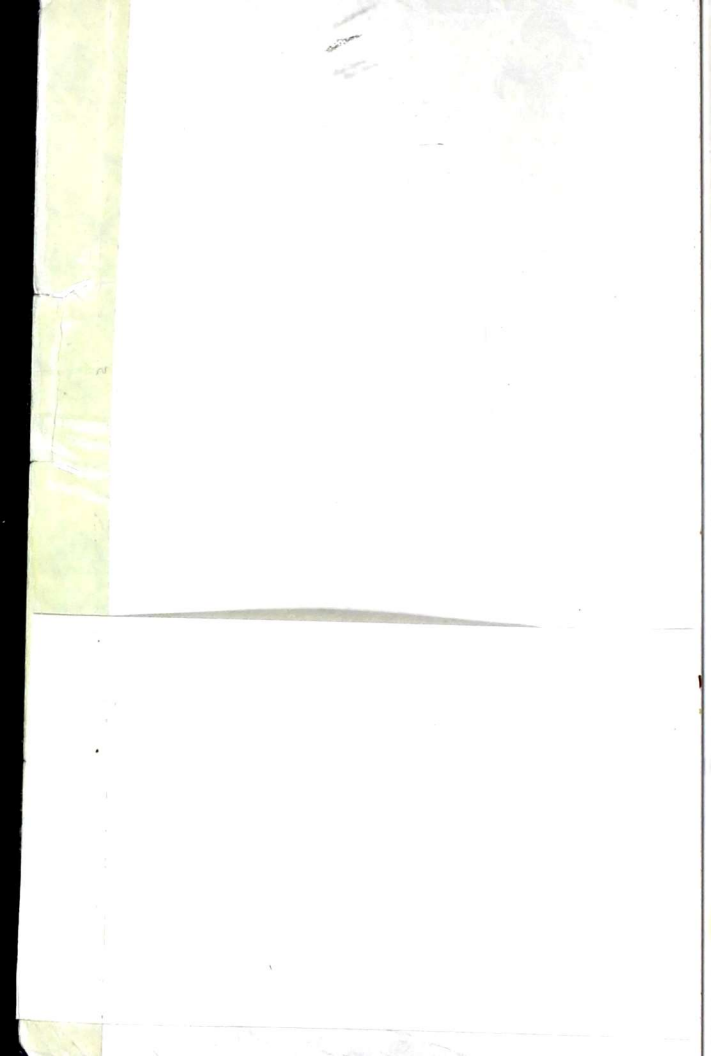

ЖАНЫБЕКОВ
ЖЭЭНБЕК

КЫРГЫЗ РУХУНДАГЫ
СОЦИАЛДЫК-ФИЛОСОФИЯЛЫК
ИДЕЯЛАР ЖАНА КӨЗ КАРАШТАР

87.3(2-кч)

Н-3/ КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН БИЛИМ БЕРҮҮ
ЖАНА ИЛИМ МИНИСТРЛИГИ
ОШ МАМЛЕКЕТТИК УНИВЕРСИТЕТИ

ЖАНЫБЕКОВ ЖЭЭНБЕК

Кыргыз рухундагы социалдык-философиялык
идеялар жана көз караштар
(Жеңижок, Ысак, Калык)

1660

БИБЛИОТ
728844

2683

~~1181~~

ЖАНЫБЕКОВ Жээнбек

Кыргыз рухундагы социалдык-философиялык идеялар жана көз караштар.

(1996, 129.б.).

Сиздин колуңузда XIX кылымдын акыры XX кылымдын башындагы Кыргыз элинин рухий мурастарындагы социалдык-философиялык идеялар жана көз караштарынан, белгилүү ойчул-акындар Жеңижок, Ысак Шайбеков, Калык Акыевдин чыгармалары боюнча жазылган биринчи эмгек.

Китеп жогорку, орто окуу жайларынын окутуучулары, студенттери жана окурмандардын кеңири чөйрөсүнө арналат.

КИРИШҮҮ

Ар бир эл тарыхый өнүгүүнүн түрдүү баскычтарында күндөлүк турмуштун белгилүү социалдык-экономикалык жана территориялык жергиликтүү шарттарына ылайык өзүнүн рухий маданиятын түзөт. Бирок конкреттүү тарыхый жана социалдык-саясий өзгөчөлүктөргө жараша айрым элдер маданиятын дүйнөлүк кенчине зор салым кийиришет, башкалары, тескерисинче, бул иште — жупунулукту көрсөтүшөт. Ошентсе да, кандай гана улут болбосун, дүйнөнүн кайсы гана жеринде өзүнүн рухий байлыгын жаратпасын бул асыл баалуулук жалпы адамзат маданиятынын кенчине айланат.

Ар кандай адамзат жалпылыгынын рухий турмушунда иш жүзүндө милдет аткарып жаткан маданияттын чөйрөсү менен катарлаш маданий мурастоонун олуттуу компоненттери орун алат. Бул байлыкты сын көз менен кайра ойлонуштуруп, камтылган коомдук прогресстин өбөлгөлөрүн этияттык менен пайдаланышкан жана анын түзүүчүлүк маңызын чыгармачылык менен кабыл алышкан социалдык топтор гана рухий мурастоонун чыныгы сактоочуларынан боло алат. Элдин маданий мурасы маданияттын калыптанышынын эң маанилүү булактарынын бири, ошондуктан бул мурасты илимий-практикалык изилдөө кыйла актуалдуу маселе.

Өткөндүн маданиятынын жетишкендиктерин кеңири пайдаланууну эскиге кайрылуу эмес, унутулуп калган интеллектуалдык баалуулуктардын кайра жаралышы жаңы баалуулуктарды түзүүдө, аларды чыгармачылык менен колдонуу катары түшүнүү керек. Бул учурда рухий салттын тарыхый түшүнүк экендигин эсте тутуу керек. Тарыхый бир шарттарда прогрессивдүү мүнөзгө ээ болгон салт, башка бир убакта өзүнүн мурдагы маанисин жоготот, же ал тургай тескери мүнөзгө айланат. Өткөндөгүдөн азыркы замандын идеяларынын баскычын жана өбөлгөсүн табуу, мурдагыны жана азыркыны бириктирип, ошондой эле аларды ажыратып турган түйүндүү учур-

ларды айкындоо — тарыхый-философиялык изилдөөдөгү илимий методологиянын биринчи даражадагы талабы. Бул көз карашка бүгүнкү күндүн актуалдуу проблемалары менен түздөн-түз салыштырууга мүмкүндүк берген, алардын айрым аспектерин өз коалаганындай бөлүп алуунун негизине идеялык агымдарды модернизациялоо гана эмес, ошондой эле, өткөнгө бир жактуу нигилисттик мамиле да жат келет.

Негизинен 30-жылдарда эле адабият өкүлдөрү кыргыз элинин рухий тарыхынын айрым учурларын изилдөөдө да жана жазууда алгачкы демилгечилерден болушкан. Өзүлөрүнүн изденүүлөрүндө алар тарыхчынын, адабий изилдөөчүнүн жана философтун ишин айкалышкандыктары да бекеринен эмес. Албетте, бир эле мезгилде бардык тараптан топ боло зышпагандыктан, алар ошол жылдардын абалы шартталган заңга ылайык келбеген жалпылоолорго жол беришкен.

Кыргыз Республикасында 40-жылдары илимий кырдаалдагы маанилүү окуялардын бири — маданий мурастын тегерегиндеги өзгөчө мүнөздөгү талаш-тартыштар жүргөн, көпкө чейин улап тылган. Атап айтканда «Замана» агымынын социалдык маңызынын айланасындагы талаш-тартыштар айрым коом таануучулардын идеялык позицияларынын кандай экендигин ачып көрсөтүү эле. Акыл ой чабытын баалоодо жетиштүү тажрыйбанын жоктугунан далилсиз талаш-тартыштар пайда болгон.

Методологиялык мүнөздөгү мындай кемчиликтер кыргыз элинин рухий тарыхынын аз изилденгендиги менен да ого бетер тереңдетилген. Жалпысынан, ал кездеги адабият таануу негизинен акындардын тар чөйрөсүнүн чыгармачылыгын талдап, башка акындардын чыгармаларын териштирүүнүн гезит-журналдагы сындарга өткөрүп беришкен, анын авторлору көп учурларда талдоонун илимийлигине жана жалпы бир тыянак чыгарууга аракеттенишкен эмес. Ырас, коом таануучулар көбүнчө Токтогулдун ысымына өзгөчө көңүл бургандыктарына байланыштуу XIX кылымдын экинчи жарымындагы жана XX кылымдын башталышындагы кыргыз маданиятынын болгон байлыгы кандайдыр бир учурларда салыштырылып, анда демократ-акын ардактуу орунду ээлеп калган.

Кыргызстанда коомдук-саясий ойлоонун тарыхын изилдөөнүн өзгөчө объекти катары бөлүнүп чыгышы 1956-жыл менен белгиленет. Мында А. Алтыммышбаевдин, А. Давлеткелдиевдин жана М. Жунусовдун «XIX кылымдын аягында — XX кылымдын башында Кыргызстандагы коомдук-саясий жана филос-

фиялык ойлоо» деген макаласын айткыбыз келет. Бул макалада патриархалдык-феодалдык коомдун рухий турмушундагы идеялардын жалпылыгынын тарыхын изилдеп үйрөнүү кадимки философиялык проблематиканы бөлүп чыгаруу менен жүргүзүлгөн. Ошол жылдардын конкреттүү шарттарында кыргыздын коомдук-саясий ойлоосун мындайча ыкма аркылуу баяндоо жөндүү гана эмес, ошондой эле өзгөчө максатка ылайыктуу болгон. Кийинчерээк, факт жүзүндөгү жана теориялык материалдардын топтолушуна жараша философиялык ойлоонун тарыхынын дал өзүн талдоо үчүн мүмкүнчүлүк пайда болду. А. Алтымышбаевдин «XIX кылымдын акырында — XX кылымдын башталышында кыргыз элинин коомдук-саясий жана философиялык ойлоосунун өнүгүшүнүн тарыхынан» деген макаласы жарыяланып ушул милдетти аткарууга арналган. Академик А. Алтымышбаев өзүнүн эмгегинде философиянын эң маанилүү маселелерин анын алгачкы түп-тамырынан баштап үйрөнүүгө өзгөчө көңүл бурган.

Бирок патриархалдык-феодалдык Кыргызстандын шарттарында өзгөчө философиялык проблемалар рухий турмуштун өз алдынча бөлүгү катары калыптанбагандыктан жана көп учурларда башка идеологиялык компоненттер аркылуу айкындалып тургандыктан, А. Алтымышбаев ошол доордун коомдук турмушунун ар түрдүү формаларын гана талдоого аргасыз болгон. Эмгекте мындай идеологиялык компоненттердин ар бири канчалык философиялык мазмун болсо ошого жараша каралат.

Ошол жылдардын изилдөөлөрүндө философиянын тарыхын жалпысынан рухий турмуштун тарыхына чейин апыртып жиберген, «кеңейтилген» деген түшүнүк өзгөчө көп пайдаланылган. Мындайча түшүндүрүү Европадагы жалпы бир пикирди жокко чыгарып, чыгыш элдеринде философиялык ой жүгүртүүнүн бар экендигин далилдөөгө умтулган аракет болсо керек.

Белгилүү болгондой дүйнөгө европоцентристик көз караш Батыш Европанын согуштук-экономикалык жана маданий монополиясынын доорунда түзүлгөн. Дал ошол мезгилде, курчал турган чөйрөгө ойдогудай үстөмдүк кылууга жөндөмдүү «маданияттуу» элдер жана бүт бойдон жаратылышка багынган, аны менен сиңишип «жөнөкөй» элдер жөнүндө мифтер пайда болгон.

Философияга европоцентристик көз караш анын локалдуу үлгүсүн баарына бирдей калыпка айландырат. Бул көз караш-

ка ылайык, европалык элдерди рухий жашоо-турмушунун системасында теориялык жактан иштелген, логикалык жактан калыптанган дүйнөгө мамилесинин ой чабыты даана байкалса, чыгыш элинде мындай нерселер жокко эсе. Бул мезгилде чыгыш элдеринин рухий дүйнөсүнүн кандайдыр психологиялык туруктуулугу, материалдык болмуштун кубулуштарына карата бекем ишенген динчилдиги өзгөчө даңазаланат.

«...дүйнөлүк философиянын жалпы процесси өзүндө бирдей тең катар, кайчылашкан бирин бири өз ара толуктап турушкан улуттук ой жүгүртүүнүн көп түрүн синтездейт» деп философия тарыхчылары туура белгилешет. Демек, философиялык ой жүгүртүүнүн дүйнөлүк тарыхы, бардык элдердин маданий деңгээлине карабастан улуттук таанып-билүүнүн образын өзүндө камтыйт. Динден эркин граждандык маданияттын, табият таануунун жана философиянын пайда болушу кээ бир европалык мамлекеттер менен салыштырганда Россияда 200—300 жылга кечиккендиги аныкталган. XIX кылымдын экинчи жарымынан баштап Россиянын курама бөлүгү болгон Кыргыз-жергесинин патриархалдык-феодалдык шарттарында мындай же чендөөнүн таасири байкалган.

Кыргыз элинде да дүйнөнү, адамдын жашоо тиричилигинин, дүйнөнү таанып билүүнүн маселелерин ойлонушуп, чечүүгө аракеттенишкен ойчулдар болгон. Алдыңкы көз караштагы акындар, феодалдык-клерикалдык үстөмдүктүн мезгилинде эски коомго каршы, эмгекчи элдин түпкү умтулууларын даңазалашып; көпчүлүктү рухий эркиндикке чыгаруу үчүн үйрөнүүгө бир катар эмгектер арналган.

Өткөн доорлордун ой чабытына сүңгүп кирүүнүн зарылдыгы, элдин рухий турмушун изилдеген тарыхчынын ишин адаттан тышкары кыйындатат. Ошону үчүн тезис түрүндө болсо да, кыргыздардын коомдук-саясий ой жүгүртүүсүнүн тарыхынын синтездөөчү обзору берилген А. Алтымышбаевдин монографиялык изилдөөлөрү жогорку баага ээ десек жаңылышпайбыз. Эмгекте патриархалдык-феодалдык коомдун идеологиясы дифференциялаштырылып, анын айкындалышынын конкреттүү формаларына жараша, ретроспективдүү баалоонун объективдүү критерийлеринин негизинде каралат.

А. Алтымышбаевдин эмгектеринде Кыргызстандын социалдык-саясий жана рухий турмушун ар тараптан талдоонун негизинде кыргыз элинин маданий мурасынын өздөштүрүлүшү изилденет.

Жалпысынан А. Алтымышбаевдин тарыхый-философиялык эмгектерине оң баа берип; ошону менен катар анын бир катар кетирген кемчиликтерин көрсөтө кетүүгө болот. Атап айтканда, XIX кылымдын акырындагы XX кылымдын башындагы айрым акындардын чыгармачылыгындагы көз караштары бир жактуу жана жалпы жонунан жөнөкөйлөштүрүлүп берилген. Ушул убакка чейин кээ бир кыргыз ойчулдарынын философиялык идеялары жетиштүү изилденбегендиктин кесепетинен залкар мурастан кол жууп жатабыз.

Республиканын илимий коомчулугу тарабынан жылуу кабыл алынган Б. Аманалиевдин эки китеби камтылган багыттары менен өзгөчө орунда турат. Б. Аманалиев өзүнүн эмгектеринде терминологиянын өзгөрбөстүгүнө жана дефиницияларды өркүндөтүүгө зор көңүл бургандыгы баалуу. Албетте, «Заман» агымына тиешелүү айрым жыйынтыктар жана формулировкалар мезгилдин сыноосуна туруштук бере албады: алар кандайдыр белгилүү жылдардын жалпы ой толгоосун колдоого багытталып, кээ бир учурларда окумуштуулардын улуу муундарынын кадыр баркынын таасиринин натыйжасы болгон. Бирок В. Аманалиевдин жазгандарындагы айрым терс көрүнүштөрдү кыргыз акынын жалпы элге тааныткандыгы бардыгын актайт.

Эмгекчил элдин, ошондой эле кыргыз ойчулдарынын дүйнөнү кабыл алышынын өзгөчөлүгү жөнүндөгү маанилүү ойпи кирлер Б. Байсеркеевдин жана К. Ибраимовдун эмгектеринде орун алган. Бирок аларда да, кээде тривиалдуу далай-далай жолу айтылып жүргөн, ал тургай аксиомага айланган нерселер кайталанат. Кайрадан эле кээ бир акындардын чыгармачылыгынын реакциячыл багыттары айтылат.

Бул эмгектерде негизинен демократ-акындар Токтогулдун жана Тоголок Молдонун жана «заман» багытындагы акындардын айрым мурастары талданган. Бирок Кыргыз элинин рухий турмушунун өнүгүшүндө көрүнүктүү орунга ээ болгон башка жезтаңдай залкар ойчул акындар да белгилү. Мындай акындардын катарына өзүнүн интеллектти, дүйнөнү көркөм кабылдоонун деңгээли доордон алга ашып түшкөн Көкө уулу Жеңижок (Өтө) Ысак Шайбековду, Калык Акиевдерди кошууга болот. Жеңижоктун чыгармаларынын жыйнагына карата жазган баш сөзүндө Ч. Айтматов «Дүйнө адам, жакшы менен жаман, ак ниеттик менен кыянаттык күнүмдүк тиричилик—ушунун баарына акын өзүнүн терең жана бекем көз карашынан, азыркы тил менен айтканда философиялык-эстетикалык жана

жеке концепциясынан туруп баа берет» 4 деп туура белгилейт. Өткөндүн рухий баалуулуктарына жана башка элдердин маданиятына терең сиңүү мезгилдер менен өлкөлөрдү жакындатат: дүйнөнүн биримдүүлүгү уламдан улам көбүрөөк туюлат. Бул асылзат процессте Токтогулдун, Тоголок Молдонун, Барпы менен Жеңижоктун чыгармачылык мурастары оң маанидеги ролду ойношу мүмкүн — Ч. Айтматовдун көлөмү боюнча чакан, бирок мааниси боюнча терең мазмундуу макаласынын башкы тезиси мына ушундай. ;

Өткөндүн поэтикалык-философиялык идеяларынын диалектикалык кошулушунун өбөлгөсү — бул баарыдан мурда алардын гуманисттик маңызын адекваттуу тарыхый-теориялык жактан түшүнүү. Жеңижоктун чыгармачылыгын изилдөөдө А. Токтогулов дал ушул концепцияны жетекчиликке алган. А. Токтогуловдун бул эмгеги илимий ак ниеттүүлүгү менен объективдүүлүгү менен айырмаланат, куру кыялдануу конструкцияларынан оолак турат. Октябрга чейинки акындардын чыгармачылыгын талдоо сыпайы, тигил же бул ойчулдун коомдук позициясын, анын дүйнөгө көз карашын эсепке алуу менен дифференцияланган мамиле жасаганда гана ийгиликтүү болорун белгилейт. А. Токтогуловдун ою жөндүү. Дүйнөнү поэтикалык түшүнүүнүн логикалык механизмин ачып берүү жана анын социалдык багытын билүү жетиштүү эмес, ошондой эле дүйнөнү акындын көз карашы менен кароо да маанилүү.

Чыныгы маданий баалуулуктар дайыма өзүндө жалпы адамзаттык мазмунду камтыйт, ошондуктан бул баалуулуктар дүйнө жөнүндөгү адамдардын билиминин деңгээлин адекваттуу түрдө чагылдыруудан токтоп калышса да, ал тургай, аларда түзүүчүлөрдүн идеялык позицияларынын жалгандыгы билинсе да, бул жалпы адамдын мазмун жашап кала берет деп ырастайт. А. Токтогулов. Ошентип, мисалы, кыргыз акындарынын чыгармаларынын кайсы бир бөлүгү диний психологияны ала жүрүшкөндүгү белгилүү, бирок буга карабастан алардын көркөмдүк баалуулугу мезгил өткөн сайын улам артууда. А. Токтогулов ойчулдардан өз суроолоруна жооп издеген изилдөөчүлөрдү калыс сындайт.

Рухий мурастын турмуш менен үндөшкөн учурларын примитивдүү—иллюстрациялык модернизациялоодон ажырата билүү керек. Жеңижок жаңы идеяларды көтөрүп чыкпастан, өзүнө чейин айтылып жүргөн ой пикирлерди иретке салып таанылган деп айтылып жүрөт. Бул пикирге дароо кошулуу мүмкүн эмес, далил жетишпейт. Бул эмгектин автору жогорку дай пикирди четке кагат, күчүнүн келишинче Жеңижоктун

башка ырчылардан айырмаланып аалам, жер, суу, адамзаттын бул турмуштагы орду, жаратылыш менен катышы жөнүндө терең ой жүгүртүп ырдаганын билимдүү ойчул акын экендигин далилдөөгө аракеттенет.

Жеңижок менен бир доордо турмуш жолуна аттанган Ысак Шайбеков, Калык Акыевдин чыгармачылык дарамети да коомдук турмушка, жаратылышка социалдык-философиялык аспектке баа берүүдө Жеңижоктун жолунда, багытында экендигине негиз бар.

Кыргыз Республикасында коом таануу адабиятында Жеңижоктун, Ысактын, Калыктын чыгармачылыгын — социалдык-философиялык жактан изилдеп, көңүлдү бурган эмгектер жок. Бул биз үчүн сырын ача элек ойлордун алтын сандыгы. Ошондуктан бул эмгек баарыдан мурда Жеңижоктун, Ысактын, Калыктын дүйнөгө көз карашын талдап изилдөө максатында жазылган тарыхый-философиялык эмгек.

ОЙЧУЛ АКЫН

XIX кылымдын акырында—XX кылымдын башында Кыргыз жергесинде коомдук аң-сезимдин айрым формаларынын ортосунда өз ара өзгөчө карым-катнаштардын системасы түзүлөт. Бара-бара алардын коомдук болмуш (бытие) менен өз ара айкалышуусунун даражасына жана турмуштун социалдык-саясий укладынан келип чыккан маалыматты кабыл алуу жөндөмүнө жараша формалардын аздыр-көптүр айкындалган иерархиясы түзүлгөн.

Мындай иерархиянын төмөнкү баскычтарында саясий жана этикалык укук, андагы диний аң-сезим орун алат. Бул түзүлүштүн философиялык жана илимий жактары алигиче калыптанган эмес. Ошондой болсо да, социалдык катмарлардын жана таптык түзүлүштөрдүн идеялык элементтеринин биригип шүүсүндө жана айкалышында идеологиянын ар кандай типтери пайда болуп, консервативдүү — сактоочу жана салыштырма прогрессивдүү рухий тенденциялардын өз ара келишпестиктерин чагылдырган. Ошол эле убакта, мамилелердин эксплуататордук системасынын өкүм сүрүшүнүн шарттарында нукура феодалдык консервативдүү салттын элементтери сакталбагандыгын белгилей кетсек болот. Алар кандайдыр бир өлчөмдө эзилген таптын жан дүйнөсүнүн айрым белгилерин ала жүргөн. Экинчи жактан, эл акындарынын социалдык-философиялык көз караштары катарындагы жөнөкөй кыргыздын

Дүйнөгө ой пикирине ушунчалык үндөшкөндүктөн, өзүнө өзүн эле акылга сыярлык нерсе катары анын күндөлүк көнүмүш аң-сезиминин негизги учурларынын жалпыланышынын даражасына чыгарылган көрүнүш (кубулуш) катары кабыл алынган. Бул мамилелердин системасында инсан рухий таасирдин объектиси катары маданиятты өздөштүрүүсү, белгилүү чөйрөдө интеллектуалдуу баалуулуктарды алып жүрүүчү жана айкындоочу катары аракеттенүүсү жана акырында, маданий чыгармачылыктын субъектиси катары рухий байлыктарды түзүшү мүмкүн. Кыргыздарда элдин маанайы менен идеясы чыгармаларынын өзөгүн түзүп, акындар маданий чыгармачылыктын жетектөөчү субъекттери катары чыгышкан. Рухий ишмерликтин идеологиялык формаларынын кемдигинен акындар поэзиясы, ойлорду билдирүүнүн негизги каражаты болгон. Акындардын арасында жезтаңдай Көкө уулу Жеңижокко (Өтө) (1860—1916) өзгөчө орун таандык.

Жеңижоктун негизги социалдык-философиялык идеяларынын өтмө мүнөзү анын чыгармачылыгында кандайдыр бир мезгилди тактап билүүгө мүмкүнчүлүк бербейт. Ошондуктан эмгекте акындын чыгармачылык таржымалын-салтта калыптанган трихотомиялык бөлүп көрсөтүү аргасыздан четке кагылат. Жеңижок кат-сабаттуу адам болгон, ошентсе да, акындын чеберчилиги жазма адабиятка караганда оозеки чыгармачылыкта кыйла күчтүүрөөк экени көрүнөт.

Жазма чыгармаларында аны өзүнүн замандаштарынын салыштырма билимдүү чөйрөсүнө түшүнөрлүк болуу ниети жетектеп келиши ыктымал. Бирок кол жазмалардын, акындын мурдагы айтуусу боюнча — кыйла олуттуулары алигиче табыла элек.

Жеңижок өз доорунун таза демн менен жашап, мезгилдин, өзүнүн айлампасындагы өтүп жаткан өзгөрүүлөр менен оошулардын жүрүшүн сезимтал туйган акын. Бирок анын идеялары анын чыгармачылык таржымалынын гана милдети болбостон, тескерисинче, анын мурда өткөн тектештеринин мурастары белгилүү даражада анын дүйнөнү кабылдашын шартташкан.

Эгерде XIX кылымдын биринчи жарымындагы поэзия көбүнчө патриархалдык-феодалдык түзүлүштүн айрым социалдык катмарларын гана тейлеп, тигил же бул даражада «официалдуу» болуп, кандайдыр кыйла азыраак даражада гана жалпы гуманисттик агымдарды чагылдырып турса, кылымдын аягында абал өзгөргөн. Эми болсо, таасирлүү жана өз ара карама-каршы идеялык агымдардын жалпы сересинде, гума-

нисттик поэзия басымдуулук кылып, татаал, көп учурда туруксуз чындыкты туура жана төп келиштирип чагылдырган. Элдин аң-сезиминин гуманисттик мазмунунун тереңдеши бүт рухий турмушта социалдык фактордун артыкчылыгына алын келди.

Мындай белги атап айтканда, патриархалдык-феодалдык сыноодон эксплуатациялык түзүлүштү жалпысынан ташууга өтүүгө байланыштуу изденүүлөр жана чындыкты анын көп тараптуу байланыштарында жана негиздүү көрүнүшүндө билүүгө умтулуу айкын туюлган реалист-акындардын чыгармачылыгына таандык. Бай-манаптардын дабасыз жараттарын ырбатып, социалдык-реалисттер өз кезегинде, эмгекчил массалардын арасында социалдык-реалисттердин көпчүлүгүнүн тарыхый кеңири тааныштыгы калыптанган.

Кыргыз социалдык реалисттердин арасынан чыгармачылык мурасы улуттук маданияттын тарыхында бүтүндөй доор болгон Токтогул Сатылганов (1864—1933) өзгөчө бөлүнүп чыгат. Максим Горький аны Бороон кабарчысы деп бекеринен атаган эмес, Александр Фадеев болсо, Токтогулдун ысмын Низами жана Навои, Руставели жана Райнис, Ованес жана Акакий Церетели сыяктуу генийлердин катарына койгон.

Өз кезегинин алдыңкы ойчулу катары Токтогул адамдын жакшы жашоого укугун жактап, эмгекчил чөйрөнүн адамын даңазалап ырдаган. Ал эмгекчи элди жан дили менен сүйүп, аларды бөлөк мүлккө ээ болушуп, жандарын баккан эксплуататорларга кескин карама-каршы койгон: Акын-демократ жакырчылык, улуттук жана социалдык эзүү, уруулар аралык чырлашуулардан арылган тынч заманды эңсеген: Ал адилеттик боордоштук, теңдик, элдердин достугу өкүм сүрө турган коом үчүн үндөгөн жана күрөшкөн.

Жеңижоктун чыгармачылык таржымалын калыптандырууда Токтогулдун ролу зор.

Элде жүргөн ээрчитип
Эшмамбет бар калкымда...
Топко ээрчитип торолткон
Токтогул бар калкымда.

(Жеңижок 157-б)

Токтогул менен Жеңижоктун санат-насыят ырларындагы өз замандашындагы идеялык жана психологиялык булактардын карама-каршылыгын сезип туюшунун конкреттүүлүгү жана оорчтугу акындарды бири-бирине жакындатып турат, бирок ошондо деле алардын чыгармачылыгында социалдык-психологиялык айырмачылыктар байкалат.

Жеңижоктун дүйнөгө көз карашына жана, кайсы бир ченемде, ыр жаратуу устаттыгына көптөгөн казак жана өзбек ырчыларынын жолугушуулары чоң таасир тийгизген. Талас өрөөнүнүн кулуну катары чыккан ырчы казак элинин маданий турмушунун күндөлүк таасирине кабылган. Тили жана улуттук өзгөчөлүктөрү бири-бирине окшош маданият тез оошуп, бири-бирине сиңишип кетери белгилүү. Казак жана кыргыз көркөм чөйрөлөрүнүн өз ара байланышы кылымдар бою өнүгүп келген, буга тилдердин, социалдык-экономикалык турмуш үрп-адаттарынын жалпылыгы кыйла даражада көмөктөшкөн.

Казак адабиятынын кыргыз адабиятына болгон таасири тарыхта көп айтылат. Атап айтканда, тамсил жанрынын кыргыз адабиятында калыптанышы Абайсыз элестетүү мүмкүн эмес.

Казакстандын кыйла акындары менен достошуп, турмуш кубулуштарынын ички маңызын алар аркылуу таанып билгендигин Жеңижок баса белгилеген.

Калыс кептин макулу,
Казакта Майкөт, Иренчек.
Кара жаак акыны

(«Жеңижок» 7-б)

Төкмө акын улан кезинде өз жеринен түштүк Кыргыз аймагына кетет. Кыргыз айылдарына чектеш өзбек кыштактарын көп кыдырып, өзбек маданиятынын өкүлдөрү менен жакын чыгармачылык мамиледе болгон. Маданий мурасты изилдеп үйрөнүү убагында кыргыз жана казак акындарынын, өзбек ырчыларынын өз ара чыгармачылык катнаштарынын формалары кылымдар бою калытанып келгендиги дароо билинет. Кыргыз, казак жана өзбек элдеринин поэтикалык чыгармачыл байланыштары өздөрүнүн социалдык жана чыгармачылык багыттары, дүйнөгө көз караштары үндөшкөн акын-ырчылардын ортосунда өзгөчө терең жана ийгиликтүү идеяларды жараткан. Дал социалдык жашоо-тиричиликтин бирдейлигинен жалпы мотивдер, багыттар пайда болгон. Бул учурда башкалардан алынган идеялар өз элинин материалдык жана рухий турмушунун талаптарына жараша кайра иштелет. Идеялык байланыштар өзүнүн натыйжалары боюнча жалаң гана оң, ошондой эле терс мааниге ээ болуусу мүмкүн. Бирок Жеңижок жөнүндө сөз кылганыбызда өзүнө гана таандык дүйнөгө көз карашын, ош чабытын изилдейбиз: Казак, өзбек маданияттары менен тыгыз байланышына жана кыргыз ырчыларынын кылымдар бою келе жаткан салттарга көз карандылыгына карабастан, Жеңижоктун поэзиясы таң каларлыктай күчтүү.

Бири-бирине сыйышпаган альтернативалар жөнүндө сөз болуп тургандай, акындын чыгармачылыгы анын жеке демилгесинин же социалдык шарттардын натыйжасы экендигин айкындодо максатын көздөгөн аракеттердин кудуретсиздиги алда качан эле далилденген Дүйнөгө көз караш эки багыт аркылуу калыптараны белгилүү: объективдүү чындыкты жалпы таануу, ошондой эле инсандын өзүн өзү таанышы. Жеңижоктун дүйнөгө көз карашын калыптандырууга чечүүчү таасир келтирген патриархалдык-феодалдык коомдун өнүгүшүнүн материалдык, социалдык-экономикалык шарттарды эсепке албай, чыгармачылык турмушунун чыныгы булактарын түшүнүү кыйын.

Жеңижоктун чыгармачылык ой чабытында адам негизги орунду ээлеп, ал тарабынан бүт турмуштук проблемалардын мааниси жеке адамдын (индивиддин- тагдырында мааниси жеке адамдын) турган ролу боюнча бааланган. Балким, ушул себеп боюнча турган да, акындын көптөгөн чыгармаларынын мазмуну да турмуш, дүйнөнүн жана инсандын тагдыры сыяктуу категорияларды камтыйт. Бирок биз Жеңижокту ойчул катары изилдегенде анын чыгармаларында философиялык проблематиканын ар түрдүү элементтеринин байкаларын эскерте кетишибиз керек. Бул учурда логикалык-философиялык аныктамалардын системасы образдуу, ийкемдүү, көркөм ой жүгүртүү менен алмаштырылат. Жеңижок айлана чөйрөсүндөгү окуяларды көрүнүштөрдү коомдогу түзүлүшкө байланыштырып жакырчылыктын, зулумдуктун себебин, башатын издеп ички кыжырдануусун билдирүүгө жетишкен, мына ушулар ырларынын маңызы.

Акындын чыгармалары, дүйнө, турмуш, адам жөнүндө, кээ бир учурларда өзү жөнүндө эркин ой жүгүртүүлөр.

Ар түрдүү элдердин философиялык ой жүгүртүүсүнүн өнүгүү деңгээли же, азыр айтылып жүргөндөй, анын «системалуулугун» «ченеми» ар кандай экени белгилүү. Кыргыздын ойчулдарында системалуулук жана теориялаштыруу жок экендиги көптөгөн коом таануучулар тарабынан белгиленген. Айрым учурларда өтө эле кыялдануу аркылуу өз мүдөөсүнө күл тартуунун мотивдери байкалса да, алар айрым Чыгыш өлкөлөрүндөгүдөй баарын камтыган жалпы мүнөздөн оолак. Экинчиден, Кыргыздардагы рухий баалулуктардын эволюциясын изилдеп үйрөнүү идеялары дайыма эле атайын теоретиктер тарабынан гана жаратылбастан жана эзотеориялык багытталууга ээ экендигин көрсөтүп отурат.

«Философиялык илимди социалдык кубулуш катары билип түшүнүү үчүн — деп жазат Мельвиль, — анын тар кесиптик чөйрөнүн чектеринен тышкары таралууга жана турмуштун кыйла кеңири чөйрөсүнө таасир этүүгө жөндөмдүүлүгүн эсепке алуу зарыл». Патриархалдык—феодалдык Кыргыз турмушунун шарттарында философиянын «турмуштун кыйла кеңири чөйрөсүнө» мындай таасири негизинен, поэзия аркылуу ишке ашырылган. Чындыкты чагылдырууда жалпы эле тиричилик менен тыгыз байланышта болуп, жашоо-турмуш маселелери анын өзөгүн түзгөн.

Ошол эле мезгилде бир да коомдук кырдаал көркөм чыгармада толугу менен чагылдырылбагандыгын эсепке алуу зарыл. Философиялык ойлоонун бүчүрлөрү башка идеолгоиялык кубулуштар менен чырмалышып отурган революцияга чейинки Кыргыз жериндеги ар бир ойчулга рухий маанайдын регионалдык өзгөчөлүктөрү таандык болгон. Мындай шарттарда алардын дүйнөнү кабылдашын жалпы идеялык багытка куюлуштурууну жокко чыгара турган айырмачылыктар да айкындалат.

ЖЕҢИЖОКТУН ПОЗИТИВДҮҮ РЕАЛИЗМИ

Теориялык-логикалык жагдайда аң-сезим философияга чейинки, философиянын алдындагы жана нагыз философиялык нерсе катары көрүнүшү ыктымал. Реализмдин ар түрдүү аспекттеринин айкындалып көрүнүшү аң-сезимдин философия алдындагы өнүгүшүнө толугу менен туура келет. Ошондуктан XIX—XX кылымдын башындагы кыргыз акындарынын дүйнөгө көз караштарын изилдөөчүгө аң-сезимдин философия алдындагы формалары, реализмдин көрүнүштөрү менен кездешүүгө сөзсүз туура келет. Бул жерде реализм деп көз каранды эмес адам жана анын аң-сезими, бирок, алардын субстанциялык жаратылышы кандай экенин коштоп көрсөтпөгөн, болмуштун кубулуштарынын орун алышы жөнүндөгү ырастоону түшүнөбүз.

Реалдуу чындыктын кубулуштарын жана процесстерин ар түрдүүчө түшүндүрө берсе болот: Алар социалдык топтун же жеке адамдын (индивиддин) дүйнөгө көз карашында ар түрдүү идеялык окуулардын чектерин кесип гана өтпөстөн, абстракттуу-теориялык түзүлүштүн көркүнө ээ болуп, бирок ошондой эле абстракциянын чөйрөсүнөн кадимки эле жашоонун акыл-эстүүлүк жагына түшүп келип, аракеттене берет. Кадимки акыл-эстүүлүктүн деңгээлинде калыптанган элдик аң-сезим

адаттагыдай тышкы дүйнөгө багытталат: күндөлүк турмушта да, өзүнүн эмгек иш-аракеттериндегидей эле бирдей ченемде, адамдар айланадагы болмуштун бар экендиги жөнүндөгү объективдүү, аң сезимге көз каранды эмес болгон кайтпас ишенимге негизденишет.

Жеңижоктун дүйнөнү кабылдашы элдик аң-сезимге болгон нерселердин бардыгын сиңирип алып, аны ушул азыркы учурга колдонорлук даражага чейин көтөрөт: Ошондуктан ал үчүн тышкы дүйнөнүн реалдуулугунун проблемасы жок: ал ага болмуштун эң башталгыч ыкмасы катары жашоо менен кошо берилген. Бирок дүйнөдөгү тышкы объектердин реалдуулугу акын тарабынан нагыз филсоофиялык аң-сезимдин көз карашынан эмес, кадимки күнүмдүк турмуштун көз карашынан таанылат. Жеңижоктун кыйла чыгармаларында дүйнөнүн жаралышын кайра ойлоп чыгуу жөнүндө эмес, көбүнчө салттуу баалуулуктун ченем тизмесин кайра карап чыгуу тууралуу сөз козголот. Мурда баса белгилегендей, акындын чыгармачылыгында онтологиялык проблемалар ачык айтылбайт, көп учурда анын этикалык идеяларынын логикалык жыйынтыгы чыгарылат. Ошентсе да, курчап турган дүйнөнүн бардыгы кайрадан жана кантип пайда болду деген суроону чечмелешинин өзү эле онтологияга аралашкандыгы.

Жеңижоктун пикири боюнча алгачкы таламдардын, умтулуулардын жана моюн сунуп кабыл алынган нерселердин күнүмдүк тириликтин негизи аалам. Аалам өзүнчө калкып жүрбөйт, ал адам менен түбөлүктүү жердеги тиричиликке, адамдын жашоодогу ордуна көз каранды. Акын «Дүйнө» жана башка ырларында адамды жаратылыштын, тиричиликтин фонунан адамдын сулуулугун, бардык жандуу нерседен бийиктигин даңазалайт. Кээде адам да башкы нерсе, дүйнөлүк иерархиянын борбордук звеносу катары каралбастан, башкалардан «жогору» да эмес, «төмөн» да эмес, жалаң гана жандуу жаратылыштын пендеси катары каралат. Адам жаратылыштын кээ бир кубулуштарынын метафориялык проекциясы катары (мисалы, «аккан суунун») көрүнүп, ал эми жаратылыштын кубулуштары өзүнүн жандандырылышы аркылуу адамга теңештирилет. Жеңижоктун дүйнөгө көз карашында акыл көздөгөн түзүлүштөргө түздөн-түз баш ийүүдөн эркин болуп, жаратылыштын философиясы катары каралган натурфилософияга өзгөчө көңүл бөлүнгөн. Акындын натурфилософиясында дүйнөнү жөнгө келтирүүчү милдет кудайларда заттык-материалдык алгачкы башталыштарга берилет да, алар мурдатан бери түбөлүктүү жана кудурети күчтүү. Жалпысынан, Жеңижоктун «сергек

реализминде» Токтогулдун, да, Тоголок Молдонун да, Барпынын да идеяларына үндөшкөн айрым элементтери бар.

Ошентип, мисалы, анын көз карашы боюнча, дүйнөнүн алгачкы башталышы катары жарык менен күн деген ою Барпынын түшүнүгүнө окшошот.

Бир кагар коом таануучулардын пикири боюнча дүйнөнүн биринчи катары бирдиктүү кубулушту ойлоп чыгууга аракет Барпыны зарылдык менен башка материалдык негиздерден жогору туруп, алардын субординациясын башкарып турган бир нерсе жөнүндөгү элеске алып келген. Барпы үчүн бул—Күн, Жеңижок үчүн да Күн эң кудуреттүү башталыш. Акырында жалгыз Күн гана бир түбөлүк күйүү, жалындоо, бирок өчүү эмес. «Күн жарыгы» Анаксимандардын ойлогонундай бардыгын жаратат жана түбөлүк карама-каршылыкта кармап турат. XIX кылым үчүн ушундайча түшүндүрүүнүн өзү да чоң мааниге ээ экендигин эске алуу керек. Логикалык көз караштан ааламдын бир бүтүндөй пайда болушу жөнүндөгү пикир кыргыздардын рухий түшүнүгүнүн жолундагы маанилүү этап. Ошентип, күн бөлөк кубулуштарга салыштырганда тиричиликте биринчи катарда турат, өзүнүн жарыгы аркылуу табиятты жаратат. Жеңижок жаратылыштын асыл кермети таза идеал, ак ниет жашоонун символу, жашоонун булагы катары «аккан сууну» даңазалайт, анын тазалыгына, сыйкырдуу күчүнө сыйынууга үндөйт. Токтогул, Барпы да дүйнөнүн жаралышынын башталышын, жашоо-тиричиликтин бардыгына жан берип, өмүр тартуулаган «аккан суу» деп билишип, ушунчалык берилгендик менен чын-дитинен анын булганып, бааланбагандыгына кейишип ырдашкандыгы айкын. Чындыгында эле кылымдын орчундуу, алигиче чечиле элек проблемасын акылмандар эзелтен эле туура баамдап, көрө билишкен.

Жер жүзүнө жайылып,
Толуп чыккан аккан суу,
Жети кабат жер астын
Жарып чыккан аккан суу,
Жер, Ааламдын баарысын
Багып чыккан аккан суу,
Асмандан булут кубулуп,
Жаан алган аккан суу —
Өмүр отун тутантып,
Жагып чыккан аккан суу.

(«Жеңижок» 22.6)

Жеңижоктун ааламдын жаратылышы жөнүндөгү ойлору Кыргыз философиясынын башаты. Акын адамдардын ортосундагы мамиледен, табияттын өнүгүү процессин көбүрөөк таамайлык менен изилдеген диалектик. Аң-сезим, бир бүтүн нерсенин актуалдуулугун, жалпылыгын жана жекече өзгөчөлүгүн, маселенин коюлушун жана шартка ылайык чечилишин, жыйынтыгын аныктоого аракет философиялык ой-жүгүртүү деп эсептелет. Жеңижоктун дүйнөгө көз карашында материалдыкты идеалдыктан, субъективдүүлүктү объективдүүлүктөн айрып чектөөнүн жоктугу табигый нерсе. Мындай даана чектөөлөр кыйла жетилген системада гана жолугат. Акындын дүйнөнү түшүнүүсү терең философиялык эмес, ал көбүн эсе поэтикалык-эмоционалдуу, карама-каршылыктарды терип айтуудан оолак.

Акын чыгармаларында табиятты, дүйнөнү же кыялданууну кайсы орунга коюп, артыкчылыкта карарып эске алуу зарыл. Жеңижоктун чыгармачылыгында диалектикалык мүнөздөгү абстрактуу санат-насыяттар турмуштук акылмандыктан чыгарылат.

Атап айтсак, акын айрым индивиддин жашоо турмуш аракетинин эволюциясынын мисалында өзгөрүүчүлүктүн универсалдуулугун көрсөтүп, адамдын калыптануу процессин анда сапат жагынан улам жаңынын дайыма пайда болуп турушу катары түшүндүрөт. Анын «Балалык», «Акыркы ыр», «Насият» жана башка чыгармаларында адам жашоосунун курагына балалык, өспүрүм, улан, жаштык ж. у. с. диалектикалык сүрөттүү берилет. Алардын өзүнүн өзгөчө татаалдыгы, өзүнүн кайталангыс ыргагы жана сыйкырдуулугу менен айырмаланат. Балалык кез бактылуу, кайрылып келбес, аны эскертүү адамдын жан дилин жашартат жана көкөлөтөт. Жаштыкка улан кездегидей эле, балалыктын бейпилдиги, кебелбестиги жетишпейт, анткени бойго жетилүүдөгү ар бир кадамы адамды тышкы дүйнө менен өз ара катнашуусун, жеке рухий турмушун чексиз татаалданта берет. Бири-бири менен тогошкон курктар адамга жалаң гана жоготууларды алып келбестен, ошондой эле жаңы баалуулуктарды да берет. Өткөн өмүрдү диалектикалык көз караштан таразалоо карылыкка гана таандык.

Нерселердин алмашып туруусу, табигат кубулуштарынын өзгөрүп турушу Жеңижоктун дүйнөгө көз карашынын маанилүү элементи. «Бардыгы өтөт, кыймылсыз эч нерсе жок».

Байыстабай бир азга,
Өткөнүн көрчү дүйнөнүн,
Артынан жоо куугансып,
Көчкөнүн көрчү дүйнөнүн,
Кирген суудай шаркырап,
Акканын көрчү дүйнөнүн.

(«Жеңижок» 155.6)

Бул пикирди айкыndoо үчүн өзгөрүп туруучу дүйнөнү агын дарыя менен, ал тургай шар суу менен көркөм салыштырууну пайдаланат. Жеңижоктун чыгармаларында суу көрүп жүргөн кадимки суу эмес, «аккан суу», шаркырап аккан суу, башкача айтканда түбөлүк кыймылдагы тиричиликтин башталышы. Суунун бууланышы абаны тоюнтат, анан жамгыр аркылуу суу кайра кайтып, жерге сиңип, булактар агып чыгат. Мындай көз карашта ой жүгүртүүнүн диалектикалык образынын түйүлдүктөрү бар. Бардык нерсе кыймылда, табигат ар дайым карамакаршылыктын негизинде өнүгөт. (Бирин күйсө, бирөөсү өчүп жаткан дүйнө. Бирин бөксөрсө кайрадан, толуп жаткан дүйнө).

Жеңижок боюнча «Түбү чексиз дүйнө» өзүнүн өнүгүшүндө төмөнкү баскычтардан Жарык—Күн —Жер Адамзат. Дүйнө түзүлүшүнүн айрым баскычтарынын жок болушу табигый көрүнүш. Бул баскычтар пайда болушат жана жоголушат. (Өз огунан жаңылбай, жер айланат турбайбы. Асмандагы ай жылдыз, тең айланат турбайбы). Бул коогалаңдуу дүйнө убакыт сезими гана өзгөргүс. Адамдын иш-аракетинин жыйынтыктары да, анын кылык-жоругунун, сезиминин жана ойлорунун кошундусу маанисин жоготпойт.

Жеңижоктун түшүнүгү боюнча жаратылыштын бир түрү болгон адамдын организми дүйнөнүн негизин түзгөн элементтерде түзүлөт. Ошентип, мисалы, от адамдын денесинин жылуулугу менен окшоштурулат, аба (дем алуу) организмдин жашоо аракеттеринин кыймылдаткыч күчү. Өлүм менен бул дем алуу денеден бөлүнөт, бирок өлүм бардык адамдарга жана жаныбарларга жалпы таандык болгон жансыз күч болгондуктан, дем алуу Ааламдын ченемсиз мейкиндиктерине чачылып, жокко айланат. Дүйнөнүн бүтүндүгүн Жеңижок чындыктын кубулуштарынын өзгөрүүсүнүн себептерин түшүнүүгө аракеттенет. «Тегин жерден өрт чыкпайт, бир ишке болот бир себеп». Акын тириликтеги кокустуктун маанисин түшүнөт. бирок «кокустук ал үчүн сыйкырдуу күчкө айланбайт: Адамдын турмушунун ар бир учуру тагдырдын буйругу. Ар бир адам жашоонун жана өлүмдүн чектеринде өсүп-өнүгүп, бири-бири

менен оошкон айлампага кошулат. Жеңижоктун пикири боюнча, асман телолорунун жаралышында жердин да байланышы бар. Күн жерге жарыгын берет. Башка космостук кубулуштардын жаралышынын себептерин түшүндүрүү үчүн акын тарабынан ошондой эле пикир айтылат.

Гносеологиялык планда Жеңижок анкоо реализмдин позициясынан түшүндүрүүгө умтулат, ал өнүктүрүп отурган көз караш кыйла жагынан рационализмге жакын. Бирок рационализм, белгилүү болгондой диний формага да тийиштүү динчилдин бардыгын кудайга байланыштырып чыгуусун талап кылат. Бул учурда динге ишенүүнүн күчү кудайга «жетүүнүн», «кудайдын чындыгына» логикалык жана эмоционалдык сүңгүп кирүүнүн жана аны түшүнүп-билүүнүн даражасы менен ченелет.

Дүйнөнү таанууну диний-иррационалдык концепциясынан айырмаланып, Жеңижоктун чыгармачылыгы жалпысынан акыл-эстин кудуреттүүлүгүнүн салтанаты. Акындын рационализи ошондой эле традиционалисттердин диний гносеологиясынан да айырмаланат. Жеңижок—жер жүзүндөгү кубулуштар, табигат, жашоо-тиричилик жөнүндө терең ой жүгүртүү менен баа берет. Жеңижоктун адамзатка карата кадырлоосу адамдын акыл-эсинин улуулугу тууралу ырастоо менен толукталган. Ал адамдын акыл-эсинин күчүнө ыйык ишенген, андан баарыдан мурда адамдарга адилеттүү мамиле кылуунун чегин көргөн. Жеңижоктун доорунда акыл-эс, билим, жашоонун рухий чөйрөсүнүн эң маанилүү фактору, адамдын жана ага баш ийбеген кубулуштарды таанып-билүүдөгү мамиле катары эмес, адамдарды бири-бири менен күнүмдүк турмушта, карым-катнашта кармап туруучу ортончу деп түшүндүрүлгөн. Жеңижок тарабынан да ушундайча кабыл алынат.

Адамдын ойлоосу, акыл-эси боюнча, тиричиликтин эң жогорку асылзаты (Кор болбостон жүрсүн деп, Акыл берген дүнүйө). Адамдардын бардык иштеринде акылмандык менен билимге биринчилик таандык. Чындыкты таанууга умтулган адам өсүп-өнүгөт. Акын, ошентип, өзүнүн замандаштарына чындыктын ошол оозеки окуу китебин берүүнү, өркүндөөгө жолду жарык кылууну каалайт. Билип-туюнун ар кандай түрү чыгармачылык иш болуп, адамдын дүйнө менен өз ара байланышын байытууга көмөктөшөт, иш-аракетти жаратууга жөндөмсүз элементтер, акын тарабынан төгүнгө чыгарылат. Адамды жалган түшүнүлгөн үрп-адат эмес, акыл-эстүү ой жүгүртүү

жетектеши керек. Жеңижок жакпыны чындык менен теңештирип жана өзүнүн жүрүш-турушун, сезимин акыл-эске багындырууга чакырган.

Жеңижок адамдар чындыкка бекем ишенишет, ишеним бардыгында бирдей, жалпы болушу керек деп ойлойт. Жеңижок айрым учурларда чындык жөнүндө көнүмүш, көп айтылып жүргөн мааниде айтканына карабастан бардыгын терең ой жүгүртүп ырастаган. Эң эле жөнөкөй нерселерге да кунт коюп көңүл бөлүүнүн зарылдыгын баса белгилеп, акын кыйла билимдер адам тарабынан далилдер жана акыл жыйынтыктоо аркылуу алына турганын өзгөчө белгилейт: Талаш-тартышта кебете-кешпирин эмес, акыл-эстүүлүгүн байкоо керек. Аполонгет акындардын чөйрөсүнөн иренжиген Жеңижоктун адамга баа берүүсүндө сырты жылтырактар наадандык менен, карапайымдык болсо адамгерчилик менен коштолот.

Чыныгы билим, эгерде бул мурдагы айтылып кеткен карама-каршылыктардын синтезинин ролун ойногон «жыйынтык» ыры болсо да, ыр айтышынын катышуучуларынын биринин айтууларында бүт бойдон түгөтүлбөйт. Акындын бул оюнунун маанилүү багыттарынын бири пикирлешүүнүн логикалык сыйпайылыгы, анын чындыгынын башкы критерийине айландыруу. Ошентип Жеңижоктун түшүнүгүндө, акылга салып жүгүртүү үчүн бардык айтылгандарга сын көз менен мамиле кылуу жана ага байланышкан жобону далилдөө принцибин өзүнө камтыган: кандайдыр бир ырастоо жөнүндөгү «жалпы пикир» негизделген жалгыз каршылыкка учураса да, кудуретсиз деп таанылган.

Жеңижоктун чыгармачылыгында көргөндөрү жана уккандары эреже катары, сезимге берилбестен, логикалык толукшунун жардамы аркылуу айкындалат (билдим, түшүндүм, ыналым). Чыныгы нагыз билим деп ойлойт акын, жашап жаткан нерселер жөнүндөгү бардык маалыматтарга ээ болуу, алардын «санжырасын», алардын пайда болушунун жана жоголушунун себептерин изилдеп үйрөнүүнүн жолу аркылуу жетишилет.

Жеңижоктун дүйнөгө көз карашында скептицизмдин идеялары да бар, алар белгилүү даражада патриархалдык турмуштун эрежелерин жана эскини жактоочу көз караштардын кыйрашын чагылдырышат. Бирок акын акыл эстин жөндөмүнө жана билимдин чексиз күчүнө ишенгени менен айрым диний жоболорго да илешип жүрөт, бул «Нурмолдо менен айтышусунда» өзгөчө байкалат. Бул тиги дүйнөнүн жашашы жөнүн

дөгү күмөн саноо жана ошол эле кезде бу дүйнөдөгүнүн биротоло жашашы жана өркүндөлгөнү тууралу күмөн саноо. Бул жагынан тиги дүйнө жөнүндө жашоого күмөн санашкан Токтогул менен Тоголок Молдонун скептицизмнен таптакыр айырмаланып турат.

Ушул шартты эсепке алуу менен Жеңижоктун скептицизмдин исламдын кээ бир канондоруна карата толук агностицизмдин» өзүнчө эле бир айкындалышы деп эсептөөгө болот. Муслмандардын молдолорунун кекирейген жалган окумуштуулугунун бетин ачат. Акындын ой жыйынтыгы мындай: дүйнөнү билип түшүнүүдөн баш тарткан жана динге ишенүүгө бел байлашкан молдолордун «ыйык» наадандыгы эмес. Күмөн саноо бардыгы жана ынандыра айтууга аракеттенгендерге каршы багытталган. Далилдүү туура билип таануу мүмкүн эмес деген көз карашты Жеңижок жокко чыгарган. Бул маселе боюнча анын пикирлери мындай акыл-эс жыйынтыгына алып келет: адамдардын жашоосунун өзү, алардын жашоо шарттары далилдүү туура билимдин мүмкүн экендиги жөнүндөгү маселени биринчи кезектеги маселе экенин кайтпастык менен алдыга коюп отурат, муну ишке ашыруу жыйынтыгында адамдарга өзүлөрүнүн керектөөлөрүн (талаптарын) канааттандырууга мүмкүнчүлүк түзөт. Чындык сөздүн толук жана терең маанисинен алганда ар түрдүү билимдердин жөнөкөй эле суммасы (жыйындысы эмес, ал концентрацияланган турмуштук билимден, же турмушту билбөөдөн турат. Ошондуктан Жеңижок жаштарга турмуштан туруктуулук менен үйрөнүүгө, көп кетүүдөн оолактоого, турмуштук тажрыйбадан акыл топтогон аксакалдардан үлгү алууга кеңеш берген.

Индивидуалдуу турмуштук умтулуулар менен адамдарды курчаган реалдуулуктун ортосунда ортончу катары чыгуу менен, билим турмуштук күчтү күчөтүшүн каалаган Жеңижок адамдын өзү жөнүндөгү утопиялык түшүнүүгө кошулган Бул үчүн адам билимдерге ээ гана болбостон аларды пайдалана билүүгө тийиш, жетишилген бир максаттан экинчи максатка аракет милдеттүү түрдө жаңы билимдерге ээ болуу менен коштолору анык.

Жеңижоктун натур философиясында «көп билгендик кайгыны көбөйтөбү» деген эң байыркы санат сөзү чечмеленет. Бул сөздө чындыктын үлүшү бар. Эгерде билим бай манап уулдарынын артыкчылыгы болсо, анда азаптын, кырсыктын себеби болушу мүмкүн: ал бүлүнүүнү, ал тургай трагедияны жаратып, катардагы жөнөкөй адамдардын бейпил турмушун бузушу

ыктымал. Акын какшык менен белгилегендей, өзүлөрүн билимдин жарчылары катары эсептешип, бай-манап балдары иш жүзүндө билимдин көрүмүнө гана ээ болушат да, башкалардын эсебинен баюудан башканы билишпөйт: Бай-манаптарча ой жүгүртүүнүн стили чыгармачылыктан четте турат. Анын ээлерин тууроого гана жарамдуу. «Чала сабаттуу» молдолор калп тууроонун үлгүсү.

Жеңижоктун агартуучулук идеяларынын демократиялык мүнөзүн белгилей кетүү зарыл. Эгерде үстөмдүк кылуучу таптын идеологдору байлардын уулдарынын билиминин артышы, агартылышы үчүн гана чыгышкан болсо, Жеңижок кедейлердин агартылышын, билим алышын жактаган. «Бай балдары» деген ырында бай-манаптын балдары Ташкенде, Бухарада окуп, кедейдин балдары оор жумушта, жан багуу үчүн алектенип иштешкендигин аяныч менен ырдаган.

Жашоо үчүн зарыл болгон жыргалчылыкка жетишүүдө билимдин зарылдыгын даңазалап, Жеңижок бир катар ырларында замандаштарын туулган жердин табигаттын, анын көтөрүп чыккан карагай, чөбүн, айбанатын, деги эле бардык жандуу нерсесин даңазалап; ырдап, этият мамиле кылууга, сактоого үндөгөн. Анын айрым чыгармаларында география, климатология, минералогия жана ал тургай, сейсмология боюнча көптөгөн практикалык маалыматтар орун алган.

Жеңижоктун чыгармаларында фаунанын жана флоранын чеберчилик менен сүрөттөлүшүндө натуралисттин сезгичтиги жана кызыгуусу таандык, Анын «Жер соорусу Аксы экен» деген ырында гана 38 жер аймактары, фаунанын 78 түрү жана флоранын 32 түрү сүрөттөлгөн. Салыштыруу иретинде, Тоголок Молдонун «Ала Тоосунда» 31 жер аймагынын, жаныбарлар дүйнөсүнөн 50 айбанат жана ар түрдүү 20 өсүмдүктүн мүнөздөмөсү берилген. Жеңижок үчүн табигат көбүнесе дүйнөнүн кубаныч менен кабыл алуунун, жашоону ырастоонун булагы, ал эми социалдык турмуш жагы чечиле албас карамакаршылыктардын жана кайгылуу ой жүгүртүүлөрдүн шайкешсиздигинин булагы болгонун баса белгилей кетүү зарыл. Акынды негизинен жаратылыштын өз алдынча жашоосу эмес, анын адамга кызмат кылуусу маанилүү, жаратылыштын кубулуштарын билүү адамга кандай пайда алып келе тургандыгы көбүрөөк даражада акынды кызыктырат. Өз кезегинде, Жеңижоктун мындай ой чабыты тубаса сезгичтик менен эзүүчүлөрдөн качышып, «жаратылышка жакын» жашоого, жана турмуш кейпине жамынып эптеп күн көргөн бечаралардын үмүткө татыксыз умтулууларын чагылдырат.

Дүйнөнүн алгачкы негизин изилдеп, Жеңижок кандайдыр табийгаттан сыйкырдуу жогорку күчтөргө сыйынбаганын жана кайрылбаганын өзгөчө белгилөө зарыл. Анын философиясында анкоо-реалисттик багыт байкалат. Инсандын өсүп өнүгүшү негизинен тагдыр зарылдыкка баш ийдирилген. «Балалыктын таңы» менен «өмүрдүн таңы» бири-биринен айрылгыс. Мына ошондуктан «балалыктын күндөрүн кайтаруу үчүн адам эмне кылбас эле. Акындын чыгармаларында диалектиканын элементтери анда-санда, көнүмүш аң-сезимдин деңгээлинде гана кайра жаралат. Турмушта жана билип-туюуда Жеңижок акыл-эсти биринчи орунга койгон. Акыл-эс гана — адамдын өмүрүндөгү бирден-бир ажыратылгыс баа жеткис энчиси — эч кимге баш ийбейт жана эркин. **Өзү караңгы дүйнөдө** жашап жатып, Жеңижок билим алууга үндөгөн, анын агартуучулук мүнөздөгү чыгармалары суроо-жооп иретинде ырдалат. Кээ бир жерлеринде алар татаал бирок бул татаалдык жарым-жартылай билүүнүн чаташтырылгандыгы эмес, салыштырмалуу билүүнүн татаалдыгы.

БОЛМУШТУ ЭТИКАЛЫК ИНТЕРПРЕТАЦИЯЛОО

Жеңижоктун поэзиясында санат-насыятка көбүрөөк орун берилет. Бул анын чыгармачылыгынын үгүттөөчү милдети менен жетиштүү ыңгайлашат да, анда эмоционалдуулук насыят менен органикалык түргө айкалышат. Акын өзүнүн ырларын жөнөкөй адамдарга арнап, аларга өз тилинде кайрылган.

Кыйла коом таануучулар адилеттүү баса белгилешкендей, көп кылымдар бою Чыгышта, айрыкча Орто Азияда, поэзияга этикалык жоболордун, акыл үйрөтүүлөрдүн, дидактиканын өзүнчө эле бир жыйнагы катары өзгөчө көз караш таралып келген. Кээ бир чыгыш региондорунда «адаб» (этика) жана «адабиет:» терминдери тектеш болуп, бир уңгудан пайда болушкандыгы айта кетер нерсе. Кээ бир авторлордун пикири боюнча, адам ошолор аркылуу өзүн асылзатка айландыра турган баардуу, макталар жоруктар, анын адептик өркүндөшүнүн жемиши жана натыйжасы болуп саналат. Андан тышкары адаб — анын жардамы аркылуу адам ар кандай каталыктардан кутула ала турган каражат. Эгерде «адаб» деген сөз жалпысынан көркөм адабиятка карата колдонулган болсо, анда ал инсандын асылзат сапаттарын тарбиялоо катары кабыл алынат. Демек, адеп окуусу адамдын анын жакшы же жаман касиеттеринин көз карашынан анын мүнөздөмөлүк аспектерин билип-туюу милдетин коёт.

Орто Азиянын тарыхында бир мезгилде көркөм адабият негизинен дидактикалык мүнөздү камтыган. Абай Кунанбаевдин чыгармачылыгынан тартып казак поэзиясынын башкы багыты дал ушундайча башталган. XIX кылымдын аягындагы жана XX кылымдын башындагы өзбек адабиятына да ушул өзгөчөлүк таандык. Ошол доордун алдыңкы көз караштагы адамдардын өкүлдөрү адабиятты өзүлөрүнүн дидактикалык идеяларын таратуунун каражаты, коомдун адептик пайдубалдарын калыбына келтирүүнүн куралы катары пайдаланышкан. Кыргыз акындары Токтогулдун, Тоголок Молдонун, Барпынын насыяттары турмуш даанышмандыгынын дал өзү. Мындай формадагы чыгармаларда турмуштун кыйма-чийме турпатына, адамга жана анын күнүмдүк муктаждыгына багытталган насыят негизги орунду ээлеген. Өз мекендештеринин бай мурастарынан акындар өзгөчө жеке адамды кадырлоо идеясын алышып, аны улантышкан. Жеке умтулуулардын, аракеттердин ар тараптуулугун даңазалоо менен Токтогул Тоголок Молдо жана Барпы бул изгилик мүдөөлөрдү гуманисттик максаттарга багыттоону каалашкан.

Жеңижоктун этикалык идеялары рухий турмушту антропологизациялоого, биринчи орунга адамдын проблемасын сүрүп чыгарууга умтулууга топтолгон. Мындай антропологизациялан тыруу адамзат мамилесинин чөйрөсү адамдын ой жүгүртүүсүнүн көрүнүшү менен гана шартталбастан, ошондой эле анын нукуралуугунун белгиси деген баш аламан таанууга негизделген. Антропоцентризм өзүнчө эле традиционалисттердин моралдык аң сезимине да таандык болгон: ал, албетте, теоцентрилик, бирок адам проблемасы алар үчүн да эң эле маанилүү. Ошондуктан, алардын адептик насыяттары замандаштарынын күнүмдүк жашоо тиричилигиндеги, бирок анчалык деле иштиктүү мааниге ээ болбогон бир катар принциптерди камтыганы кыйла табигый нерсе. Бирок, акыры бул принциптерде үстөмдүк кылуучу катмарлардын чөйрөсүндө тамырлаган нормалар чагылдырылган.

Кыргыз патриархалдык-феодалдык коомунда ушул коомду топтоштурууга багытталган көмүскө моралда катылган социалдык инстинкте артыкчылык таандыкталган. Сыртынан алганда бөтөнчөлүгү жок, бул мораль мажбурлоочу мүнөзгө ээ болуп, көнүмүш түрүн кабыл алуу менен, бүткүл жалпы детерминацияланган мелдеш катары сезилген. Анда дээрлик бардык социалдык түзүлүштөр терең тамырлап жана андан «өсүп өнүп» чыгышат, коом болсо, өз ара шартталышкан жана

өз ара байланышкан салттар кийинкиге үлгү болор-лук иштер, ыкмалар, көнүмүштөр системасы катары кабыл алынат. Традиционалисттердин бул өз алдынча этикалык релятивизми турмуштун патриархалдык-феодалдык тартибинин көп катмарлуу жана ич ара карама-каршылыктуу моралдык аң сезимдин курама бөлүгүнүн бири болуу менен, белгилүү даражада коомдун социалдык туруксуздугун, кадимки көнүмүш ориентирлерин бай манаптардын жоготкондугун чагылдырган.

XIX кылымдын аягындагы жана XX кылымдын башындагы жаңы, башкалардан айырмаланган насаатчыны издегенсыйт, ал Жеңижоктон табылат. Эгер мурда кээ бир акындар көбүнчө нагыз үгүт-насыяттар жана куюлушкан риторика менен алымсынып келишкен болсо, өсүп бараткан көңүл чөгүүнүн шартында ар тараптан изилдеген жалпылоолор керек болду. Балким, ошондуктан бай манап төбөлдөрүн өзгөчө чабуул менен сынашса керек. Чындыгында демократ акындар айрым өкүлдөргө эмес, бүтүндөй кыргыз ак сөөгүнүн жашоо тиричилигин сыздоону жайылтышкан.

Күнүмдүк турмушта адамдар изгилик менен жамандыкты кескин белгилер менен айырмаланган шарттуу схемага муктаж. Жеңижоктун дидактикалык ырлары, алардын бир жактуу насыят мүнөзүнө карабастан, үстөмдүк кылган жамандыкты түшүнүүгө жана кыйла гумандуураак мамилелердин идеалынын өнүгүшүнө көмөктөшкөн. Акын көбүнчө жакшы менен жамандыктын күчтөрүнүн кагылышуусунда жаманды жеңип кетерин көрсөтөт. Бирок акын жамандыкка моюн сунбастан, абстракттуу үгүт насыятка жана бир жактуу мораль айтууга түшүп кетпестен, курулай кейип-кепчип алаксыбастан тескерисинче замандаштарын бул көз көрүнөө жамандыкка каршы күрөшүүгө үндөйт.

Жакшы менен жаманды
Сынап барат замана...
Жылдан жылга бузулуп
Сууп барат замана...
Бий, болуштар, ыстарчын
Бечара менен карыпты
Жектеп барат замана...

(«Жеңижок» 172—173-б).

Жеңижоктун көз карашы боюнча изгилик өзүнөн өзү эле жакшылык. Адам жаратылышынан эле кайрымдуу келет, аны тышкы жагдайлар бузат. Демек алардын зыян келтирүүчү таа-

сирин жеңүү менен бир эле убакта ички жетилүүгө жөндөмдүү тарбиялоо керек. Жеңижок адептик жетилүүнүн максаты изгиликке жеткирүү болуп каларын, элдин жардамсыз моралдык тазалык биротоло, толук болбой тургандыгын айтат. Көпчүлүктүн, өзгөчө, улгайган адамдардын пикири боюнча дүйнөнүн татаал ич ара коогалаңдуулугуна баш ийип, колдон келишинче адамдарга эптеп ылайыкташууга жардам берүү керк, анткени жамандык социалдык менен шартталган. Чынында эле кыргыз коомунун патриархалдык-феодалдык шарттарында моралдык сапат жөнүндөгү пикир айтуулар, эгерде ал баалуулуктардын жалпы кабыл алынган чектеринде калыптанса гана негизделген катары эсептелген, демек, рационалдуу реконструкцияга жарамдуу болгон. Өз кезегинде, ошол мезгилдин жагдайында адептик жазмышты ээрчүү менен индивид негизинен жүрүш туруш үчүн жоопкерчиликти талап кылуучу реалдуу инстанциялар катары чыккан урук туугандарынын алдында жооп берген.

Жеңижоктун кыйла чыгармаларын изилдөөдө төмөнкүдөй жыйынтыкка келүүгө болот: жамандык менен жакшылык жалгыз адамдын карабашында эмес, ошол сыяктуу адамдардын тобунда сыйышып жашайт. Анын «Насыят», «Айт, айт десе», «Замана» жана башка ырларында жакшылык менен жамандык коомдун системасына гана байланыштырылып берилген, айрым инсандардын өздүк мүнөздөмөсүндө алар ажыратылып жоголуп кетет. Бул ырларда жакшылык менен жамандык байлык, дөөлөтүнө жараша ырдалат. Кембагалга өзү сыяктуулар эмес, колунда бийлиги, байлыгы барлар кырсык алып келет. Жеңижок жупуну оокат тирдиги барды жакшылык, ал эми байлык менен жамандыкты бири-биринен айрып алгыс сапаттар катары карайт. Анын оюнча байлыкты топтоо же жогорку духий байлыкка умтулуу сыяктуу иш-аракеттер, турмуштун ар кандай көрүнүштөрүнө ылайыктанып багыт алуу адамзатта бул дүйнөдөгү жашоо тиричилик жөнүндө эки көз карашты жаратат. Эреже боюнча рухий байлыкты издеп, умтулгандар адеп ахлагы бийик адамдар. Бирок чексиз байлык—адепсиздик. Биринчилердин жүрүш турушун изгилик жетектейт, кийинкилерде болор болбос же таптакыр мындай дарамет жокко эсе.

Ак сөөк идеологдорунда «жакшы» тектүү, атактуу «жаман» —тексиз, бей-бечарага салыштырылат. Мындай идеологдордун ичинен Нурмолдо, Арзымат жана башкалар бай манаптардын эмгекчил элге карата жек көрүүсүнүн айкын үлгүлөрү. Алар-

дын ишеними боюнча адамдар төрөлгөндөн тартып «жакшыларга» б.а. ак сөөктөргө жана «жүзү караларга» бөлүнөт: «жакшыларга» бардык изгиликтер таандык, алар асылзат, «жүзү караларга» бардык кемчиликтер, пастык, жакшылыкты билбегендик таандык имиш.

Бай манаптарды жактоочуларынын ушуга окшогон ойлоп табуулар демократиялык багыттагы акындардын өзгөчө Токтогулдун, Барпынын Тоголок Молдонун, Жеңижоктун жана башкалар тарабынан төгүнгө чыгарылат. Атап айтканда, Токтогул, бай манаптарды абийирсиз деп, алар үчүн жашоонун мазмуну жокко эсе деген. «Ак ниеттик, чынчылдык байларга таандык эмес», бул алардын эмгекчилердин «каны жанын» соруп жан сактап жаткан социалдык абалы менен шартталат. Бирок Токтогулду эзүүчүлөрдүн адептеринин төмөндөшүнүн фактысын констатациялоо, бул көрүнүштүн моралдык себептерин аныктоого караганда көбүрөөк кызыктырган. Анын пикири боюнча бай-манаптардын адепсиздиги, бузукулугу эл тагдырын чечүү укугунан ажыратат. Эзүүчүлөрдүн моралга жат жоруктарын жоготуу үчүн, эмгекчилер алардын зордуктарына каршы күч колдонуу менен жооп берүү керек. Бийлик башындагыларга кыңк этпестен баш ийип жана алардын зордук зомбулуктарын көнүмүш катары кабыл алгандар эмес, элдин жыр-галчылыгы үчүн аракеттенишкендер жана кылымдар бою түзүлгөн адилетсиз тартиптерге каршы чыккандар изги адамдар болушат. Токтогул кек алуунун моралы массалык мүнөзгө айланышынын тарапкери.

Жеңижоктун чыгармачылыгындагы жакшылык менен жамандыктын диалектикасы адам тарабынан жасалган ар кандай жорук жосунду, турмуштун ар кандай көрүнүшүн баалоого үйрөтөт. Аны өзгөчө «жамандар» байышып, бийлешкендиги, бечаралар «жакшылар» жардылыкта жашашкандыгы кыжырлантат. «Канкорлор» «бечаралар» үстүнөн зордук зомбулугун жүргүзүп, колунан келишинче эзет.

Жеңижоктун чыгармаларында чыныгы кайгыруу, аза тартуу байкалат. Бирок жакшылыктан үмүт үзгөндөрдөн айырмаланып, ал камкорлукту адам менен кошо төрөлөт деп эсептейт. анын оюнча адамдар, өзгөчө кыргыздар жаратылышынан ниеттаза, асыл адамдар. Ошондуктан кыргыздарда жакшылык тубаса сапат экенине ишенген Жеңижок ата журтубуздун эң сүйкүмдүү ырчыларынын бири болгону кокусунан эмес.

Өзүнүн Нурмолдо менен акындык айтышуусунда Жеңижок жамандык принцибин, анда негизинен адамдын сыналып өтө турган өзүнчө бир тиги дүйнөдөгү соттун жоктугун далилдөөгө аракеттенет. Мындай сыноодон чыдап өткөн инсан, Нурмолдонун пикири боюнча, өзүнүн «текеберчилигинен» баш тартып, андан ары изгилик сезимин башынан өткөрөт имиш.

Клерикалдык аристократиялык идеалга карама каршы Жеңижок тарабынан башка элестөөлөр, «эмгекчилдик», «мээримдүүлүк», «ак ниеттүүлүк» ж. б. даңазаланат: Динди даңазалаган ырчылардан Жеңижоктун негизги айырмачылыгы, тиричилик жашоону азаптуу, кырсыктуу деп эсептебегендигинде. Анын пикирине караганда, көңүл айныткан, бекерчи мителик турмуш гана жамандык болот.

Адамдын кадыр баркын Жеңижок көбүнчө жер үстүндөгү адамдык парзынан, иш аракетинен көрөт: Анын ырларынын дээрлик бардыгындагы түшүнүк карапайым адамдардан айрып алгыс нерсе. «Эмгек—жаргыл» деген жакшылык жөнүндөгү элдик түшүнүктү чагылдырган тезис массалык этиканын эң маанилүүсү болуп калды. Жашоонун антагонисттик түрлөрүндө адам өзүн өзү эмгекти бактысыздык катары адамды өзүнчө эле өзүнөн өзү ажыратуу катары, ал өзүндөгү бүт дурус нерсени жок кылган нерсе катары ага карама каршы коё турганы да ырас. Элдик аң сезимдин бул терс аспекти консервативдүү ырчылардын чыгармаларында өзүнчө мүнөздүү чагылдырууга ээ болуп, алар эмгекти түбөлүктөн берки каргыш катары карабаса да анчейин, турмушту оорлото турган кандайдыр бир нерсеге айландырып, инсандын өзүнүн рухий жактан өркүндөшү жөнүндө кам көрүү үчүн мүмкүндүк бербей турган нерсе катары карашат.

Жеңижок жана башка демократ акындар дыйкандар концепциясынын маңызын барган сайын тереңирээк түшүнүшүп, эмгектин маанисин жалаң гана оор зарылдык катары эмес, болмуштун милдеттүү шарты катары гана эмес, ошондой эле адамдын негизги керектөөсү катары инсандын адептик калыптанышынын негизин камсыз кылуучу фактор катары сезип туюшкан. Мисалы, Токтогул эмгекти, сүйүүнү адамдын ажыратылгыс асылзат касиети катары карап, турмуштун маңызы эмгекте деп айткан.

Канааттануу — байлыкта эмес, чыныгы канааттануу эмгекте жана анын жемишиде болот. Бул учурда акын пайда табууга багытталган бай манаптардын күч аракеттеринин «эмгегин» эмес, бирок натыйжалары бардык адамдарга пайда келтире турган чыныгы эмгекти айтат. Демек, канааттануу жөн эле эм-

гекте эмес, дал эркин эмгектин гана өзүндө — акындын идеялары бизди дал ушундай жыйынтыкка апкелип тактайт.

Ак ниеттүү эмгекти кадырлоо жана жатып ичерликке карата жек көрүү — тарыхый жактан кылымдардын тереңине кеткен башкы моралдык осуят Тоголок Молдонун дидактикасында да чагылдырылган. «Адамдын жашоосунун мааниси — эмгек». Акындын бул сөздөрү анын эмгекке мамилесин айкындайт. Жалпысынан эмгек эмес, азап салган, жанды кыйнаган эрксиз эмгек жагымсыз келет.

«Эмгек, — дейт Жеңижок, — адамдын жашоо тиричилигинин негизи». Эмгексиз дене жагынан рахаттануу үчүн зарыл болгон материалдык жыргалчылыкка жетишүү, саламаттыкты сактап калуу мүмкүн эмес, эмгексиз жогорку рухий ырахаттануулар да болбойт. Адам эмгектин жардамы аркылуу гана ак ниеттүү адамдардын деңгээлине чейин көтөрүлүп, артында оозго алынарлык из калтыарын акын баса белгилеген. Чыныгы кенч — бул адамдын эмгекти сүйүүсү, өзүнүн эмгегинин жемиштерине ыраазы болгон киши гана бардыгынан бай болот. Акында эмгектин этикалык категориясы адамдын болмушунун зарыл — касиети жөнүндөгү жөн эле пикир катары эмес, ал эми кыйла көлөмдүү мааниге ээ болгон: «ал коомду эмгекти сүйгөн коомго айландырууну эңсеген».

Жеңижоктун айрым ырларында адамга кээ бир прагматикалык мамиле байкалат. Жеке жыргалчылыкка жетишүүгө далалаттанган кедей, өзү үчүн мүмкүн боло турган пайдалар менен жоготууларды аныктоого тийиш. Бирок эмгекти биринчи катарга жана ишкердүү ийгиликти жарым жартылай биринчи катарга коюу менен, Жеңижоктун этикасы ар кандай керектөөчүлүк багыттанууларга жагымсыз мамиле кылат. Бул этика артыкбаш байлыкка жетишүүнү карай багытталган атрофияланган пайдалуулукту көңүлгө албастан, мүмкүн боло турган материалдык жетишпестикти минимумга чейин чектөөнү көздөгөн жупуну каалоону көңүлгө алат. «Зөөкүрлөрдүн доорунда» баюуга жанталашып умтулуу адамдардын ишкерлик мамилелерине гана таралбастан, анын мүнөзүнө да сиңип кетери акынды капалантат. Мындай учурда адам ийгилигине жараша бааланат. Ал тургай эмгекчи адамда келечек жөнүндө да камкордук менен өзүн убара кылбастан өз иш аракеттеринин өтө эле жакынкы кыска мөөнөттүү натыйжалары менен чектелгендигине нааразы

Төмөнкүдөй жыйынтык үчүн негиз бар деп ойлоого болот: эзүүнүн жана социалдык адилетсиздиктин шарттарында эзи-

лүүчү да нагыз эгоисттик багыттануунун көрүнүштөрүнө таптакыр эркин боло албай турганын Жеңижок туура баамда.

Нег

Өзү эмгектенбестен, бирөөнүн эсебинен орто жетиштүүлүктө жашаган адамдарды да акын кескин айыптаган. Ошол эле убакта мындай жамандыктын булагын түшүнүү үчүн, адептик кемтиктер катары болгон индивидуализм жана эгоизм жөнүндөгү сөздөрдөн ошолорду кайтпастык менен жараткан жекече — ишкердик чарба жүргүзүү системасын айкындоого өтүүгө аракеттенген.

Жеңижок адамды материалдык жыргалчылык менен ажырагыс байланыштагы жана «жаратылышынан» жетиштүү турмуштун инстинктине ээ болгон индивид катары түшүнөт. Барчылыкка умтулуу бардык адамдарга таандык экенине ишенген. Жыргалчылыктарга ээ болуу өзүнүн эмгегинин жардамы аркылуу, ак ниеттүү жол менен жетишүү керек экендигин адамдар түшүнүүлөрү зарыл. Акын адилетсиз жоруктардын жана акыйкатсыз табылган байлыктардын бүлгүнгө алып барарынан баштап: Эртедир-кечтир мындай байлыктын ээси гана эмес ошондой эле анын укум тукуму да жазаланат. Ошол эле убакта, ал ак ниеттүү күч аракеттер да каалаган натыйжага алып келбегенин жана адептик зыяндан сактап кала албай жатканын көргөн. Адамдын байлыкка умтулуусу, мисалы, ач көздүккө айланып, азапка салат, «учурайт башын кыйынга». Мээнет кылып табылбаган байлыктын зыяндуулугу жөнүндөгү фольклордук түшүнүктөр акындын ушул темага бир катар сатталарынын негизи катары кызмат өтөгөн. Жыргалчылык баарыдан мурда турмушту акыл-эстүүлүк менен уюштуруунун өбөлгөсү. Материалдык жетиштүүлүк — бул адамдын бактысынын бөлүнбөс шарты. Турмуштук эсенчиликтин буд алгачкы негизин рухий тең салмактуулуктун эч кандай жетишкендиктери алмаштыра албайт. Бактыга карата жалган жолдор, жоорума жыргалчылыктардын артынан кууп түшүү Жеңижоктун сатирасынын негизги объектилеринин бири: ал убаралуу умтулууларга, жеке дүнүйөкорлукка, көрө албастыкка каршы багытталган. Бирок бул кемчиликтерди таратуучулар — кыжырга тийген бузулган адамдар эмес, жөн эле акылсыз, адашкан мээнеткечтер. Мындай учурларда акындын сатирасынын дабышы бир кыйла жумшартылып, көп учурларда бай манаптарга карата колдонулган шылдыңдоо насият мүнөзүндөгү тамашалоо алмашылат. Кедейлердин коомдук адептери акында идеологиялык мүнөздөгү каяшаларды туудурбайт. Мындай учурлар-

да акындын көңүлү майда-чүйдөгө бөлүнүп, ошондо сындын тереңдиги эмес, сөздүн таамайлыгы менен, сүрөттөөнүн укумчулдугу өзгөчө күчтүү, Патриархалдык-феодалдык турмуш тартибинин сүрөттөлүшүнө Жеңижок кезегинде өзүнүн моралдык чарбачылык материалын кошот. Мындай учурларда насыяттарынын максаты орун алган жашоо шарттарында кембагал адам ак ниеттүүлүк менен жыргалчылыкка кантип жетише алат турганын көрсөтүү өзүнүн жеке жыргалчылыгына акыл эстүү жетишүүгө далалаттанган адам башка адамдардын жыргалчылыгына, жалпы ийгиликке жана кубанычка умтулуулары айкын.

Жеңижок жыргалчылыкка жетишүүнүн эң маанилүү каражаты катары дыйканчылыкты эсептейт (дыйкандын көркү жерде бар»), эмгек иреттүү жана жөнгө салынууга тийиш: Көр көм афоризмдер аркылуу Жеңижок эмгекти сүйгөн, сарамжал адамдар менен өзүнүн мамилелерин бекем моралдык жоболордун негизинде жүргүзгөн дыйканды сүрөттөйт.

Акындын ырларында чарбачылык иреттеги көрсөтмөлөр чакан дыйканчылык чарбасына арналган адептик насыяттар менен кезектешет. Дыйкандын турмушу ар тараптуу жана дурус болуусу керек, ал милдеттүү шарт катары жалаң гана кубаныч менен ырахаттанууну камтыбастан, толук баалуу ишкердүү жашоонун ажырагыс бөлүгү катары түйшүктөрдү да камтууга тийиш. Жалаң гана ырахаттануу жакшылык болбостон, ошондой эле кайгынын жоктугу да жакшылык. Жокчулукту билгизбөө үчүн «каниет кылсаң баарына жете берет турбайбы» деген оюн айтат. Жеке өзүн өзү чектөөнүн бардык учурларында бирок өзүн өзү курмандыка чалууда эмес? зордобостон жалпы күч келтирбестен, бардык нерсеге үстүртөн кароо керек.

Жеңижоктун токтоолукка, сабырдуулукка үгүттөгөн ойлору диний традиционалисттердин жашоо тиричиликке болгон аракеттен баш тартып, кудайга кулдук уруп, бардык нерсеге баш ийүү идеялары менен эч кандай жалпылыгы жок. Алардын үгүтүнүн маңызы жамандык жасабоо үчүн негизги турмуштук кызыгуулардан баш тартуу, айрымдары бул багытта бардык иш аракеттерден баш тартууга чейин барышкан. Жалпысынан эле, традиционалисттердин кээ бир моралдык ой пикирлеринин тышынан караганда алгылыктуулугуна карабастан, адептик мүнөзгө ырас келбейт жана эч кандай мааниге ээ эмес.

Адамды мүнөздөөдө Жеңижок анын инсандык калыптанышынан мурун калыптанып бүткөн инсанга көбүрөөк көңүл бурган. Акынды адамдын мүнөзү, анын кылык жоруктарынын

маңызы, жүрүш турушу кызыктырган. Ал өзгөчө индивиддин мүнөздөмөлүк аспектинде жана баарыдан мурда, тарыхый окуялардын жагдайындагы айрым адамдын алдына чыга келген эң эле курч моралдык жагдайдагы проблемаларга топтойт. Биринчи кезекте бул проблемалар индивиддин өзүнүн алдында, жалаң элдин алдында анын жоопкерчилигин айкындай турган тандоо жасашынын мааниси болуп саналат. Болмуштун (бытиенин) эки негизги маселесине кандайча жооп берүү керек экендиги жөнүндө Жеңижок демократ-акындар менен бирдикте.

Эдиребей досуна,
Эби менен жалпакта,
Элиңдин алгын алкышын,
Эсил жаның бар чакта.

(«Жеңижок» 162-б).

Анын «Терме», «Насыят» ырлары өзүнүн композициясы боюнча өзгөчө айырмаланган чыгармалар. Алардын ар биринин борборунда адамдын мүнөзүнүн тигил же бул белгиси турат, бирок оң инсан терс инсанга карама каршы коюлат. Кекирейген жана жупуну сараң жана март, жакшы жана жаман бул ырларда бири бири менен талашып-тартышкансышат. Кээ бир жерлеринде ар түрдүү; кыйла учурларда турмуштук жагдайларга карата күнүмдүк жашоонун принциптери өтө эле толук түшүндүрүлгөн, бул учурда кандай кылса жакшы болоруна, ал эми күн мурунтан эмне жаман болоруна узун талдоолор берилет.

Чыгыштын кээ бир ойчулдарынын этикалык окуусунун «алтын ортосу эмес, ал эми адамдын эң мыкты сапаттарын чегине жеткире онүктүрүү жана ишке ашыруу Жеңижоктун адептик идеалына айланат. Ушуга байланыштуу «болууга тийиш» жагында Жеңижоктун жана башка демократ акындардын этикалык идеяларынын ортосундагы байланыштар дал ушунда түптөлөрү жөнүндөгү ой пайда болот. «Адам азыркы турумунан жакшы болууга тийиш».

Ушул тезис, түрүн өзгөртүү менен, дээрлик анын бардык чыгармаларында байкалат. Бирок анын кыйла мүнөздөөчү баалоолору стабилдүү бойдон калат. Ошентип, жалпыга милдеттүү жүрүш-туруштун идеалы Жеңижокто каалай турган норма катары (тийиш болуучу формада жакталып отурган болсо да), адилеттүүлүккө умтулган аң сезимдин үмүттөрүнүн предмети катары көрүнөт. Бул аспекте акын тарабынан жалпы баалуулуктун жүрүш туруштук осуяттарынын калыптандырылышын

жана ырасталышын социалдык, экономикалык жана саясий жактан эзилеп отурган аң сезиминин нааразылык көрсөтүүчү маанайынын айкындалышы катары көрсөтүүгө мүмкүн. «Түпкүлүгүн ойлогон, Тууган жерин коргогон» ишкердүү чыгармачыл адамдын сапаты катары бааланат.

Акындын чыгармачылыгында «ак ниеттүүлүктүн» түшүнүгү адамдардын өз ара катнашууларынын адилеттүү нормалары менен байланышкан моралдык баалуулуктарды бекемдөөгө умтулуудан ажырагыс нерсе. «Ак ниеттүүлүктүн» түшүнүгүн этикалык жагдайда «чындыктын» асылзат дүйнөсүнө тандык, акын аны социалдык эмес, этикалык жагдайда, инсандын адептүүлүгү катары карайт. Кара мүртөздүк, адамчылыктын жаралышын турмуштун запкысынан эмес, эгоизмден коргон.

Жеңижоктун этикасында асылзаттык ак ниеттүүлүктөн кийинки моралдык сапат. Асылзаттык үчүн негиз, жогорку, ак сөөктүк тегинен эмес, адамды барктап баалоодон жаралат, акындын пикирине караганда, бай манаптык өнөкөткө жүгүнгөн адам татыктууну кемсинтүүдөн, татыксызды көкөлөтүүдөн бурмаланган ырахаттануу сезимине ээ болот. Мына ушул өнөкөттү жеңүү үчүн Жеңижоктун адамдын жаратылышын даңазалоодон келип чыккан кедейлердин абийири жөнүндөгү гуманисттик идеясы кызмат өтөйт. Калыптанган адилетсиз тартипке каршы маанайлуу болгон аң сезим гана кедейлердин адамдык наркы идеясын жаратуучу башкы күч эле деп ойлоо натуура болсо да, бул фактордун жагымдуулугун моюнга алуу керек.

Жеңижок өткөн замандардагы бири бирине жакындашуусу өзүнө замандаш коомдо жокко айланып дүйнөдө буюмдарга ээ болууга далбастоо менен алмашылганын кайгыруу менен баяндайт. Өзгөчө айрым жаштардын адамдардын улгайган муундары менен аралашууга болгон табийгы талабын баюуга умтулуу тебелеп тепсөөдө. Мындан жаш адамдар «ашкан жыргалчылык бирден-бир жакшылык» деп ырасташат, ал эми карыгандар үчүн бардык адамдардын жыргалчылыгы жакшылык. Карылар жаш адамдардын жүрүш турушунан кылымдар бою калыптанып сыноодон өткөн адептик сапаттарды талап кылышкан.

Жеңижоктун бир катар чыгармаларын талдоонун негизинде «Айтамын санат тобуна», «Санат», «Терме» ж. б. мындайча тыянак чыгарууга болот: бир доордун моралдык тиректери, эгерде алардын ортосунда учун улагандык, турмуштук шарттар жана проблемалар жалпы болсо, башка доорго да жарамдуу болот. Оң сапаттар салыштырмалуу өз ара мамилелердин салыштырмалуу адилет нормативдерин конструкциялоонун

жана аталардын моралын өз укуктарында калыбына келтирүү жолу менен ишке ашыруулары мүмкүн. Бирок «жаңы доорго» таандык болгон ар кандай коллизиялардын таасирлеринин натыйжасында ата бабалардан, баалуулуктарынын жөнгө салуучулары олуттуу бузулууга учураганда өз ара байланыш начарлайт. Кээде Жеңижок үрп-адаттар, салттар жүрүш туруштун реалдуу нормасы катары ишке ашырылышын каалайт. Акындын чыгармачылыгынын ушуга окшогон мотивдери традиционалисттердин патерналисттик идеялары менен үндөшөт.

Адамдагы мыкты сапаттарды социалдык жактан бузулушун моюнга алуу менен, Жеңижок ошол убакта адамдын чөйрөгө фаталдуу көз карандылыгына ынанбайт. Чөйрөнүн бийлиги чектелүү. Кээде ал сапаттарга залалын тийгизип, тамырына балта чабууга алсыз. Демек, азыркы терминология менен айтканыбызда, инсандын жүрүш турушун социалдык жактан шартталган чектерден ары чыгып кетүүгө кудурети бар деп түшүнөбүз. Белгилүү көрүнүштөгү мамилелерге аралашкан адам тигил же бул социалдык таасирге туруштук берген сапаттарга ээ болот. Ошол эле убакта Жеңижок адам тарабынан өзүнүн кылык жоруктарын, аракеттеринин тандалышынын мүмкүндүгүн мойнуна алат. Жоопкерчиликти тоотпоо — бул болсо табиятка каршы. Адам, албетте, табигаттын жемиши. Бирок жаралгандан кийин салыштырмалуу эркиндикке ээ болуп, ал ой жүгүртөт, ал туура иш аракеттениши мүмкүн, бирок жаңылышы да ыктымал. Муну үчүн ал өзү жоопкер.

Бир катар ырларында Жеңижок аксакалдардын акыл насааттары жалпыга милдеттүү түрдө баалуулук сапатында кабыл алынып, жүрүш турушту жетектейт деген идеяны өнүктүрөт. Бирок ошол эле убакта ал улуу муундагы адамдардын пикиринин уникалдуулугун дегеле абсолютташтырбайт. Акындын пикири боюнча даана идеялардын жоктугу бул адамдардын жүрүш турушун кыйла кыйын абалга дуушар кылган.

— Акындын этикалык көз караштарында аялдар маселеси маанилүү орунду ээлейт. Белгилүү болгондой, кыргыздын демократ-акындарынын чыгармачылыгында адамдын баалуулугунун проблемасы үй-бүлөлүк нике проблемасы менен ажырагыс биримдүүлүктө каралып келген.

Жеңижоктун «Санат», «Накыл кеп», «Насыят», «Үлгү ырлар» жана башка ырларында коргоо менен коомдун патриархалдык-уруулук укладынын кесепеттүү залалдары сыңдалып, четке кагылат. Ушул жагдайга негизделип, ал замандаштарын биринчи кезекте аялды кемсинткен адаттардын эскирип жарабай калган нормаларынын таасиринен өзүлөрүнүн сезимин

сактоого насыят айтат. Куран менен шарияттын аялдарга карата укукка туура келбеген мамилелерине карабастан, кыргыз элинде аял-энеге, аял-курбуга сыйлоо мамилеси дайыма сакталып келген, бул оозеки чыгармачылыкта өзгөчө чагылдырылган болчу. Орто Азиянын отурукташкан калктарынын аялдарына салыштырганда кыргыз аялы жана ошондой эле казак аялы, салыштырмалуу дурус шарттарда жашашкан: ал жалгыздабастан, бетин жаппай, көпчүлүктүн арасында эркин жүрө берүү укугуна ээ болучу.

Бирок кыргыз аялы бул артыкчылыкты дайыма жана бардык жерде эле пайдалана алган эмес. Бул баарыдан мурда ар кандай катмарчаларда аялдын абалы кыйла бирдей болгондугунан, жана «төмөндөгүлөр» менен бай манаптык чөйрөлөрдүн үй-бүлөлөрүндө эркектердин аялдарга карата көз караштарынын, мамилесинин айырмачылыгына жараш болгон. Жеңижоктун сүйүү лирикасы социалдык мааниге ээ, анткени ал бүтүндөй жаратылышы боюнча жаркын жана кубанычтуу сезим байлардын дүйнөсүндө бактысыздыкка айланат. Зомбулук өз эркиндигин коргоонун үстүнөн зордук кылуу патриархалдык-феодалдык моралдын көз карашынан бирден бир адилеттик катары бааланат. Акындын бул маселе боюнча айрым ойлору уруучулуктун психологиялык негиздерине байланышса да, өзгөчөлөнүп турат. Аларда күйөөнүн деспоттугу четке кагылат.

Акындын чыгармаларында дыйкан үй-бүлөсүнүн жашоо тиричилигин, ой санаасын, арманын сүрөттөөгө көп көңүл бөлүнгөн. Анын түшүнүгү боюнча үй-бүлөнүн идеалы аялда өзүнүн жеке абийирин сактоонун назик жана мээлүн сезимин ойготуу жана этияттык менен өнүктүрүү тарбиялоонун эң маанилүү жана өтө эле кыйын милдеттери. Акын аял эркек бир катарда турган жан жолдош. «Үй-бүлө», «Жаман катын» деген ырларында жупуну адамдардын өз ара жүрөктү элжиреткен камкордуктарын сүрөттөп, эч кандай турмуштук сыноолор буза албай турган сүйүүнү даңазалайт. Жеңижоктун аялдын сулуулугу жөнүндөгү элестөөлөрү Токтогулдун көз карашы менен окшош. Ушул элестөөлөргө ылайык сүйүү сулуулукту билип туюну камтыйт. Бирок Токтогул да, Жеңижок да аялдын адептик наркына чечүүчү маани беришет. Аялдын сулуулугу анын сырткы жагымдуулугунда гана эмес, ошондой эле анын рухий адептик деңгээлинде. Адамгерчиликтүү, меймандос жана негизгиси, үй-бүлө чарбасын жүргүзүүгө жөндөмдүү аял сулуу деп эсептелет. Ушундай көз карашты тутууда Жеңижок, балким, сулуулукту дыйкандарча түшүнүүгө негизделсе керек.

Патриархалдык-феодалдык коомдун кебелбес моралдык жоболорунун бири «ата эне эрки» болгон да, ошого ылайык уландар менен кыздар жалаң гана улуулардын көрсөтмөлөрү боюнча никеге жыгылышкан. Бул учурда ата энелерди жаш эрди катындын биргелешип жашоосу эмес материалдык төп келишүүсү толкундаткан. Көп учурларда Жеңижок күндөлүк турмуштук жагдайларда улуулардын пикиринде биринчиликти баса белгилегенине карабастан, анын дүйнөнү түшүнүүсү үчүн салттык, андан да бетер авторитардык ой жүгүртүүнүн консервативдүүлүгү таандык эмес. Ата энелердин деспотизимине каршы чыгып, акын өзүнүн балдарынын үй-бүлөлүк турмушун жөнгө салууда артыкбаш регламентациялоо эркти тушап, жаштардын сезимдерин жакырлантарына негиздеген. Бул адамдык потенциалдарды жана керектөөлөрдү өнүктүрүүгө эмес, аларды чектеп, басынтат. Ошондуктан патриархалдык үй-бүлөдө ата-энелердин бийлиги белгилүү даражада чектелүү болушу жөнүндө пикирди айтуу менен акын аталар менен балдардын өз ара мамилелери эки тарапка тең жагымдуу негизде түзүлүшүн каалайт. Өзүнүн «Үй-бүлө», «Жаман уул; жакшы уул» ж. б. ырларында Жеңижок моралга каршы көрүнүштөрдүн пайда болушундагы улуу жана жаш муундардын жолун мурас-тоонун начарлап кетишин капалануу менен тактап айтып, адамдар аралык мамилелердин бузулушуна өзгөчө маани берген. Айрым ата-энелер изгилик же изгилүү жоруктарды жасоо бирден бир жакшылык же жакшылыктын эң мыкты түрлөрүнүн бири экендигин түшүнүшпөгөндүгүнө кейиген.

Улуулардын айтканын аткаруу, аларга кызмат кылуу жана сый көрсөтүү жаштардын күндөлүк турмушунун законуна айланууга тийиц. Бул насыяттар Жеңижок ата энелердин балдарына карата милдеттерин аныктаган жерлерде өтө эле айкын чагылдырылган. Акындын пикири боюнча балдарды адептик тарбиялоо үчүн жоопкерчилик ата энелерге таандык болот. Бирок кээде, негизинен жакшы балдарга көңүлкөш, ал тургай эгоист аталар каршы турушат. Мындай учурларда улуулар балдарга начар таасир тийгизишет, бирок башкача да болот. Мындай таасир ак ниет эмгек менен жашаган ата энелерге таандык. Наристеликтин символу болгон балдар—улуулардын сынчылары, күзгүсү. Алар адамга жасаган мамилелери аркылуу өзүлөрүнүн адептик сапаттарын жаңылбастан аныкташат.

Жеңижокто достук идеялары анын этикасынын негизги өзөгү болуп саналат. Өз элинин кебелбес патриоту катары чыгып, акын ошол эле убакта ар түрдүү улуттагы адамдар-

дын өз ара этникалык мамилелеринде гуманисттик элементти калыбына келтирүүгө умтулат.

Жеңижоктун патриотизминде элди тарткан бир нерсе бар. Катардагы кыргыздын патриотизми кээде жердештикке, «кичи мекенинин» курч өнүккөн сезимине — өз жерине жакын болсо, акындын патриотизми бүт жердештерине, «камырабаган кыргыздарга» таралат. Ага тууган жерине, анда болуп жаткандын бардыгын чын жүрөктөн сүйүү таандык, бирок ошол эле убакта улуттук патриотизмдин идеясына келишпеген Жеңижок элдердин достугунун идеясын эмгекчил кыргыздардын кылымдардын тереңине тарыхый сүңгүгөн осуятын үгүттөгөн.

Кыргыздардын көп кылымдык тарыхы күбөлөндүргөндөй, алар өзүлөрүнүн жашоо иш аракеттеринин ар кандай баскычтарында аздыр же көптүр даражада башка элдердин таасирин башынан өткөрүшкөн. Алар кошуналарынын социалдык-экономикалык тажрыйбасын үйрөнүшкөн, рухий салттардын айрым элементтерин өздөштүрүшкөн. Ушундай катнашуунун ар түрдүү чөйрөлөрүндө өзүлөрүнүн жаратылыштары боюнча бир катар тышкы улуттар аралык кубулуштар пайда болгон.

Кыргыздардын рухий турмушунда көптөгөн элдер менен катнашуусу канчалык позитивдүү из калтырганын айкындоонун зарылдыгынан тышкары эле, ага казак жана өзбек маданияттарынын тийгизген таасирлери теңдешсиз деп айтсак ыктымал. Бул маданияттардын кыргыз урууларынын тарыхындагы ролу жөнүндөгү элдик көз караштар Жеңижоктун улуттар арасындагы мамилелеринин проблемасы боюнча жоболорунун идеялык негизи болду.

Кыргыз казак жалпылыгынан ар түрдүү формалары Жеңижоктун аң сезиминин процессине белгилүү таасир тийгизгени шексиз. Бирок бул процессте кыргыз акынынын казак ырчылары менен түздөн түз контактары жетектөөчү роль ойногон. Ошондуктан өзүн кыргыздардын гана эмес, ошондой эле казактардын да сүйүктүү акыны деп айтууга толук негизи болгон. Чындыгында эле, өзүнүн мазмуну боюнча терең интернационалдуу болгон анын ырлары казак жана кыргыз элдеринин эзилген катмарларынын түпкү кызыкчылыктары бирдей тең даражада чагылдырылган. Жеңижоктун дүйнөгө көз карашынын калыптанышы казактардын рухий баалуулуктарын белгилүү интерпретациялоо жана тандоо жолу менен жүрүп отурган. Балким, дал ошол себептен ал казак элинин маданиятына, турмуш тиричилик салттарына карата баа берүүчү пикирлерин кыйла чечкиндүүлүк менен айтууга мүмкүндүк түзөт.

Рухий турмушта өзүнчө калыптануусу кейпи өзүн өзү чектөө жана обочолонууну сактоо аркылуу эмес; башка маданияттар тарабынан топтолгон бардык байлыктарды туруктуу жана талапкердик менен түзүлөрүнө Жеңижок ишенген эле. Мындай байлыктарды түзүүдө ал казак акындарынын чыгармачылыгына өзгөчө маани берип, алардын кыйласын өзүнүн насаатчылары же жан жолдоштору катары баалаган.

Жеңижок үчүн катардагы казак адилеттиктин инсаны, анын карама каршысы султан чыгыш деспотиясынын адамга каршы маңызынын көрүнүшү. Мындай сослениелик персонаждаштыруу акынга бир катар чыгармаларында жакшылык менен жамандыктын абстракттуу түшүнүктөрүн эмес, ал эми конкреттүү эки келишпес дүйнөнү карама каршы коюп көрсөтүүгө мүмүндүк берет. Анын чыгармачылыгында кыргыз манаптары гана эмес, казак манаптары да улуттук аразданууну ар кандайча тутандырышып, этникалык мамилелердин чөйрөсүнө социалдык артыкчылыктын же кемсинтүүнүн сезимдерин таңуулашкандыгын баса белгилеген. Кээде Жеңижок кыргыз менен казактар жөнүндө бир улуттук жалпылык катары айтат. Бул кыргыз жана казак элдеринин достугу метафизикалык түшүнүлөт: реалдуу экономикалык-социалдык жана саясий мамиледен тышкары түбөлүк, табийгы сезимдин көрүнүшү. Ошол эле убакта эмгекчилердин ортолорунда касташуу мүмкүн эмес экендиги жөнүндөгү пикирди ырааттуу өткөрүү менен, ал манап менен султан кан-жаны жагынан туугандаш калктардын ортосунда достукту түзүүгө жана бекемдөөгө бөгөт экендигин туура жандырган.

Кыргыз элинин жыргалчылыгынын жогорулашынын шарттарынын бири катары ал мээнеткөч калктын кошуна өзбек эли менен тынчтыкта жана достукта жашоого умтулууларын колдоону эсептеген. Кыргыз жана өзбек элдеринин ортосундагы рухий байланыштар кылымдардан берки жана бай тарыхка ээ экендигин белгилей кетүү керек. Эки элдердин акындары менен ырчыларынын этикалык идеяларынын боордоштугу көбүнесе ушуну менен шартталган. Мындай рухий тууганчылыктын айкындалышы Жеңижоктун «өзбек туугандарга» катарата интернационалдык сезимдеринде айкын көрүнөт. Бул учурда өзбек улутун көкөлөтүү менен кыргыз акыны анда эгоисттик эмес, альтруисттик умтулууларын өзгөчө бөлүш чыгарат.

Жеңижок айрым ырларында дыйкан өзбектердин эмгекти сүйгөндүгүн тоолук адамдын капарсыздыгына карама каршы

коёт, Кыргыз жана өзбек калктарынын эмгекчилеринин ортосундагы достукту бекемдөөгө манаптар кандай болсо, бектер да ошондой эле бардык чаралар менен тоскоолдук кылып жатышкандарын байкайт. Ошондуктан боордоштукту чыңдоо жөнүндөгү өзүнүн үндөөлөрүн түздөн-түз эзилгендерге багыттайт. Ошону менен бирге ал кыргыз жана өзбек элдеринин ортосундагы достук мүлктүүлөрдүн эркине жана каалоосуна карабастан, келечекте бекемделерине бекем ишенген. Айрым учурларда Жеңижокто өзбек коомчулугунун кээ бир өкүлдөрүнүн ишмерлигине карата мыскылдуу баа берүү жолугат. Бирок бул мыскыл өзбектердин бардыгын эмес, анын социалдык сапат катары соодагерлик рухун алып жүрүүчүлөрдүн бешин ачат. Ырас, кезек кезеги менен ал «соодагерлер» материалдык жыргалга алып келерине жол берет, бирок буга рухий жагынан жоготуунун баасы менен жетишилери айтаат.

Жеңижоктун интернационалдык идеяларын баяндоону аяктап жатып, акындын орус, казак, өзбек калктары менен достук жөнүндөгү чакырыктары көбүнчө ошол убактагы Орто Азиянын элдеринин социалдык-экономикалык жагдайларынын окшоштугу менен алдын ала шартталганын көрсөтө кетүү керек.

Бардык моралчылар адамды баалоодон кыя өтүшпөйт. Бирок кээ бирөөлөрү аны бүтүнгө баш ийген бөлүк катары карашат. Жеңижокто адамдын накта өзү баалуу. Адам кандайдыр бир социалдык, сословиелик же конфессионалдык топтун өкүлү катары эмес, ал адам катары баалуу. Жана «бардыгы адам менен байланыштуу». Адамдын бардык буюмдардын ченеми жөнүндөгү. Протагордун атактуу сентенциясына окшоп, бул тезис кыргыз акынынын этикалык көз караштарын калыптандырууда маанилүү ролду ойноду.

Адамдык аракеттин тарыхый убактылуу мүнөзү баарыдан мурда анын детерминациясынын өзгөчө мүнөзүндө реализацияланат: мында аныктоочу факторлор кыйла даражада аксакалдардын ой пикирлерине таандык. Жеңижоктун идеялык жоболору акыркы дүйнөгө көз караштык шилтемелерде гана жыйнакталбастан, алар конкреттүү турмуштук кызыкчылыктардан жана керектөөлөрдөн келип чыгышкан баалуу багыттоолорду өздөрүнө камтып турушат. Акындын адептик кодекси замандаштарына өтө жогорку талаптарды коюп, аларды баатырдык менен өзүлөрүн курмандыкка чалууга даяр турууга үндөгөн. Ошол эле убакта акын социалдык деңгээлдердеги моралдык тиректердин салыштырмалуулугун белгилеп, бул процессти адамдардын эрки менен каалоолоруна көз каранды

эмес деп эсептеген. Жеңижоктун этикалык идеалдарынын бири — жупунулук жөнөкөйлүк, байлыкка, негизсиз даңка жана урматтоого көңүл кош мамиле жасоо. Анын насияттары да уккандарга жупуну, бирок баардуу турмушка жетишүүгө жардам берүүгө багытталган. Акындын баамдашында оокаттуулар башкалардын турмуштук керектөөлөрүнө зыян келтирүү менен өз жыргалчылыктарына умтулушкан эгоисттик маанайдагы адамдар, ченемсиз байлык алардын рухий жакырдыгын тибелеп тепсейт.

ЖЕҢИЖОКТУН ДҮЙНӨГӨ КӨЗ КАРАШЫНЫН СОЦИАЛДЫК-САЯСИЙ АСПЕКТИСИ

Жеңижоктун чыгармачылыгындагы эң маанилүү өзгөчөлүк эл менен ажырагыс байланышта болуп, анын кызыкчылыгына кызмат кылгандыгы. Акындын көптөгөн чыгармаларынын маңызы — патриархалдык феодалдык тартиптин кесепеттерин социалдык адилетсиздикке каршы нааразылыкты, адилеттүү турмушка умтулууну чагылдырган.

Коомдун социалдык топторунун аркыл кызыкчылыктары ар түрдүү формаларда сезилип аңдалышат жана идеяларда жалпыланышат же социалдык сезимдердин, маанайлардын ж. б. көрүнүшүндө айкындалып чыгышат. Бул учурда күндөлүк жана эң жакын арадагы кызыкчылыктар кадимки аң сезимдин чектеринде туюлушу мүмкүн, түпкү кызыкчылыктар болсо, идеологиялык чөйрөдө гана теориялык жактан системалаштырылган формаларда аңдалат. Идеологияда негизинен тап үчүн бүтүндөй мүнөздүү болгон мамилелер чагылдырылат, анын концепциялары кыйла туруктуу, кыйла максатка багытталган. Коомдук психология — бул ар кандай иреттеги, өз ара бири бирине сиңишкен социалдык топтордун рухий турмушунун жыйындысы. Гносологиялык планда коомдук психология чагылдыруунун кыйла төмөнкү деңгээлине таандык болот, бирок анда топтун социалдык-экономикалык бытнеси өзүнүн түздөн түз чагылдырылышына ээ.

Жеңижоктун дүйнөгө көз карашында, ошол доордун кыргыз акындарынын көпчүлүгүнүн көз караштарындагыдай эле, кыргыз дыйкандарынын коомдук психологиясынын маанилүү концентрацияланган чагылдырылышы орун алды. Албетте, чыгармачылык турмуштун индивидуалдуу өзгөчөлүктөрү Жеңижок тарабынан чындыктын чагылдырылышына белгилүү из калтырган, бирок акын замандаштарынын аң сезимине, эй тилегине караганда, айланадагы дүйнөнү, табигат менен катташты көбүрөөк чагылдырган. Патриархалдык-феодалдык

түзүлүштүн шарттарында рационалдуу интерпретацияга жөн-дөмсүз негизде чындыкты ой жүгүртүп билүү мүмкүн болбогон. Акын кыргыз элинин прогрессивдүү ой пикирин социалдык керектөөлөрдү канааттандыруу үчүн «замандын» рухий мурастарына кайрылуу аркылуу табууга умтулган. Жеңижок да обочолонуп калбастан, ал да адамга, анын социалдык турмушуна,» ажыдаар жыланга окшогон доордун» дүйнөсүнө негизги көңүлдү бурат:

Ажыдаар жыландай
Арбап барат замана,
Бары-жокту жутунуп
Жалмап барат замана.
Кур турмуштун азабы
Артып барат замана,
Адамзат көп түйшүк
Тартып барат замана

(«Жеңижок» 172, 174-б.)

Жеңижоктун саясий идеяларынын алгачкы негизи ошол эле кол шилтеп салбас «элдин кайгысы жөнүндөгү жан ачыткан маселе» болгон. Мындай жолдоочулук Жеңижок өзүнүн социалдык-саясий көз караштарына таянычты баарыдан мурда заман салтынан издегендиги менен шартталган. Экинчи жактан кыргыз акындары салтка айланган оозеки чыгармачылыктын шарттарында жазма адабияттын авторлоруна караганда өзүлөрүн өздөрү айкындоого азыраак мүмкүнчүлүктөргө ээ болушкан. Ошону менен бирге XIX кылымдын аягындагы жана XX кылымдын башындагы өзгөрүп калган тарыхый шарттарда Жеңижок акылынын жана талантынын сейректигине байланыштуу эпигондук ырчыларды кайталоого барган эмес: ал ошол убакта түзүлгөн социалдык-саясий жагдайды өз алдынча ойлонуштурууга, чечмелөөгө аракеттенген.

XIX кылымдын аягындагы жана XX кылымдын башталышындагы кыргыз коомунун коомдук-экономикалык түзүлүшүндө негизинен турмуштун феодалдык укладына мүнөздүү белгилер өкүм сүргөн. Бирок феодалдык мамилелер турмуш тиричиликтин патриархалдык-уруулук формалары менен ажырагыс байланышта чыгышкан. Бийлеп турган феодалдык аристократияны жергебизде ар бир уруу тукумдук жалпылыктын башында турган манаптар түзгөн Манаптар менен катар эксплуататордук катмарчаларга таандык бийлер адат боюнча сот милдеттерин аткарышып, өзүнүн мурдагы күчүн жогото башташкан. Кыргыз айылындагы мүлктүү байлардын тобу эмгекчилерге үстөмдүк кылышып зордук зомбулукту жүргү-

зүп турушкан. Эксплуатациялануучу эмгекчи массасы төмөнкү категориялар боюнча айырмаланган: кедей-кембагал, орто чарбачыл, жалчы-жалданма. Кыргыз жеринин түштүк райондорунда отурукташкан айылдарда ит үстүнө минген кедейлер чайрикерлер да болгон.

Феодалдык-уруучулук ак сөөктөр тарабынан общиналык жерлерди бийлөө укугун зордук менен ээлеп алуу эмгекчилерди иш жүзүндө жер чарбасынан ажыратып, жер үчүн күрөштү курчутуу жана калктын кеңири катмарын уруу тукум аралык талаш тартыштарга тарта баштаган. Үстөмдүк кылуучу таптардын өкүлдөрү көп учурларда өзүлөрүнүн бийлиги астында болгон уруунун ичиндеги таптык күрөштүн мизин башка урууларга каршы ийгиликтүү багытташып, ушундай жол менен эмгекчил калктын соккусун өзүнөн оолактаткан. Кыргыздардын жайыттык көчмөн общинасы экономикалык шарттардын таасири астында бара бара эволюцияга дуушар болуп отуруп, аймактын Россияга кошулушунан кийин кантсе да жалпысынан капиталисттикке чейинки структуранын негиздерин сактап калган.

Тигил же бул жамаатка киришкен адамдардын бири биринин мамилелеринин негизинде белгилүү көрсөтмө жоболор, нормалар жана турмуштук баалуу багыттоолор бар. Алар болсо адамдын аң-сезиминде коомдук мамилелердин жана анын ишмерлиги ошонун чектеринде жүрүп жаткан конкреттүү топтордун таасири астында калыптанышат. Кыргыздардын уруулук жалпылыгынын кичи тобунда, социалдык системанын ар кандай тобундагыдай эле, анын элементтеринин ички байланыштары, таасирге караганда көбүрөөк маанилүү ролду ойногон, ушунун өзү бул системанын бекемдигин камсыз кылган. Уруунун катардагы ар бир мүчөсүнүн үстүнөн татаал иерархиялык уюм басынтып турган: ар биринен жалпысынан камтуучу системасы менен кычк этпестен макулдукту талап кылган. Уруучул ячейкадан тышынан социалдык «биримдиктин» боёмолоп көрүнүшү сакталганына карабастан, салттар менен осуятталган тууган туушкандардын байланыштары каттал нормативдик система катары регламенттештирилип, аларга жүрүш туруштун жана ой жүгүртүүнүн милдеттүү буйрук катары катуу белгилеген статусун таңуулаган.

Айрым индивиддин жана уруулук жамаатчылыктын мындай «ыктыярдуу дифференциялаштырылбагандыгынын» шарттарында уруучулук турмуш гана мүмкүн болгон, ал эми уруунун ар бир мүчөсүнүн аракетинин көрүнүшү жана ой пикири

«жамааттык» гана болушу мүмкүн эле. Жалпысынан патриархалдык институттар экономикалык мамилелердегиге караганда, рухий турмуш жагында кыйла туруктуу болуп чыгышкан. Алар айылдын чарбалык турмушунда иш жүзүнө келгенде феодалдык институттар менен туташып кетишти. Ал эми идеологиялык түшүнүктөрдүн, укук мамилелеринин, моралдык нормалардын, адаттык жоболордун системасы, уруу тукумдук структуранын реликтилери катардагы кыргызда—жамааттыктын мүчөсүндө бай манап менен теңдик жөнүндө, алардын кызыкчылыктарынын жалпылыгы жөнүндө куру кыялдуу түшүнүктү жаратышып, социалдык күчтөрдү жиктөөнү кыйындаганы эле.

Ар түрдүү, көбүнчө такай карама каршы социалдык жоболордун; таптык багыттануулардын кагылыштары уруулук башталыш менен жаап жашырылып тургандыгы шарттарда аздыр көптүр айкын позицияны ээлөө жөнөкөй нерсе эмес болчу. Акындардын көпчүлүгү коомдун антагонисттик бөлүнүшүн өздөрүнчө элестете алышкан да эмес. Бул жагынан Жеңижок артыкчылык менен айырмаланып, ал доордун олуттуу конфликттеринин сересинде адам менен коомдун ортосундагы кайгылуу карама-каршылыкты көрсөтө алган.

Бирөөгө кең, бирөөгө
Тар экенсиң замана,
Бирөөгө жок, бирөөгө
Бар экенсиң заамана,
Бирөөгө бак, бирөөгө
Зар экенсиң, замана.
Бирин кордоп, бирөөсүн
Мактап келдиң замана,
Бирин атып, бирөөсүн
Сактап келдиң, замана.
Бирин суукка-ысыкка
Кактап келдиң замана,
Атанын уулун ачкадан
Карыштырдың замана
Ар жерге айтып жүрүүгө
Намыс кылдым, замана.

Коомдордогу топторду мүнөздөө үчүн ал «бай», манап», «кедей» деген сөздөрдү колдонот. «Кедейлер» деген түшүнүктүн астына ал дайыма байлардын «жардамына» кайрылууга аргасыз болушкан, жашоо үчүн эң минималдуу каражаттары бар, эксплуатацияланып жаткан чарбаларды билген. Мында

чындыктын белгилүү үлүшү бар деп айтсак болот. Чындыгын-да келгенде, өндүргүч каражаттарынан толук ажыратылган кедей, деп негиздүүлүк менен эсептеген бай, — феодалдык эксплуатация үчүн жараксыз объект, мына ошондуктан «жакшылык кылып», айылдаштарынын чарбаларын жакырчылыктын чегинде колдоп турган, бирок биротоло жакырланууга бербеген, анткени бул өзү үчүн дээрлик куру бекер жумушчу күчтү сактап калууга мүмкүнчүлүк берген.

Жеңижок адаттагыдай бай деп бардык ири мал ээлерин айтат. Бирок XIX кылымдын аягынын жана XX кылымдын баш жагынын байлары эми ири мал ээлери гана эмес, ошондой эле соодагер, ишкана ээлери, сүткорлор катары да элди эзип, соруп келишкен. Алар кошумча продуктуну өздөштүрүшүп эксплуатациянын феодалдык формалары гана эмес, көз каранды кылуучу карыз берүүнүн жардамы жана букаранын ичинен жумушчу күчтү жалдоо жолун пайдаланышкан.

Байлардан тышкары байый баштаган бөлүгүнөн кыргыз айылында жаңы байлардын пайда болуу процесси башталгандыгын Жеңижок туура байкаган.

Күч-кубаттуу бай-манап,
Күнүлөп жүрүп түгөтөт.
Дүнүйө малы колунда
Байларыңдын күчү өктөм.

Бирок, мындай «төмөнтөн жогору чыккандар», акындын пикири боюнча, өзүлөрүнүн байлыктарына чиренишип, өзүлөрүнүн тууган-туушкандарынын күндөлүк турмушуна белгилүү таасир тийгизишкени менен да, манаптарга айласыздан көз каранды болушкан.

Ак сөөктөрдүн катмарларын атоодо кыргыз калкынын арасында «манап» деген сөз пайдаланылган. Ошол эле убакта оозеки эл чыгармачылыгында «манап» деген сөз кээ бир даражага чейин аракеттин деспотиялык көрүнүшү, зомбулук, ырайымсыздык жана зордук жөнүндөгү түшүнүктөрдү камтыйт. Жеңижоктун чыгармаларында да манапчылыктын маңызын түшүндүрүү артыкчылык кылат. Акын алардын зордук зомбулуктарын төмөнкүдөй сүрөттөйт.

Мылтыктын сынап түздүгүн,
Адамды аткан кутурса.....
Адамды сайган байгеге,
Көпкөндүгүн карачы.

(«Жеңижок» 177-6)

Манап колукту үчүн акчалай жана мал менен «тогуздай» калың төлөгөндүгү белгилүү. Мындай аракеттерди ишке ашыруу максатында манаптар, эреже катары, өзүлөрүнүн жанында кошун кармашып, ал вассалдуулуктун негизинде өзүлөрүнүн кожоюндарына кыргыздардын саясий турмушундагы үстөмдүк кылуучу абалды камсыз кылып турушкан. Манаптардын кубатынын бул механизми да Жеңижок тарабынан туура жандырылган. Манап чектелбеген бийликке ээ болгондугу менен үстөмдүк кылган.

Манапчылык менен байчылык теги жагынан кандай болсо, саясий салмагы жагынан ошондой эле өз ара азыраак айырмаланышкан, Жеңижок бай-манапчылыктын социалдык катмарчалар катары жалпылыгына көбүрөөк көңүл бөлөт.

Эксплуататордук коом өзүнүн маңызына туура келген салттарды жаратып, аларды сиңдирет жана адамдардын психологиясында бекемдейт. Ошентип, элдин аң сезимин ууландырып жана башын маң кылуу аркылуу үстөмдүк кылуучу таптардын жактоочулары зордуктоонун жана эзүүнүн саясатын акташат. Алардын күч аракеттери жашап жаткан түзүлүштүн акыл эстүүлүгүн, бардык салттык көрсөтмөлөрдүн адилеттүүлүгүн кыңк этпестен таануунун рухунда төмөндөгүлөрдү «көндүрүүгө» бүтүндөй багытталган.

Негизинен бийликтердин өзүнүн үстөмдүгүн сактоо үчүн көптөгөн кылымдар калыптанган эки концепция бар: диний жана ак сөөктөрдүкү. Теологиялык көз карашка ылайык, социалдык адилетсиздиктин жана массалардын азап чегип, кыйналышы «жараткандын эркине» жараша деген ой өнүктүрүлүп келген. Экинчи көз караш мүлктүк теңсиздиктин жана эзүүнүн орун алышын табигый көрүнүш катары кабыл алып, адамдар эң алгачтан эле өзүнүн теги боюнча жогорку жана төмөнкү топторго бөлүнүшөт деп ырастайт.

Социалдык адилетсиздиктин диний концепциясын өзүнчө эле бир кыргыз айылында үгүттөөчүсү Нурмолдо болуп, Жеңижок да ошого каршы чыккан. Өзүнүн катардагы кыргыздардын кызыкчылыктарын атайлап эле мүлктүүлөрдүн жана дин кызматкерлеринин пайдасы менен айтышында Жеңижок жашап жаткан турмуштун укладынын чыныгы маңызын караңгылатууга умтулушкан, адамдардын мамилелеринин диний концепциясынын тарапкерлеринин саясий үмүттөрүн даана айкындайт.

Эгерде айрым сарай акындары артыкчылыктары бар таптардын көрүнүктүү өкүлдөрүн кезек-кезегин менен гана мак-

тап ырдап келишкен болсо, Нурмолдо сыяктуу диний ырчылар бай манаптарды ийне жибине чейин атап, көкөлөтө макташкан. Кедейлер менен байлардын жашап турушун актоого аракеттенишип, алар кедейлер жакырчылыктан ички көз карандысыздыкты сакташып туруулары керек экендигин, кедейлик байлык сыяктуу эле кемтик эместигин үйрөтүшкөн.

Бай-манапчылыктын айкын апологеттери гана эмес, өзүлөрүнүн чыгармаларында элдин турмушун тилектештик менен сүрөттөп чагылдырышкан далай акындар да коомду, анын жашашы социалдык бүтүндүктүн жана анын бөлүктөрүнүн даана милдет аткаруучу байланышы бар организм катары карагандыктарын белгилей кетүү керек. Алар тарабынан негизги адамдык укуктар жана милдеттер сословиелик-корпоративди рухта кабыл алынып жана кебелбес моралдык-укуктук тенденция менен негизделген. Бул көз караштан алганда коомдук организмдин милдет аткарышы сословиелердин шайкеш өз ара аракеттенишүүлөрүнүн орун алышына негизденүүгө тийиш болуп, алардын ар бири социалдык катуу иерархиянын чектеринде ошол көрсөтүлгөн салт аныктаган милдеттерди өз мойнуна ыктыярдуу кабыл алууга тийиш эле.

Жеңижоктун чыгармаларынын жалпы бир мазмуну боюнча жыйынтык чыгарганда дүйнөдө байлар жана кедейлер болбош керек. Адамдардын теңсиздигине ээни кейийт, терең ишеними боюнча «адамдар бүт тең жаралган». Бирок алгачтан келе жаткан теңдик «эки кузгун кошулса, бечараны карактап кабат кылган дүнүйөдө» ылайга тепселет.

«Дүнүйө», «Замана», «Бай балдары» ж. б. ырларында социалдык адилетсиздиктин курмандыктарынын аянычтуу кейипкерлерин түзүү менен бирге, Жеңижок алардын азаптокторун чогуу мундашпастан кедейлерди кыңк этпестен моюн сунуп, тагдырдын буйругу, маңдайга жазганы деп аракетсиз күн көрүшкөнү үчүн жемелейт. «Кемсинтилген кедейлерди» мындайча сындоодон ар кандай социалдык кемсинтүүгө акындын жийиркеничтүү мамилеси байкалат.

Жеңижоктун көркөм-аналитикалык түзүүлөрү дайыма активдүү чабуулчу мүнөзгө ээ болуп келген. Ал социалдык теңсиздикти, ошондой эле теңсиздикти конкреттүү алып жүрүүчүлөрдү, байлыкты гана эмес, жеке пайдакечтикти көздөгөн ач көз байларды ашкерелеген. Акын үчүн бай манап жөн эле паталогиялык көрүнүш эмес, анын бүткүл турпаты, максаты, эмгекчил адамга каршы бурулган, дүйнөдө жакырчылыкты «бузулган кылымдын» адилетсиздиги деп эсептейт. Жеңи-

жоктун мындай ой пикирлери узак убакыт бою калыптанган социалдык жана идеологиялык стереотиптер менен кескин ажырымда болгон. Ошол эле убакта Жеңижоктун саясий көз караштарын да эмгекчи элдин эзүүчүлөргө каршы жаап жашырылбаган жек көрүүсү чагылдырылгандыгын белгилөө зарыл.

Томаяктардын зулумдардын зордук зомбулугуна, социалдык — теңсиздикке жек көрүү добушу, кээ бир акындардын анын ичинде Жеңижоктун дүйнөгө көз карашы мотивдеринен кем калбайт. Мисал катары кошоктордун бирин келтирүүгө болот.

1908-жылы Дыйканбай уулу Мырзабек налог төлөбөй жана манапка каршылык көрсөткөндүгү үчүн Курман деген кедейди өлтүргөн. Өлүктүн үстүндө жесири Калый кошок кошуп ыйлап, кийинчирээк бул кеңири элге таралган. Бул кыжырлануу бизге жөн эле жаны ачыган аялдын сөзүндөй көрүнөт, бирок өзүнүн жөнөкөйлүгүнө карабастан, алар дээрлик манаптардын зордук-зомбулугуна каршы аң сезимдүү нааразылык. Дүйнөнү элдик кабыл алуу «социалдык турмуштун диалектикасы менен» байланыштуу, коомдук турмуш майдаланган бөлүктөрдүн мозаикасындай элестетилген, алардын өнүгүүнүн өз ара карым катнашын жана бирдиктүү багытын издөө курулай нерсе болор эле.

Дүйнөгө элдик көз караштан айырмаланып, Жеңижоктун саясий көз карашы турмуштун контрасттары менен толукталып, ой чабыттары философиялык багытта чеберчилик менен ырдалат. Эгерде элдик оозеки чыгармаларда социалдык көрүнүштөр жалаң гана жийиркеничтүү жорук катары айыпталса, ал мындай жоруктун себептерин коомдук жагдайдан издейт. Жеңижок үчүн, жамандык дүйнөдөгү карама-каршылыктардын айкындалышы: «турмуш жамандык эмес, жамандык турмушка айланып олтурат» — анын мазмуну боюнча да, көлөмү боюнча да олуттуу «Замана» деген ырынын негизги идеясы ушундай. Салыштырмалуу планда, демократ — акын Токтогул да, өзүнүн кыйла чыгармаларында эзүүчүлөрдүн атынан атап, зулумдардын кордугун иллюстрация катары кайталап элдин көзүн ачкан, бирок ушулардын бардыгы адилетсиздиктин булагын издөөдөн алаксыткан. Токтогулдан айырмаланып, Жеңижок феодалдык эксплуатациянын жекече алып жүрүүчүлөрүн эмес, социалдык көрүнүш катары бай-манапчылыкты бүтүндөй ашкерелейт. «Бай балдары» деген бир гана ырында айрым уруу башчыларынын ысмын атап, айбандыгын көрсөтөт. Ушул чыгармасында «байларды» жекече мүнөздөп, жал.

пы кедей-кембагалдардын рухий дүйнөсүнүн жогорулугуна жана бай-манаптардын ата бабадан калган шартты бузушкандыгы үчүн күнөөлөп карама каршы коюунун формасына өтүп кетет. Өзгөчө белгилеп кете турган дагы бир жагдай. Кыргыз уруу башчыларынын ортолорундагы чыр чатактар жана тартышуулар адаттагы көрүнүш болгондуктан, башка уруунун манабынын беделин түшүрүү акындардын чөйрөсүндө да «дурус көрүнүш» катары эсептелген. Экинчиден, мунун өзү жалпысынан ак сөөктөрдүн адамга татыксыз иштеринин айкын эле бетин ачууга мүмкүндүк берген. Жеңижок мындай мүмкүнчүлүктөрдү жан дили менен пайдаланган, ырларында бай-манапчылыкты социалдык сыңдоо уруулук сындан айкын эле артыкчылык кылат.

Жеңижок бир катар чыгармаларында кыргыз айылында анын патриархалдык турмуш тиричилигин бүлүндүрүп жаткан жаңы көрүнүштөрдүн бүчүрлөрүн байкаган. XIX кылымдын аягында жана XX кылымдын башталышында капитализмдин айрым элементтеринин өнүгүшүнө байланыштуу Кыргыз жеринин айрым райондорунун экономикалык жактан салттык обочолонушунун деформацияланышы башталат. Дыйканчылык менен оокат кылган кедейлер гана эмес тоолуу жерлердин мал өстүрүүчүлөрү да товардык акча мамилелеринин өнүгүшүнө тартылышты. Кыргыз байларынын арасында Орто Азиянын, Батыш Кытайдын жана Россиянын рынокторуна мал сатуу боюнча ири соодагерлер пайда болот. Соодагерлик күч алып, акча мамилелери гана эмес, товар алмашуу да өнүгөт.

Көп акындардын чыгармаларында соода-сатыктагы акча мамилелерине көп көңүл бурушкан эмес, дүнүйөкорлуктун салтанаты деп эсептешип, татыксыз нерсе катары баалашкан, ата бабалардын салт санаасына жат болгон. Өз кезегинде бул ырчылар коомчулукта мурдагы баркын жоготушуп, өзгөрүп жаткан экономикалык жаңылыктарга ылайыкташа албай жаткан кыргыз аристократиясынын кызыкчылыктарын билдиришкен. Патриархалдык феодалдык коомчулуктун орноп калган ыраатталган системасына бүткүл жалпы көз караштардын моюн бербестен өзгөрүшүн өз көздөрү менен көрүшкөн, бай-манапчылыктын идеологдору баарыдан мурда элдин аң-сезиминдеги дүйнөгө көз караштын башка багытка ооп кетишинен коркушкан.

Соода, акчага чексиз жек көрүү менен ылаңдашкан ырчылардан айырмаланып, Жеңижок бир катар чыгармаларында («Насият», «Дүнүйө», «Терме») акча чарбасынын зарылдыгын, табигыйлыгын мүнөздөйт. Акын көчмөн элдин үстүнөн болгон

соода зомбулугунун кемчиликтери кокусунан чыга калган «жаңылуу эмес, коммерциялык шылуундардын жекече зыян дуу аракеттери экенин айкындап ачууга умтулган. Бул кемтиктер конкреттүү товардык—акча мамилелери менен пайда болгон. Акын бирок, жалпысынан товардык—акча факторлорун үстүртөдөн түшүндүрөт. Алсак, сүткордун соода-акча мамилесиндеги ач көздүгүн, табигаттын күнөөсү деп эсептейт. Демек, ачкөздүк, пайдакечтик, ички сезимдер менен кошо жаралган, токтоолук, эстүүлүк гана аны басып, бүт бойдон адамды бийлеп алуусунан сактайт. Сүткорлукту жырткычтык менен, адамгерчиликсиз менен эзүүнү адилеттүү салыштырат, ыпластыгынан жийиркенет. Акча чарбасынын принциптеринин таасиринин тереңдешине жараша адамдын таламдарынын кызыкчылыктарынын түрлөрү да өзгөрөт деп акын жыйынтык чыгарат. Арамдык менен жыйылган дүйнө адамды көптүрүп, адамгерчиликти тебелеп-тепсейт.

Жеңижоктун бул божомолунда чындыктын үлүшү бар, чынында эле материалдык керектөөлөр үчүн эгоцентрикалык багыт ал эми рухий керектөөлөр үчүн болсо — соцентрикалык багыт артыкчылык кылат. Акчанын ченемсиз көбөйүшү ичи тардыкты пайда кылат, байлык адамды тойбоско айлантат. Соодагерлер дүйнөсү өзгөчө адилетсиз, акчасы көп азыраагын бийлейт, дүйнө жыюуну эңсеп, башы айлангандар акчанын үстөмдүгүндө калышат. Жеңижок ырларында акчаны адал эмгектенген мээнеткечтердин таза ниеттерине дайыма каршы турган кандайдыр кара күч деп баалайт.

Сүткөр материалдык жагынан бай, бирок ички дүйнөсү жакыр бир бечара, ак ниеттүү мээнеткечтерден оолак, анткени алардан пайда чыкпайт. Ушундай ишенимге ынанышкан ар түрдүү багыттагы кыргыз ырчылары соода-акча дүйнөсүнүн залынан кутулуунун жолдорун ар кимиси өз алдынча издешкен. Өткөндү эңсеген консерваторлор акча балээсин жоготуш үчүн кылымдар бою сыналган салт санааны — «ата бабалардын демократиясын» каршы коюуга аракеттенишет. Алар кыргыздар патриархалдык турмушка табитин жоготушуп, өз абийиринин сезиминен ажырап жатышат деп ырасташкан. Соодагерчиликтин чириген негизинин максаты пайдакорлук жана баюу. Жеңижок да ушул парадокстуу дүйнөдөн кутулуунун амалын издеген. Анын пикиринче, сүткордун акча топтоочулугуна кедерлер да байлык топтоо менен жооп берүүлөрү зарыл.

Токойго койду уйургуң,
Токтусун базар кийиргин,
Чарбакка койду уйургуң,
Чарысын базар кийиргин.
(«Жеңижок» 143-6.)

Мындай дүнүйө топтоочулук алардын укуксуздугунун психологиялык компенсацияланышынын иштиктүү формасы болууга тийиш. Бирок Жеңижоктун мындай чакырыгы товардык-акча мамилелери менен иши болбогон кыргыз коомунун белгилүү бөлүгүндө реалдуу негизге ээ боло албаган.

Кыргыз коомунда товардык-акча мамилелеринин бүлүндүрүүчү учурларын гана байкаган акын. эң негизгисин — аймактын экономикалык турмушундагы кээ бир жагымдуу жылыштарды баалай алган эмес.

Кубанткан акча-сом менен.
Кор дүнүйө курусун.

Атап айтканда, кыргыз жеринде кеңири тарала баштаган соода-сатык айылдын бөлүнүшүнө көмөктөшкөнүн жок нерсеге ишенген уруу мүчөлөрүнүн аң сезиминде белгилүү жактоону жаратканын бир урууга тийиштүү аймакты. ааламдын чеги катары эсептеген караңгы элдин аң сезимине акырындык менен бүлүк саларын түшүнгөн эмес. Булардын баарын адилеттүү актоого болот. Мисалы, психологиялык эмоционалдык планда товардык -акча мамилелерин жактырбоо жашоо тиричиликке тийгизген таасирин толук ойлонуп, түшүнбөгөндүк менен шартталган. Белгилүү болгондой, адам өзү түзгөн баалуулуктарга салыштырганда өтө эле жай өсүп өнүгөт. Экинчиден коомдо жаңыдан бүчүр ачып, толук жетилип, орной элек нерселер акындын көркөм ой жүгүртүүсүндө изилдөө көркөм материал катары пайдаланышы керек эле. Жалпысынан чындыкты көркөм материал катары пайдаланышы керек эле. Жалпысынан чындыкты көркөм кабылдоо логикалык кабылдоодон турмуштагы айрым көрүнүштөргө көңүл буруп бирок алардын коомдук маанисин изилдеп түшүндүрүүгө билиминин жетишпегендиги менен айырмаланат.

Жеңижок өзүнүн чыгармаларында антогонисттик коомдо түбөлүктөн келе жаткан — адам жана бийлик проблемасын философиялык ой жүгүртүү аркылуу эмес, конкреттүү кыргыз калкынын турмуш-тиричилигиндеги фанктылары чеберчилик менен кеңири колдоонун негизинде түшүндүрөт. Бийликтердин зордук зомбулугу байкабаган жаңылыштык эмес, кызыл камчы менен адамдардын психикасына таасир этишкен адепсиздиктин **накта ачык көрүнүшү**. Акындын сатиралык жана аш

керелөөчү ырлары жергиликтүү административдик бийликтердин конкреттүү өкүлдөрүнө багытталып, ушу социалдык мазмундуулугу жана чынчылдыгы өзгөчө артууда.

Жергиликтүү административдик бийликти туура, билгичтик менен сындoo, бай манапчылыктын элпек куралы катары бетин ачууга чейин жеткирилген сын жана «адилеттүү башкаруу нун» зарылдыгын танууну талап кылуу Токтогул. Тоголок Молдо жана Жеңижок сыяктуу акындарды бириктирип, дүйнөгө көз караштын платформасы болгон. Мисалы, Токтогул «Эшен калпа» деген ырында, болуштун образын таш боорлугун ырайымсыздыгын, гумандуулуктун кандайдыр бир белгилеринин жоктугун, өзгөчөлөп көрсөтүү менен, тескери мүнөздөмө берген. Ошол эле убакта даражага кулдук уруу, жагынуу, кошоматчылык жана кошокорлонуу болуштун кызмат абалы менен шартталганын жана тарбияланганын көрсөтөт. Токтогулдун пикири боюнча болуш бир жагынан феодалдык ак сөөктөрдүн жана падышалык бийликтин ортосундагы далдалчысы катары чыгып, бир учурларда патриархалдык эски ата бабалардын жоболорун устаттык менен пайдалануу аркылуу уруу башчысынын ролун амалкөйлүк менен ойнойт, башка учурларда полицейдин милдетин ынтаалуу аткарат. Болуштун бул белгилери анын пайдага паталогиялык ач көздүгү менен толукталат.

Жергиликтүү административдик бийликтин өкүлдөрүнүн социалдык жаратылышы Тоголок Молдо тарабынан да жалпы сынан туура айкындалган. Анын «Тезек-Тагай уругуна» деген ырында болуштардын бай манаптардын эркин түздөн-түз аткаруучулар катары бети ачылат. Болуштардын мителигин мазактап, айылдаштарынын эсебинен байыгандыктарын жана өзүлөрүнүн короо-малдарын көбөйтүү үчүн жердештеринин акыркы малын тартып алышаарын, болуш бийлик кылган жердин баарында элдин абалы оор, азаптуу экендиги айтылган. Ал эми коомдук милдет жөнүндөгү элес болуштардын оюна келбеген нерсе, кызмат алар үчүн кирешенин гана булагы. чек сиз пайданын каражаты — Тоголок Молдонун «Чындык» деген ырындагы негизги ой мына ушул. Жергиликтүү бийлерди болуштарды, старчындарды жана административдик бийликтин башка өкүлдөрүн сындooдо Жеңижок элдик дүйнөгө көз караштан жана демократ-акындардын чыгармачылыгынан колдоо издегендиги байкалат. Теңсиздикке каршы жергиликтүү бийлерге элдин жек көрүүсүнүн өзгөчө күчтүүлүгү Жеңижокко айкын болгон. Болуштардын, ажылардын социалдык системанын стабилдүүлүгүн колдоодогу прагматикалык иш-аракетте.

ринин элге каршы маанисин эмгекчи массалар түшүнүшкөн. Ушундай жагдайда жергиликтүү административдик бийлик бай манаптардын колдоосуна таянышып, саясий жактан күчтүү болгондугу менен, тамыры кеңири жайылбагандыгы боюнча абдан эле алсыз болуп чыккандыгы табигый нерсе.

Эмгекчи элдин жергиликтүү мамлекеттик бийликтин аппаратына жек көрүүсүн башкаруучу канкорлордун образы аркылуу да берүүгө жетишкен акын.

Бей бечара кыйналды,
Же калыстык жок бийинде.
Же талканы жок үйүндө.
Эл унутту жыргалды.

(«Замана» 175-б).

Эгерде өзүнүн чыгармачылыгынын башталгыч мезгилинде акын айрым болуштардын жана бийлердин кызмат ишин мыскылдоо менен гана сүрөттөп келсе, кийинчерээк административдик бийликтин маңызынын проблемасы боюнча кээ бир жалпылоого чейин жетишип; ал—бай- манаптык зордукту колдоонун кесепетинен ушундай жыйынтык чыгарган. Ушундай бузулган шартта адил бай өзүнүн туушкандарынан да баш тартышы мүнөздөлөт.

Улук адил болбосо,
Убара болот эл карып.
(«Накыл кеп» 129 б.)

Кыргыз жеринин алыскы түштүк райондорунда болуштардын старчындарды жана башка кызмат адамдарын шайлоонун туура эмес тартибинин бетин ачып, тирешип күрөшкөн уруу башчыларынын атаандашууларынын жүрүшүндө манаптар менен байлар ар кандай жаман-ыкмаларды колдонушканын капалануу менен белгилейт. Өзүнүн «Султан бийге» деген чыгармасында жергиликтүү бай кирешелүү болуштук жетекчинин ордун ээлеп алуу үчүн өзүнүн жатындаш инисин Сибирге айдатып жибергенден кайра тартпаганын көрсөтөт. Бирок ошол эле убакта өзгөчө социалдык көрүнүш болгон административдик законсуздуктун спецификалык маңызы Жеңижок тарабынан анын конкреттүү айкындалыштарынын жөнөкөй кайталаныштары менен алмаштырылат. Кээде ал законсуздук үчүн күнөөнү жана жоопкерчиликти көп адамдарга жүктөгөндүктөн чыныгы күнөөкөрлөр башкалардан айырмаланбай калат. Мындай жетишкендиктерине карабастан, акындын старчындардын, болуштардын зордук зомбулуктары баарыдан мурда адамдын укуктарын бузуу катары каралышы жөнүндөгү идеясы өзгөчө баалуу нерсе. Бул учурда жергиликтүү бийлердин падышанын кол

доосунан пайдаланганына карабастан, болуп жаткан окуялардын укуксуз эзүүнүн аягы да болорун эскертет.

Жеңижоктун чыгармачылыгына падышачылыкка каршы жаалдануу, кыжырлануу өзгөчө таандык. Падышалык бийликтин өкүлдөрүнүн зулумдугу жана карапайым калкты жек көрүүсү менен кагылышкан акын алгачкы чыгармаларында аларды колониялык системанын маңызы менен түшүндүрбөстөн, айрым чиновниктер менен полицейлердин наадандыгы менен түшүндүргөн. Ошол эле убакта кээ бир учурларда ал колдонулган келген «падыша деген сөз көбүнчө абстрактуу мүнөздөлүп, айрым айткандары падышага каршы конкреттүү багытталбастан, жалпы эле коомдогу жамандык сыңалат. Бирок Жеңижоктун кийинки чыгармаларында («Жеңижок менен Эшмамбет», «Жеңижок менен Токтогул») элди эзип, азапка падышалык бийликтин зордугу ашкереленет.

Ак карасын ылгабай.

Ак падыша Николай..:

• Ак падыша сурап сот болуп.

Ар күнү мылтык октолуп,

Асыл өмүр, гүлдөй жан.

Айдоодо жүрдү жок болуп..

Кунадыр сурап сот болуп,

Күнүгө мылтык октолуп.

Күлгүн өмүр, гүлдөй жан

Күйүттө жанды жок болуп..

(«Жеңижок менен Токтогул» 109 б).

«Ак падышаны» ачык эле залым деп атап, анын бийлиги менен кыргыз ак сөөктөрүнүн кызыкчылыктарынын жалпылыгын байкаган.

Өткөн кылымдын аягында бай манапчылык коомдогу абалын орус падышачылыгынын аскердик жардамына таянуу менен гана сактап калгыдай көз карандылыкка дуушар болгон. Ошондуктан кыргыз феодалдары өзүлөрүнүн бийлигин бекемдөө үчүн падышалык бийликтин өкүлдөрү менен көбүрөөк жакындашуу максатында көп аракеттерди жасашкан.

Бирок падышалык бийликтин эзүүсү адам чыдагыс даражага жетип, ал тургай бай манаптардын өкүлдөрүнүн айрымдары да колониялык тартиптерге нараазылык билдиришип, абалды өзгөртүүнүн аргасын издей башташат. Кыргыз феодалдарынын бул бөлүгү кыргыз коомунун социалдык күчтөрүнүн тирешип күрөшүнүн курчусун өнүгүүнүн диалектикасынын көрүнүшү катары эмес, тиги жат «орус падышасынын» кийлигишүүсүнүн натыйжасы катары кабыл алган. Кедейлердин нааразылыктарынын күчөшүнөн корккон байлар менен манаптар ак падышанын аскердик жардамынан ажырап калбоо үчүн жергилик-

түү калктын жерлерин бүт тартып алуудан кайра тарткан эмес.

Демократ акын — Токтогул менен жакыныраак таанышуу Жеңижокко анын монархияга наршы ой жүгүртүшүнүн кээ бир күчтүү өзгөчөлүктөрүн бекемдөөгө көмөктөшкөнүн белгилей кетүү керек. Анын колониялык саясатка каршы ачык эле чыгуусу бир тараптан, Токтогулдун коомдук социологиялык идеяларынын, экинчиден тарыхый окуяларды жеке баалашынын негизинде жаралган.

Кубулуштарды бириндетпей өз ара катнашында, татаал диалектикалык өз ара байланышында кабыл алуу жана сүрөттөө Жеңижоктун жеке эч кимге салыштыргыс чеберчилиги. Акындын ак сөөктөр менен элдин ортосундагы өз ара мамилелерине курч кызыгуусу мына ушундан кийин келип чыгат жана Жеңижоктун көркөм ой жүгүртүүсүндөгү түйүндүү темалардын бирине айланат. Эскини самаган ойчулдардын социалдык-саясий позицияларынын жалпылыгы жалаң гана социалдык түзүлүштүн салттарына жабышуусу аныкталбастан, ошондой эле эмгекчи элге башынан эле теңсинбеген мамилеси менен аныкталып келген. Ушуга карабастан алардын феодалдык аристократиялык реакция менен толук бирдей абалда кароо туура эмес. Бул позиция регрессивдүү болсо да, ар кандай зордукчулуктун саясий-идеологиялык стабилдештирилишин толугу менен кабыл алган багыт катары бааланбайт. Эл массаларынын социалдык-тарыхый процесске катышуусунун мүмкүнчүлүгүн мойнуна алгысы келбейт жана эскичиликти болгонундай жаңыга жабыштырат, ал аз сандагы индивиддердин обочолонгон тобуна жана баш ийген караңгы массага иерархиялык бөлүштүрүү ар бир коомдук уюмдун кебелбес шарты болору жөнүндөгү бай манаптардын феодалдык кыялдануулары ага таандык эмес эле.

«Элди бай манапчылык менен катар койгон феодалдыкты жактаган ырчылардан айырмаланып, Жеңижок, тескерисинче эл деп кедейлерди атайт.

Анын чыгармаларында эл социалдык түйшүктөр менен басынтылган жандык эмес, жаратуучу жаратылышка, табигатка жан киргизүүчү зор күч.

Замандар өтөт, эл калат,
Кандар өтөт, калк калат,
Укум менен тукумга,
Уланышкан нарк калат,
Канча заман өтсө да,
Кадырланган салт калат.

(«Айтамын санат тобуна» 171-б).

Бирок кыйла учурда акын тарабынан эл реалдуу социалдык-тарыхый организм катары эмес, ал эми топ тарабынан жүрүштүрүштүн бирдей нормаларын кабыл алуунун натыйжасында калыптанып түзүлгөн кандайдыр бир бүтүндүк катары түшүнүлгөн. Ошол эле мезгилде Жеңижок айрым уруу менен тукумдарга майдаланып жиктешип кеткен замандаштары таламдарынын бир экендигин аңдап билбегендиктерине старчындар менен бийлер жеке өз оокат, тиричиликтери жөнүндө ойлошуп, басып, ичип, жеп, тоноп алууну көздөшөөрүнө чын ниетинен кейүү менен нааразыланган. Мисалы, түштүк кыргыздардын эки уруусунун араздашуулары эки тараптын тең курулай кан тогуп, ынтымактын ыдырашына алып келерин белгилейт.

Айрым инсандын ички тилек-ниетинен жандуу кызыгууну жоготпостон. Жеңижок кийинки мезгилдеги ырларында жалпысынан кыргыздардын турмуш тиричилигине улам кобуроок кайрылат. Жеңижок кыргыз элинин кызыкчылыктарынын жалпылыгын аңдаган биринчи акын болгон. Мисалы, кыргыз элин даңазалоого анын «Айт, айт десе» деген ыры арналган. Салыштырмалуу плауда ал тургай Токтогул жана Тоголок Молдо сыяктуу демократ-акындар кыргыздардын этникалык жалпылыгын белгилөө үчүн өз чыгармаларында көбүнчө кайсы бир конкреттүү уруунун наамын атап кетише тургандыгын белгилей кетүү керек. «Кыргыз» деп социалдык жалпылаштырылган термин алардын чыгармаларында жокко эсе.

Эгерде демократиялык багыттагы акындардын чыгармаларында элдин өкүлдөрүнүн рухий сапаттары мүлктүүлөрдүн мителигине жалпысынан карама-каршы коюлса Жеңижоктун чыгармаларында «эл» жана «томаяктар» деген түшүнүктөрдү тактап чектөөгө аракет жасалат. Бул учурда башкы критерий катары жагдайларга кошулуу, ар кандай; ал тургай жашоонун эң эле адам чыдагыс шарттарына каршылык көрсөтүү же ошого ылайыкташуу жөндөмдүүлүгү сунуш кылынат.

Демилгесиздик жана бошоңдук, убайым томояктардын рухий абалынын эң сонун мүнөздөмөсү. Жеңижоктун пикири боюнча элдин патриархалдык үрп-адаттарды кыңк этпестен аткарышынын себеби, ал көпчүлүк учурда күндөлүк тиричилигин ата-бабалардын осуяттарынын челине каптап алгандыгында. Эл күчөп бараткан зордук-зомбулуктун эзүүсүндө кыйналып күн көрүүгө умтулуусу, каалоосу жок, бардыгы басынган абалда. Ой жүгүртүүсүз, жалаң үмүт каалоолор анын күндөлүк кылык-жоруктарын шарттайт. Бул дегеле ата-бабадан калган көнүмүш шарт эместигин, акын түшүнгөн эмес, бул жакырчылыктын кесепетинен. Белгилүү болгондой, ар кандай түрдөгү со-

циалдык норма аң-сезимдин элементи эмес, ал тийиштүү көз караштардын жапа элестетүүлөрдүн белгилүү «материализацияланышы» болот.

Жеңижоктун философиясы — альтуристтик багытта. Ал адамзатка сый мамилени талап кылган. Анын жетектөөчү ой-пикири төмөнкүдөй: эгерде адамзаттын бир бөлүгү түйшүк тартса, анда бул адамзат жаман абалда Токтогулдан айырмаланып, анын калкы ойлоно баштаган калк. Анткени, Жеңижокто эл наадандыктын, залымдиктин астында басылган. Адамдар да адамдарга каршы жана курчап турган дүйнө да адамдарга каршы. Натыйжада ички дүйнөнүн жакырдануусу, жеке жыргалчылыкка умтулуу. Ушулардын баарын чагылдыруу менен Жеңижок өз элин даңазалайт.

Түпкүлүгүн ойлогон,
Тууган жерин коргогон,
Түпкү атабыз кыргызды айт.

(«Коргоол менен Жеңижок» 120-б.).

Ошол эле убакта ал элден көптү талап кылат. Атап айтканда, башка кызыкчылыктарга салыштырганда жалпы элдик милдеттин биринчилиги кебелбес нерсе катары таанылууга тийиш.

«Эл-курмандык» Жеңижок тарабынан реалисттик планда берилет, бирок «эл-курөшчү» кыйла күңүрт түшүнүктө. Айрым ырларында эл эркинен ажыратылган, мунун өзү акындын адамзаттын карым-катнашта, жанаша жашоого умтулушу жөнүндөгү оюна каршы келет. Бирок бул жагындагы акындын ой жүгүртүүсүнүн чектелгендиги кембагалдардын кылымдар бою иштелип чыккан дүйнөнү сезип түшүнүүсүнөн ажырагыс экенин эстен чыгарбоо керек. Жеңижок «кедей-манап» оппозициясында эмгекчи элдин тарабында чечкиндүү туруп, анын дүйнөнү сезип түшүнүүсүнүн кандайдыр бөлүгүн өзүндө сактаган.

Адамдын келет ачуусу
Алдуусу басып алсызын
Кемсинтип күндө ныктаса

(«Жер соорусу Аксы экен» 38-б.).

Жеңижоктун чыгармачылыгынын бүт маанайы бай манап ырчыларынын кыргыздардын башынан эл бөлүнбөс социалдык-жалпылыгынын шайкештиги жөнүндөгү сандырактарын чоң көрөмдүк күч менен көккө чыгарат. Анын пикири боюнча, бай манапчылык жана кедейлер сыяктуу реалдуулуктун чөйрөлөрүнүн конфликтүү мүнөзү алардын биригүүсүнүн мүмкүндүгүн четке кагат. Акын тарабынан мындай идея 1898-жылдагы Анжыян көтөрүлүшүнүн мисалында айкындалат.

Бул көтөрүлүштүн аймагы өзбек жана кыргыздар жашашкан Фергана облусунун Анжыян, Кокон, Наманган жана Ош уездерин куачгына алган. Бул аймак; атап айтканда, падышачылыктын көчүрүп которуштуруу саясаты жана кыргыздарга тиешелүү болгон жакшы жерлерди тартып алуу менен жаратылган агрардык карама-каршылыктардын татаал түйүнүнө айланган.

Анжыян кыймылын эшен Мухамед-Али Хальфа Сабир Суфи жетекчилик кылып, ал «Дукчи-эшен» же эл оозунда Мадали эшен деп аталган. Татаал социалдык курамдуу, элдик кыймыл болуп, аздыр-көптүр даражада эмгекчи массалардын үмүттөрү чагылдырылган ураандарга диний феодалдык элементтердин умтулуулары менен талаптарын чагылдырган ураандар да аралашып кеткен.

Мадали эшен жана анын талапташтары Умарбек датка, Алимбек датка, Субанкул, Инаятхан эшен дыйкандардын жана көчмөн мал өстүрүүчүлөрдүн падышачылыктын колониялык саясатына болгон нараазылыгын өзүлөрүнүн таптык кызыкчылыктарына жетишүүгө пайдаланууга умтулушкан эле. Мисалы, Мадали тергөөдө жалпысынан элди эзүүгө алып барган падышачылыктын зордуктоочу иш чараларына даттанган, экинчиден, клерикалык чөйрөлөрдүн талаптары менен чыккан, аны элдеги, анын пикирине караганда, «адептердин бузулушу», Кокон хандыгын кулоого алып келген «адептердин бузулушу» өзгөчө тынчсыздандырган эле. Мисалы, Мадали тергөөдө жалпысынан элди эзүүгө алып барган падышачылыктын зордуктоочу иш чараларына даттанган, экинчиден, клерикалык чөйрөлөрдүн талаптары менен чыккан, аны элдеги, анын пикирине караганда, «адептердин бузулушу», Кокон хандыгын кулоого өзгөчө тынчсыздандырган эле. «Орус бийлиги» зекет кыймылын тыйып салды, вакуфдук мекемелерди кирешеден ажыратты. Мекеге ажыга барууга тыюу салды, да бул учурда массалардын арасында адептүүлүктүн начарлашына көңүл бурбады деген нараазылыктарын билдирген.

Анжыян көтөрүлүшү басылып, Мадали эшен башкы беш жардамчылары менен дарга асылган. Эл массаларынын жаңы нараазылыктарынан чочулашкан падыша администраторлору соттолгондордун бир бөлүгүнүн өлүм жазасына болгон өкүмүн ар түрдүү мөөнөттөгү каторгалык жумуштарга алмаштырууга мажбур болушкан. Анжыян көтөрүлүшүнүн жеңилишинен кийин падыша сатраптары көтөрүлүштүн катышуучуларын оюна келгендей кармап-шилеген, жергиликтүү элди эзүүчүлөр менен оңой эле тил табышкан. Наманган шаарынын жашоочусу эшен Бабахан Тури Хайхул Исламдын 1898-жылдын көтөрүлүшүнө

арналган жана колониялык администрациясынын тили болгон «Туркестанские ведомости» гезитинде басылып чыккан памфлетти мүнөздүү мисал боло алат. Бул памфлетте кыймылдын негизги катышуучулары «орокчу-кыргыздар, каракчылар, уурулар, ант ургандар» деп аталгандары көңүл бура турган нерсе.

Анжиян көтөрүлүшүнө демократиялык багыттагы өкүлдөрдүн мамилеси башкача эле. Атап айтканда, Жеңижок кыймыл жеңилгенден кийин кан төгүштүн башкы күнөөкөрлөрүн табууга аракеттенет. Наманган уезинин болуштарынын биринде жашагандыктан, акындын мээнеткеч калктын көтөрүлүшүн түздөн-түз байкоого мүмкүнчүлүгү болгон. Бирок ал бул окуялардын башка мотивдерин түшүндүрүүдө патриотизмдин жалган түшүнүлгөн сезимине берилип кетпеди.

Өзүнүн айрым чыгармаларында падышанын желдеттеринин зомоулугун чындык менен сүрөттөп, 1898-жылдагы анжияндык окуяларына байланыштуу бул регионалдуу чыр чатакта падышалык колониячылдардын жагымсыз ролу жөнүндө эч бир эскербейт. Балким, кээ бир жерлерде көтөрүлүшкө катышкандардын толкундоолору орустарга каршы мүнөздө болгондугуна байланыштуудур. Мадали эшен жана анын шериктеринин даярдаган кыймылы Туркестандан орустарды кууп салып, мурдагы Кокон хандыгынын аймагында эски тартиптерди калыбына келтирүүнү максат кылып койгон болчу. Газаваттын эшендик угуту жакпаган Жеңижок, Анжиян көтөрүлүшүнүн кандуу натыйжалары үчүн бүт күнөөнү түздөн-түз Мадали эшенге жүктөгөн. Акындын айтканына караганда «Миң-Төбөлүк Ак эшен» ыйык пайгамбардын наамына жамынып алып, дадай адамдарды алдаган жана жок кылган.

Миң-Төбөлүк Ак эшен.
Кесепети көп эшен.
Быйыл колдойт пирим деп.
Пирлигинди билгин деп.
Азыр колдойт пирим деп,
Амириңди билгин деп.
Он кулактуу казаны
Оту жок кайнап турат деп,
Ойроттон бери талкалап,
Орустун баарын кырат деп.
Кырк кулактуу казаны,
Кыркырап кайнап турат деп,
Кыйладан бери талкалап,

Кытайдын баарын кырат деп.
...Азирети колдойт деп.
Акыры ишин оңдойт деп.
Эшен-эшен деп жүрүп,
Эшен жетти түбүнө

Жеңижок ушуну менен катар «Ак эшендин» орустарга каршы үгүтүн жана алдаган мүрүддөрүн өзгөчө мазактоо менен айткан.

Анжыян көтөрүлүшүнүн уюштуруучуларынын иш аракетин баалоодо Жеңижоктун ой пикирлери Мадали эшенге жана анын «жетелеме жалдоочуларына» демократ-акын Токтогул жана өзбек акыны агартуучулары Мукиминин жана Завкинин беришкен баалоосунда ал тургай текстологиялык жагынан окшоштук бар деп айтууга болот.

Токтогул керт башынын пайдасын көздөп, далайларды бактысыздыкка дуушар кылган анжыяндык фанатиктердин аби-йирсиздигин ашкерелеген. Өзүлөрүн ыйык деп эсептешип, ак чалмалуу калшапардын көптөгөн адамдарды алдашып, жана жоготушканы өзгөчө кыжырлантат ушуга окшош идеялар Мукими жана Завки тарабынан айтылган. Мисалы, Мукими «Күнөөнүн уулу» деген ырында Мадали эшенди наадан алдамчы жана «улуу күнөөкөр» катары бетин ачкан. Дагы бир өзбек акыны Завки өзүнүн «Эшен» деген ырында «Мадали эшендин бузукулугунун» эл үчүн зыяндуу натыйжасын баса белгилеген.

«Султан бийге» деген ырында Жеңижок анжыяндык көтөрүлүшкө байланыштуу кетмен-төбөлүк ээнбаш манаптардын — Рыскулбектин уулдарынын канкорлугун дагы бир жолу ачып көрсөткөндүгү көңүл бура турган көрүнүш. Анжыян көтөрүлүшүнүн жеңилишин арамзалык менен пайдаланышып, Рыскулбек манаптын уулдары өзүлөрүнүн душмандарына чагымчылык уюштурушуп, жергиликтүү бийликтин жардамы аркылуу аларды Сибирге сүргүнгө жөнөтүшкөндүгүн акын өзгөчө баса белгилейт. Суусамыр болушунун төбөлдөрү Рыскулбектин уулдары Керимбай менен Бахтияр, өзүлөрү жек көргөн акын Токтогулду жоготуунун ыңгайлуу учурун акмалашып, көтөрүлүшкө катышты деген жалаа жабышып, акындын камакка алынышына себепкер болушат. Токтогул кармалып, башка айыпталгандар менен кошо 1898-жылы 3-августта дарга асуу кылуу өлүм жазасына өкүм чыгат. Кийинчерээк өлүм жазасы жети жылдык каторгага алмаштырылган болчу.

Кыргыз акындарына таандык болгон реалдуу болмушка жана өз мезгилинин адамдарына көрөгөчтүк менен баалоолору жана көңүл бөлүүлөрү кыйла учурларда тарыхый окуяларды

баяндоого үстүртөн таң каларлык байланыштырылат. Изилдөө чүлөр белгилегендей, кыргыз акындарынын тарыхый баяндоолоруна кеңири толук сюжетти да, айрым инсандарды баштан аяк сапаттаган образдарды да табуу кыйын. Кыргыздардын арасында эпос жана «Манас» «монополиялык» абалды ээлегендигинен тарыхый ырлар узак жылдар бою өнүгө келгендигин XIX кылымдын аягында кыргыздардын арасында оозеки элдик поэзиянын өнүгүшүнүн өзгөчөлүктөрүн белгилөө менен академик В. В. Радлов жазып кеткен болчу.

XIX кылымдын аягында— XX кылымдын башында аймактын Россиянын курамына киришинен кийин кыргыз элинин социалдык-рухий турмушунда белгилүү жылыштар байкалган да, эпос азыркы замандын окуяларын көбүрөөк чагылдырган чыгармаларга орун бере баштайт. Баяндоочу мазмундуу, гипотетикалык түрдөгү тарыхый ыр деп аталган жанр пайда болгон. патриархалдык-феодалдык коомдун маданий сферасынын аздыр-көптүр алдыга өнүгө башташына байланыштуу кыргыз акындарынын чыгармачылык ишмердиктеринин көлөмү кыйла кеңейет да, алар тар акындык милдеттерин гана аткарбастан, ошондой эле жыл тарыхын жазгычтардын милдетин аткара башташат. Акындык поэзиянын мындай өзгөчөлүгү алар тарабынан түзүлгөн тарыхый мазмундуу ырлардын жанрдык спецификасын да шарттаган. Аларда ырлардын эпикалык негизин түзүшкөн окуялардын сүрөттөөлөрү жана тарыхый мүнөздөмөлөрү поэтикалык жалпылоолор жана лирикалык чегинүүлөр менен тыгыз айкалышат. Жеңижоктун чыгармаларында кыргыздардын өткөн тарыхый турмушун аңдоого умтулуу ойдун жай салмак менен болгон кандайдыр иретсиз, үзүлмө түрдө.

Баарынан мурда Жеңижок үчүн өткөндөр актуалдуу жана заманга ылайык көрүнбөйт, ал эми турмуштун суроолоруна ата-бабалардын берген жообу бардык учурларда эле тууроого татыктуу үлгү болуп элестебегендигин белгилей кетүү керек. Бул жагынан ал тарыхый өткөндөрдү азыркы замандын белек балекеттери менен жийиркеничтеринен оолактоонун каражаты катары кабыл алышкан ойчулдардын түп тамырынан бери айрымаланат.

Кээ бир кыргыз акындарынын өзүнүн элинин тарыхый өткөндөрүнүн анын өз алдынча салттарынын сересинде көрсөтүүгө кызуу каалоолору толук эле табигый нерсе. Бирок кээде айрым ырчылардын мындай салттардын ролун апыртууга ар кандай таасирден оолактоонун аракетин катары көрүнгөн. Жалдоочулукту абсолютташтыруу, ата-бабалардын салттарына бардык

социалдык катнаштын маңызын багындыруу акыркы жыйынтыкка келгенде, коом—жөнүндө обочолонгон түзүлүш катары элести туудурат. Экинчи тараптан айрым акындар үчүн мүнөздүү болгон адамдын тарыхын элдердин жана уруулардын өз ара күрөшүнүн тарыхы катары түшүнүшү, бул күрөштү бардык улуттардын адамдарынын турмуштук укладынын негизин катары баалоо айкын эле апыртуу.

Жеңижок өзүнүн насыяттарында тарыхый тажрыйба канчалык татаал болсо, бул тажрыйбаны ошончолук көбүрөөк зарылдык менен өткөрүп берүүнүн керектөөсү пайда боло тургандыгы жөнүндөгү пикирди даана көрсөтөт. Бул учурда кээ бир жыл тарыхын жазгычтардын күмөндүү баркын четке кагып, Жеңижок ата бабалардын сиңирген эмгектерине баа берүүдө сергек мамиле үчүн, алардын ой пикирлерин турмуштун бардык учурлары үчүн кебелбес жетекчиликке айландырууга каршы чыгып отурат.

Өткөндүн бардык окуяларынын акыркы себебин акын элдин жандуу жаратуучу иш аракеттеринин жыйынтыгы деп эсептейт. Жеңижоктун оюнча эзелки замандан бери кыргыздар канкорлордун бийлиги астында кедей кембагалдардын эзилip, кыйналып күн көрүп келе жаткандыгы фольклордо чагылдырылууда.

Көп жыядан бери эдигер,
Көпкөн балдар талашып,
Көрүшкөн жерден сабашып,
Коконго чейин тентишип,
Чейрекер түшүп жан багып,
Мендикер болуп сандалып,
Кордукту көрдү кедейлер.
(«Жеңижок», 39-б)

Ал өзүнүн заманынын социалдык окуяларынан кыргыздардын ата бабалары байкай баштаган жагдайларды туура салыштырып, кедейлердин кордугунун тамырын айкын көргөн.

Ошону менен бирге ал уруулук ак сөөктөрдүн зордук зомбулугунун себебин эксплуататордук коомдун социалдык-экономикалык түзүлүшүнөн көрбөстөн, ырайымсыздыктын чектен чыккан адамдарга баш ийбеген коомдо болуучу табигый нерсе деп түшүнгөн. Адамды урматтоо, сыйлоо, сүйүү болсо,

эң жогорку даражадагы асыл сапат, табигый нерсе, ал ач көздүктөн, нысапсыздыктан, ырайымсыздыктан сактап, пас адамга айланууга жол бербейт, курчап турган бекем коргон сыяктуу элестелет.

Патриархалдык-феодалдык кыргыз коомунда уруулардын санжыралары «асыл баатырлардын» жашоосу жана иштери жөнүндө айтылып келген. Алардын аң-сезиминде адамдардын жашоо тиричилиги бүтүндөй уруу башчыларынын ишмерлиги менен аныкталары ырасталган. Кедейлерди алар кандайдыр бир бечара, эптеп бай манаптарды караандаган, жүргөн бир жан катары баалашкан. Окуяларды мындай баяндоо, мисалы, О.Сыдыковдун «Кыргыздардын тарыхы» жана «Шабдандын тарыхы» деген эмгектерине мүнөздүү, буларда автор кездеги дүйнөдө эл журт «коркунучтуу күчкө» айланып бара жаткандыгын кайгылануу менен белгилеген.

Жеңижоктун уруулар жөнүндөгү санжыраларында да тарыхый материалды өтө эркин пайдаланышкан мурдагы баяндоолор айырмаланып, бир катар муундардын турмуштук уклады ар тараптан кеңири сүрөттөлөт. Окуялардын реалдуу тарыхый ырааттуулугун трактовкалоо ошол убактагы кеңири таралган эпикалык композициялык схеманын үстүнөн артыкчылык кылат. Балким, Жеңижоктун уруулук баяндоолорго жакындыгы менен, ошондой эле локалдуу тарыхый жагдайларды социалдык-саясий талдоого устаттыгына байланыштуу болушу ыктымал, бул учурда ал эмгекчилердин коомдук психологиясында кенедей өзгөрүштөрүнө да сезимтал көңүл бурган. Бул акынга тарыхый детерминацияланган топтун анын этникалык калыптанышында маңыздык белгилерин өзүнчө эле бир моделдештирүүгө мүмкүндүк берет. Атап айтканда, уруулук төбөлдөр салыштырмалуу обочолонгон жалпылыктарга конституцияланышынын ченине жараша, өндүрүүчү калктын мас саларында өзүлөрүнүн кызыкчылыктарын күчүрт андап сезүүнүн процесси жүрүп жаткандыгы ал тарабынан белгиленет. Бул толук ойлонулуп чыккан, андалып сезилген көз караш деп айтууга болбос — Жеңижок мында түшүнүүгө караган да көбүн эле ойлоп билүүгө таянат, бирок бул көз карашта реалисттик мамиле байкалат.

Белгилүү болгондой, социологиялык ой пикирдин тарыхынын бүт жүрүшүндө адамзат коомунун алгалоочу жана төмөн дөөчү багыты боюнча өнүгүшүнүн эки концепциясы эки түшүнүгү бекемделген. Биринчи учурда өнүгүү болмуштун бара-бара жакшырышынын, татаалданышынын процесси катары каралат.

Экинчи өнүгүү процесси толуктай албай жоготуулар менен байланыштырылат: байыркы, заманда адам бактылуу турмушта жашаган бирок кийинчерээк жетиштүүлүк менен жыргалчылыкты жоготкон. Болмуштун социалдык агымынын эволюциясына консервативдүү мамиле кылуу өткөнгө артыкчылык менен багытталууда консерватизмге социалдык тарыхый көз карандылыктын бир гана түрү өткөн менен байланыш белгилүү.

Жеңижоктун дүйнөгө көз карашынын деңгээлинде ата бабалардын мурастарынан баш тартуу кыргыздардын экзистенциалдык негизинен бир нерсени бөлүп таштоо идеясы катары жараксыз көрүнөт. Реалдуу турмушта патриархалдык эскиликке кайтуу мүмкүн эместигин анын андап сезген болсо да, патриархалдык кээде адилеттүү турмуш түзүлүшүнүн модели катары, ага замандаш турмуштук баалоолордун чени катары көрүнөт. Мындай учурларда бул баалуулуктардын стабилдүүлүгү чоң аталардын осуяттары менен камсыз кылынгандай байкалат. Рухий сапаттар, турмуш тарабынан өзгөрүлбөстөн ата бабалар осуяттаган түрүндө, Жеңижок тарабынан дээрлик толук кабыл алынат. Бирок акындын дүйнөнү кабыл алышында мындай консервативдүү мүнөздөгү тенденциялардын орун алышына карабастан, байыркы эскиликтин чектерине обочолонууга гана чакырган жана ар кандай кайра түзүүлөргө нааразылык билдирген консерватор-традиционалисттердин тобуна жаза салуунун дегеле зарылдыгы жок. Традиционализмдин идеялары көп учурларда жергиликтүү калктын белгилүү катмарларынын арасында алардын рухий тескери багытталынышынын натыйжасында да тилектештик мамиле туудургандыгын белгилей кетүү керек. Эл массаларынын «тендикте» эңсешкен ой тилегинде жалаң гана утопиялык элемент эмес, консервативдүүлүк да орун алган. Аталардын жана чоң аталардын каны бирге туугандыктык мамилдерине кайра кайтуу талабы мына ушундай болгон. Ырас, бул патриархалдык реакциянын талабы эксплуататордук көрсөтмөлөргө каршы багытталган.

Ушуга байланыштуу эркиндикти байыркыдан утопиялык издөө өткөн кылымдын кээ бир кыргыз ойчулдарына гана таандык эместигин эскере кетүү керек. Мисалы, ал тургай көптөгөн батыш утопияларда агартуучулук концепциясынын иллюстрациясы сыяктуу, башынан эле акыл-эстүү эркин жана боорукер жакшы ниеттүү адамдын образы катары жапайы киши алынып келген. Өткөндү өзүнчө эле гипербола түрүндө кароо орус коомдук демократиялык ой-пикирдин кээ бир өкүл дөрүнүн чыгармачылыгында да орун алган.

Кыргыз акындары Токтогулдун жана Барпынын чыгармачылыктарында өткөндүн туруктуу турмуш баалуулуктарынын талашсыз моралдык кадыр-барктын доору катары идеалдаштырууга эч кандай аракет жок. Консервативдүү традиционалисттерден айырмаланып, алар эркиндикти издөө үчүн кылымдардын түбүнө сүңгүшкөн эмес. Эркиндикти жана жалпы кыргыздын шайкеш айкалышын алар келечектен көрүшкөн.

Эзүүчүлөр жок болуп, эл көз карандысыз жана эркин жашай турган убакыт келерине Токтогул бекем ишенген. Демократ—акын эски дүйнөнүн кыйрашынын болбой койбостугун сезүү ишеними менен жашап келген. Сүргүндөн кайткандан кийин ал адилеттик салтанат кура турган күндөр жакын калганын ишеничтүү айта баштаган болчу.

Жеңижоктун социалдык—саясий идеялары да келечке багытталган мезгилдик «фактордон» куру эмес. Бирок анын келечек жөнүндөгү ой—пикирлери Токтогул менен Барпыныкындай даана чагылдырылган эмес. Акындын бул темада айткандарынын белгилүү күңүрттүгү, сезимдүү колдонулган ыкма болуу менен, алдын ала божомолдоп айтуунун кыйла маанилүүлүгүн жаратылышы толук мүмкүн. Жеңижок убагында бирден бир туура жол—байыркыны тууроо эмес, бирок реалдуу ырайымсыз чындыкты мүмкүн болушунча туура кайталап көрсөтүүгө умтулуш экендигин андап сезгенсйт. Бул идея анын «Айт» айт десе» деген ырында чагылдырууну тапкан. Акын өткөндү кайтара албасты түшүнөт, жана ошондуктан кыргыздардын өткөндөгү эрдиктерин элдик күчтөрдүн ойгонушу үчүн пайдаланат. Байыркы дүйнөнүн эркиндикти сүйгөн потенциалы аны өткөндөн издөөгө болгон жөнсүз тууроо же ажырап калган «бейиштин» үлгүсү катары маанидеги өзүнчө эле бир моделдин ролун ойнобостон, жаны шарттарда ишке ашыруу керек болгон кыргыздардын биригишинин жана элдин кубатынын иллюстрациясынын ролун ойногон. Болуп өткөн кайталоо, идеясынын өзү Жеңижоктун ырларында иш жүзүндө байыркы үлгү боюнча көз каранды эместикке чакыруу экендиги мындан түшүнүктүү болуп отурат. Бул жагынан Жеңижок жалгыз эмес болчу. XIX кылымдын башка акындары да (бул ал мезгил үчүн толук табийгый нерсе эле) баатырдыкты жана башкысы көз карандысыздыктын салтанатын патриархалдык—уруулук болмуш менен байланыштырышкан. Ошол эле убакта, дүйнөнү адилеттүү куруу боюнча жалпы элдик үмүттүн ишке ашырылышын алар келечекке которушкан.

Адилеттик—адамдардын мамилелеринин кеңири чөйрөсүн камтыган өтө эле татаал категориялардын бири. Бул түшүнүк

түн мазмуну түз же кыйыр түрдө адамдардын турмушунун объективдүү шарттарын гана эмес, айрым инсандын аң-сезиминде алардын чагылдырылышынын тенденцияларын чагылдырат. Прогрессивдүү ой пикирдин өкүлдөрү адамзаттын аң-сезимдүү бүт агымында өзүлөрүнүн башкы милдетин, адамдардын жашоо шарттарын белгилүү адилеттиктин деңгээлине жакындатып жеткирүүдөн көрүшкөн. Дал ушул негизде алардын көз караштарында адилеттиктин абстрактуу түшүнүгү жашап жаткан социалдык-экономикалык тартиптердин мезгилден тышкары соттоочусунун даражасына которулат. Адилеттик жөнүндөгү мындай түшүнүктөр социалдык жана мүлктүк теңдикти орнотуунун элдик үмүт кыялдарынын негизинде жатат.

Эл массаларынын арасында бара бара сыртынан келишимдүү көрүнгөн дүйнөнүн опосуздугун аңдап сезүү бышып жетилген. Бул дүйнөнү чагылдыруунун көз карашы Жеңижоктун чыгармачылыгында жыйнакташтырылган чагылдырууга ээ болуп, анда бүт адилетсиздикти четтетүүгө ички талап кыйла тагыраак айтылган. Өзүнүн «Замана», «Накыл кеп» деген чыгармаларында адамдын болмушунун эң назик тереңдиктеги жактарына, турмуштук баалуулуктарды адилеттүү бөлүштүрүүгө орун калтырбаса, анда кур дүйнөнүн шайкештиги айкын эле зыяндуу.

Айрым компоненттеринде Жеңижоктун чыгармачылыгы элдин «адилеттүү ток жашоо жөнүндөгү» үмүтүн камтыган. Бирок акын дыйкандардын жыргалы менен байлыгынын метафоралдык идеалдуу көрүнүштөрүн сүрөттөбөйт. Салттуу канондордон баш тартып, ал реалдуу адамдарды жана ырайымсыз реалдуу болмушту көрсөтөт. Анын сүрөттөөсүндө эл эми кыңк этпеген, эксплуатациянын, зомбулуктун жана тирандардын пассивдүү объекти эмес. Пассивдүүлүк адамдардын аң-сезиминде жана турмуштук укладына күчтүү сезилсе а, бирок мүлк жагынан катмарга бөлүнүү кыйла даражага жеткен болчу. Жакырлык жана кемсинтүү менен чекке жеткирилген кедейлер өзүлөрүнүн нааразылыктары жөнүндө ачык эле жана чечкиндүү билдиришип, чектен чыккан кысымчыларга сокку бере башташкан.

Үч жылда бир шайланган
Ак падышанын амалын
Чектеп барат замана,
Чарык кийген кедейлер
Чоң келтегин көтөрүп
Кектеп барат замана.

«Элге кайрылуу» деген ырында патриархалдык-феодалдык реалдуулук менен толук ылайыктуу айласыз турмуш-тиричилик көз карандылык жана кемсинтилген абал бийликте тургандар тарабынан дагыма назарга албоо кедейде көп учурлар да толук баалуулук эместикти жана ишенимсиздикти туудурат.

Күч зордугунун аракеттери, Жеңижоктун пикиринче кедейлерде болуу керек, салыштыруу жагдайында демократ акын Токтогул жашап турган тартиптерди жоюу боюнча идеалдарын ишке ашырууну ойлогондо, эксплуататорлор менен күрөштө жалпысынан элди башкы күч катары эсептегендигин белгилөөгө болот. Анын бекем ишенимине караганда эл толук кубаты менен жайылганда, ал жер бетинен бай манаптар менен падышалыкты талкалоочу сокку менен шыпырып таштаганда гана эл жаңы бактылуу турмушка жетише алат.

Токтогулдан айырмаланып Жеңижок «эл» деген түшүнүктү тарыхый этникалык маанисинде гана колдогон. Ал, атап айтканда, ыргыздар өзүлөрүнүн натурасы боюнча ар кандай кулчулукка каршы күрөшкөн, эркиндикти сүйгөн калк экенин, алардын өткөндөгүсү — чет жерлик баскынчыларга каршы күрөшкөн, эркиндикти сүйгөн калк экенин, белгилейт. Бирок, бай манаптарга каршы турган күч жөнүндө кеп болгондо, Жеңижок жалаң гана «кедейлерди» көз алдына кармайт.

Өзүндө объективдүү чындыкты камтыган көркөм ой жүгүртүү колдо болгон болмуштун маңызын механикалык түрдө каттабастан гана, албетте, анын структурасынын майда-чүйдө сүн алдын ала божомолдобостон, мүмкүн болушунча келечектеги перспективасын да карайт. Бирок Жеңижокто келечектин эң эле болбогондо, билинер-билинемкесен сүрөттөлгөн идеяларды жолуктура албайбыз. Балким, тарыхтын чыныгы стимулдарын түшүнбөстөн, бирок өзүнө карата алардын бүтүндөй жөнсүздүгүн башынан өткөрүү болушу керек. Дүйнөгөн көз караштын мындай аң-сезими үчүн өнөкөттүү тереңдиги процесстер чагылдырылган. Жеңижоктун чыгармачылыгынын реалдуу базисин түзгөн кыргыз кедейлери тануу жагынан салыштырмалуу күчтүү болгону менен жаңы, позитивдүү башталыштарды ырастоодо алсыз болгон.

Белгилүү болгондой, зордук зомбулуктун азабын тартып келген аң-сезими келечектин концепциясын системалуу негиз

дөөгө эч качан кийлигишкен эмес. Акырында, индивидге өзүнүн элестөөсүндө ал тургай келечектин күңүрт көрүнүшүн түзүүгө мүмкүнчүлүк бербеген ой жүгүртүүнүн белгилүү инерциясы да жашайт. Бул айрым ойчулдун чыгармачылык турмушунда гана эмес, ошондой эл социалдык топтордун коллективдүү аң-сезиминде да чагылдырылат.

Кыргыз демократ-акындары, балким, бардыгы үчүн эң жакшылыктан үмүтүн үзбөй, кыялдангандардын ичинде эле, аны өз турмушунда башынан өткөргөн, бардык адилеттүүгө кебел бес ишеним ушундай үйрөткөн.

Кедей.. жаркырап заман оңолор

Жашынып байлар кор болор.

Жабыккан кедей зор болуп.

Жардынын иши оң болор.

Бирок анын социалдык-саясий идеяларында ошол мезгилдин далай кыялкеч акындарына таандык болгон мүнөздүү ак ниеттүү жана адилеттүү падышанын пайгамбарлыгына кур ишеним жок. Мындай иллюзия, мисалы, Токтогулдун дүйнөгө көз карашында учурайт. Анын «Кедейкан» аттуу поэмасы бизге жетип, ал элдик жактоочунун оозеки эпикалык баяндын өзүнчө эле бир интерпретациясы болуп саналат. Кедейдин жаш кези жана анын асылзат ханга айланганын, элге бүт хандын казнасын таратып бергенин баяндоо менен, Токтогул элдин адилеттүү бийлөөчү жөнүндөгү орундалбас куру кыял үмүттөрүн чагылдырган.

Илгерки убактардан бери эле элдин аң-сезиминде стихиялуу, уламдан улам курчуп отурган социалдык чыр чатактарды ойлонуп түшүнүүнүн дайыма эле туюлбаган умтулуусу болгон. Бул учурда коомдо өкүм сүргөн тартиптерге нааразылык ар түрдүү формаларда айкындалган. Алсак, көп сандаган социалдык утопиялык мүнөздүү иллюзиялардан чагылдырылды. Адаттагыдай мындай утопиялардын авторлору ошол кездеги жашап турган чоң жамандыктан кутулуу принцибине гана жетектелишкен. Эреже катары, аларда адилеттүү турмуш куруунун мүмкүндүгүнө жол берилет (өткөндө, келечекте же ал тургай дайынсыз жерлерде), бирок орун алып отурган азыркы тартибине наалат айтылат.

Кыргыз кедейлеринин рухунда дайыма жашап келген жакшы турмуш акыркы бир келер деген ишеним, көп учурларда Кедейкандын образы сыяктуу адилеттүү бийлөөчүгө үмүттөнүү менен байланыштырылган. Дыйкандын дүйнөнү түшүнүүсү кыйла учурда эле молдукту жана жыргалчылыкты акылман жана адилеттүү бийлөөчү башкарууга келгенде гана берет де

ген элестөөлөр менен сугарылган болчу. Бул учурда эмгекчилердин үмүттөнүүлөрүнүн мүнөздүү белгиси боорукер хан өзүнүн эл журтунун оор тагдыры жөнүндө укпай көрбөй жаткандыгына ишенишкен. Бул иллюзиялар фольклордо гана эмес, ошондой эле өткөндүн алдынкы ойчулдарынын чыгармачылыктарында айкын байкалат. Мисалы, Жусуп Баласагындын «Кутадгу-билиг» (Бакыт тартуу кылган билим») деген трактатында акыл эстүү мамлекет башчысынын образын берген. Бийлөөчү Күн-Толду, анын пикири боюнча, адилеттиктин маанисин берет, ал эми визир Ай-Толду бакыттын символу болот экен. Баласагындын чыккан Жусуп өзүнүн китебинде адилеттүү мамлекет башчысынын ээлиги астында гүлдөп жаткан идеалдуу мамлекеттин утопиялык теориясын баяндоого аракеттенген. Өзүнүн кол астындагыларынын кызыкчылыктары үчүн бийлик жүргүзгөн боорукер падыша жөнүндөгү кыял Низами Ганджевинин (1141—1203) «Искендер Баян» деген поэмасында да чагылдырууга ээ болгон. Низами сүрөттөгөн «Бактылуулар шаарында» күмүш менен алтындын зыяндуу оор бийлигин билип туюшпайт. Анын жашоочуларынын мамилелериндеги негизгиси—бири бирине достук камкордук көрүү, өз ара сүйүү. Эмгек жана ошого негизделген жупуну, ак ниеттүү мамилелер жакшы жашоонун негизин түзүшөт. Александр Македонский бул «бактылуулардын шаарында» «кытай хаканынын ээликтеринен, Чыгыш аймактарынан, андан ал хирхиз («кыргыз») өлкөсүнө түндүк аймакка өткөндүгү көңүл бура турган нерсе. Демек, шаар молдугу ашкан түштүк жаратылыштын арасында эмес, укмуштуу аралда эмес—байыркы кээ бир утопияларда айтылып кеткендей эмес Түндүктө орун алган экен. Бактылууларын шаарында падыша жок болгонуна карабастан, Низами аны сүрөттөп көрсөтүп, «жакшы падыша» Искендер шаардын калкынын дурус тартиптерин кабыл алып, аларды бүт эл жашап турган жерлерде тезирээк ишке ашырууга аракет кылышын каалаган.

Өлкөнү бытырандылыкка дуушар кылуунун өз ара ички талаш-тартыштардын чечкиндүү каршылары болуп, «адилеттүү падыша» башында турган бириккен ири мамлекетти түзүү үчүн эң көрүнүктүү өзбек ойчулу Алишер Навои да (1441-1501) күрөшүп келген. Илимдерге жана агартууга көмөк көрсөтүп, элге тынчтыкты жана жакшы жашоону камсыздоого жөндөмдүү бийлөөчүгө наристелик менен ишенгендердин ичинде таланттуу акын жана окумуштуу Шермухаммед Мунис да (1778-1839) бар болчу.

Орто Азия менен Казакстандын башка акындарынын жана ырчыларынын, окумуштууларынын чыгармачылыктарындагы иллюзиялардын орун алышын айтпай туруп эле, феодалдык чектелүүнүн элементтеринен эркин болбогон Чокан Валихановду эскерип кетсек жетиштүү болор. Уруу аралык чыр чатактарды уюштуруп султандарды сынга алуу менен бирге, ал казак агартуучусу эмгекчилердин кызыкчылыктарында бийликтин монархиялык түрүн пайдаланууга үмүттөнгөн. Өзбек агартуучусу Абдулла Кадыри да октябрь алдындагы күндөрдө «адилеттүү падышанын» идеясын колдогон. «Жакшы хандын» идеясы кыргыз акындары тарабынан да кыйла жолу сунуш кылынган болчу. Өзбек жана казак адабияттарынын таасирлери астында берилүүгө мүмкүн болгон социалдык утопиялыктын мындай элементтери кантсе да Жеңижоктун чыгармачылыгында жок деп айтууга болот.

Балким, бул жагдай, жерде кыялдагы сарайларды куруунун ордуна, акын элдин түйшүгүнүн түз күнөөкөрлөрүнүн бетин ачууга көбүрөөк кийлигишип отургандыгы менен түшүндүрүлүүгө тийиш. Кыргыз коомунун патриархалдык—феодалдык түзүлүшүндө уруу башчылары, манаптар үстөмдүк кылышкан. Ал эми уруу башчыларынын арасынан, алар өзүлөрүнүн эл атасы катары көрсөтүүгө аракеттенгендери менен, Жеңижок алардын арасынан асыл адамдарды таба албаган (тапкысы да келбеген). «Манаптар бүт канкорлор, зордукчулар жаңа аларга каршы курал көтөрүп чыгуу адилеттүү иш»—акындын пикири мына ушундай. Феодалдык эксплуатация уруулук тилектештиктин түрүндө ишке ашырылып жаткан доордо кедейлердин манаптарга каршы күч колдонуу аракеттерине дем берүү, алда канча кыйын эле. Жаңа, тескерисинче, падышалык иллюзиялардын орун алышын да ойлоп көрүү керек. Жеңижоктун абийирине жараша анын манаптардын коомдогу позитивдүү ролу жөнүндө эч кандай иллюзиялары болбогондугун өзгөчө белгилей кетүү керек.

Жеңижоктун чыгармачылыгына адамдардын теңдиги жөнүн дөгү идея да өзүнчө эле бир интерпретацияга ээ болгон—бул массалык аң-сезимдин эң байыркы жана түбөлүк жандуу идеяларынын бири. Падышачылык иллюзиялар терең байыркы жана түбөлүк жандуу идеяларынын бири. Падышачылык иллюзиялар менен катар эмгекчи элдин коомдук психологияларына маанилүү орун таандык. Алар уруу тукумдук түзүлүштүн убагынан бери адат болуп келе жаткан конүмүштөргө таянышып, массалардын илешкек кыялына айланды.

Жеңижоктун чыгармаларында теңдик жөнүндөгү кыял теңдикти талап кылууга айланган. Бул маселеде акын стихиялуу түрдө «теңдиктин, теңдештирүүнүн» теориясынын тарапкери болгон. Токтогул менен толук эле тилектеш (мындай терминдерди колдонбогонуна карабастан). «Кедейкан» эпикалык поэмасынын каарманын казаны элди теңдештирүү принциби менен таратып берүүгө мажбурлап, ал материалды жыргалчылыктарды адилетсиз болуштурууну жоюуга умтулган. Байлыктарды бирдей калыпта бөлүштүрүүнүн зарылдыгы «Айт, айт десе». «Замана», «Терме» ж.б. ырларында Жеңижок тарабынан айтылып кетет. Акындын дүйнөгө көз карашында теңдештирүү идеясы конкреттүү өнүгүшкө ээ болбогону менен, бирок ал кыргыз кедейлерин белгилүү даражада өздөрү тапкан оокат-ашты, малды адилеттүү бөлүштүрүүдөгү идеялык жактан багыттайт. Бул идеянын алгылыктуу мааниси өткөндө адамдардын теңдигинин талаптары кыйла учурда адилеттикти талап кылуу эч кандай жалпылыгы болбогон максаттарда пайдаланылгандыгы менен да күчөтүлөт. Алсак, мисалы, турмуштун патриархалдык-феодалдык укладынын шарттарында теңчиликтин идеясы кээде уруулаштарынын өзүнүн уруу башчысынын алдында, «улуу агасынын» же «атасынын» алдыларында теңчиликтин талабы катары күтүлбөгөн мааниге ээ болгон. Демек, зордукчулукту чыныгы теңчиликти орнотуунун каражаты катары кабыл албастан, уруулук жалпылыктын катарындагы мүчөлөрү күмөндүү уруулук теңчиликтен турмуштун чыдагыс оорчулуктарынан кыялдануудагы эркиндикке чыгуусун табышкан. Эгерде мындай абстрактуу утопияда индивиддерди гана сактап калуунун көрсөтмөлөрү берилсе, анда Жеңижоктун чыгармаларында кыргыз кедейлеринин келечеги жөнүнгө кам көрүү айкын. Анын теңдештирүү идеясы эзилген массалардын социалдык болмушун жакшыртуунун варианттарынын бири сунуш кылууга чакырылган.

Жеңижоктун темасы XIX—XX кылымдын башталышынын кыргыз коомдук-саясий ой пикирдин тарыхындагы эң эле кыйындарынын бири. Акындын дүйнөнү социалдык түшүнүүсүндө катуу логикалык ырааттуулук өкүм сүргөнсүп көрүнөт. Ал эми анын көз караштарынын көрүнгөнсүгөн далдасынын ары жагынан турмушту патриархалдык—феодалдык карама каршылыктарына түздөн-түз формасында чагылдырышкан, системага келтирилбеген ой пикирлер өз кезегинде кылтыйып жашынып турат. Анын коомдогу бөлүүнү жана мүлк боюнча кызыкчылыктарынын антагонизмин эсепке албаган, болмуштан үзгүлтүккө болгон жалпы формулировкалары жокко эсе. Жеңижок чыгармачылыгынын башталышында коомдогу жик

телүүнү байкай билген. Кийинчерээк ал бул жиктелүүнүн маңызын көрсөтүп, бай манаптар менен кедейлердин ортосундагы таптык теңсиздик жөнүндө таңшып сайраган, эзилгендердин абалын жеңилдетүүнүн жолдорун издеген.

Анын чыгармаларында коомдогу акылга сыйбас тартиптер сынга алынат. Бирок жагдайдын бетин ачар сыңдоо социалдык утопияны аныктап көрсөтүүчү өзүнчөлүккө ээ болгон оң көрүнүштөгү жобо менен толукталбаган.

ЖЕҢИЖОКТУН ЧЫГАРМАЛАРЫНДА ДИН ЖАНА АГА КАРАТА МАМИЛЕЛЕРДИН КОЮЛУШУ.

Жеңижоктун дүйнөгө көз карашында табияттан тышкары жогорку күч жөнүндөгү жобо «теңир», «кудай жана «алла» деп элестетилип берилет. Бизге белгилүү болгондой байыркы түрктөрдүн дүйнөнү кабыл алуусунда бул жогорку кудурет бүт астралдык элестетүүлөрдүн кандайдыр синтези катары көрүнүп жана өзүнүн мазмуну боюнча «Аалам» түшүнүгүнө адекваттуу болгон. Мисалы, кудурет маанисинде байыркы түрктөрдүн «Теңири» асманга гана эмес, Күнгө да, Айга, Жерге да таандык.

Тарыхый адабиятта кыргыздардын теңирге сыйынуусунун кыйла мисалдары бар. Атап айтсак, өткөн кылымда эле М: Венюков «Кыргыз кандайдыр бир шартта Алланы чакырбастан, шаман элдери сыяктуу, асманга кайрылат» деп жазган. Ч:Валиханов белгилеп кеткендей «Кыргыздарда теңирдин синоними алла жана кудай. Исламдын таасири астында «ой эмес ысымдар, сөздөр өзгөрүүгө дуушар болгон. Асман — алланын идеясы менен куюлушканы» туралуу анын пикири казактарга кандай болсо, кыргыздарга да ошондой даражада эле тиешелүү. Жеңижоктун дүйнөгө көз карашында да теңир түшүнүгү өзүнчө эле «кудайдын» жана сейрегирээк учурда «алланын» синоними катары колдонулат.

Адам ишинин оңолушу үчүн жаратылыштын стихиялуу күчтөрүн жөнгө салууга, кээде ал тургай ага жагынууга тийиш. Кудайга жалынуу менен гана адамдын турмуштагы максаты аткарылбайт, эмгек, тирлик үчүн иш-аракет гана мураска жеткирет деп акын жыйынтык чыгарат. Монолизм мүнөзү таандык болгон жогорку негизди белгилөө үчүн Жеңижок «кудай» деген терминди колдонот. Бул учурда фарс тилинен алынган ушул термин акындын чыгармаларында «алла» деген түшүнүккө караганда көбүрөөк пайдаланылат. Акындын пикири боюнча дүйнөнүн нагыз сыры кудайда: «Үйүнөн өлүк чыкпаган, ааламда бүтүн бир кудай». Эгерде теңир айрым адамдын тагдырына терс таасирин тийгизсе, кудай бардыгына тең.

Бирок Жеңижок жараткан кудайды көбүнесе шыктандыруучу күч. адамдын турмушунун кандайдыр бир колдоп туруучу башталышы катары түшүндүрөт. Орто Азиянын башка гуманисттери сыяктуу эле, кезек-кезеги менен адамды кудай жараткандыгын эскерет, адам бардык жагынан төп келишүүгө, умтулат, бул касиет, ага жаратылыштан башартуу аркылуу эмес, аны өркүндөтүү, башкалардын жашоосу жана таламдары менен шайкештикте жетишет. Белгилүү болгондой, ислам да алланын бирдиктүүлүгү жөнүндөгү маселе, аны таануу му сулман дин окуусунун талабы болуп саналат. Ушул маанайда Жеңижоктун ырлары да элдин дүйнөгө көз карашынын өзгөчө лүгүн белгилүү даражада чагылдырган: ошол мезгилде архан калык ишенимдер өзүлөрүнүн мурдагы таасирин жоготушуп, ал эми жергиликтүү калктын арасында мусулмандыктын кадыр-баркы анчалык жогору эмес эле. Мына ошондуктан өткөн дүн тарыхый булактарында кыргыздарды «кафырлар». б.а: мусулман эместер же болбосо, кафыр да эмес. мусулман да эмес» аташкандары кокусунан болбосо керек. Эгерде XVII—XVIII кылымдарда ислам кыргыздардын арасында кеңири тарабагандыгынан, мусулман диний окуусу кийинки кылымдарда деле ошол бойдон кала берген.

Кыргыз элинин басымдуу көпчүлүгүндө диний фанатизмдин жоктугу мына — ушунун натыйжасы, исламдын эрежелерин алар анчалык бекем кармашкан эмес. Ушуга байланыштуу Чокан Валиханов: Исламдын пуритандыгы бул элдердин орто сунда таралууга үлгүрө албаган. Буруттар өзүлөрүн мусулман деп аташат, бирок Мухаммед кандай киши болгонун да билишпейт» деп туура белгилеген.

«Алланын атынан, кайрымдуу, ырайымдуу... деген бисмилладан» башталып жана текстте Мухаммед пайгамбардын ысмы көп жолу кайталанып кеткен сөздөр ошол убактагы Орто Азиялык авторлордун чыгармалары үчүн мүнөздүү. Мисал катары 1909 жылы түзүлгөн Садриддин Айнинин «Уландарды тарбиялоо» деген окуу китебин атоого болот. Бул китеп кудайдын ысмын мактайт, анын жердеги элчисин даңазалайт.

Жеңижоктун ой жүгүртүүсүн исламчылдык деп атоо-бир жактуу болор эле. Ошону менен бирге ал исламдын бардык жобо лоруна көңүл коштугу байкалбайт. Акын үчүн кудай түшүнүгү диний жырымдарга формалдуу салым да эмес. бирок анын дүйнөгө бүтүндөй көз карашынын негизи да эмес. Башка-демократтар үчүн да. Токтогул менен Тоголок Молдону атаганда да, «кудайчылык» куру сөз эмес. Г.В:Плеханов Спинозалык кудай жөнүндө айтып кеткендей, теологиялык кошум

ча салмак» эмес, ал эми дүйнөнүн жаратылышы аныктамаларынын маанилүүлөрүнүн бири. Өткөн кылымдын аягына карата жергебизде диндин байыркы формаларына бирок жаңы социалдык шарттарга кыйла көбүрөөк даражада ылайыкталган мусулман ырым жырымдары калыптанган. Мына ушундай кырдаалда Жеңижок бир катар ырларында ачыктан-ачык эле өзүнүн ой жүгүртүүсүн төмөнкүчө мүнөздөгөн:

«Акча, пулду мол берген
Көп дүнүйө малдуулар,
Көпкөн көпөс алдуулар
Көрөт бекен кудайды?
Салтанаттап мактаба.
Сатып алсаң акчага».

(«Жеңижок» 61 б.)

Жеңижок. чыгармачылыгында мусулмандардын «ыйык китеби» куранды жана исламдын заңдарынын жыйнагы болгон шариятты мусулманар арасында анын милдеттүүлүгүн үгүттөп, бирок өздөрү аны ойдогудай аткарбаган дин өкүлдөрүн тайманбастан сындагы акындардын бири болгон. Анын ырларында ар кандай учурда куран менен шарияттын эрежелерин үгүттөгөн такыба ырчы какшык менен мазакталат.

«Ыкылас, куран шарият
Ырларынын жартысы.:.
Эң жамаңы адаттын,
Ушак айткан калпычы».

Чыгармаларында дин менен коркуткан акындарга өзүнүн жек көрүүсүн күчөтүп, Жеңижок бир учурда сая кетирбейт. Анын ишеними боюнча мындай динчил акындардын ой пикирлери жасалма, алардын поэзиясынын тили жандуу тилден алыстап, көркөмдүгү начар. Экинчи жактан, дин үгүтчүлөрүнүн жана ошондой эле мусулмандыктын жалпысынан болгон таасири бардык жерде катуу кармалган эмес. Ислам менен ар түрдүү анимисттик ишенимдер жана сыйкырдуу элестөөлөр атаандашып келген тоолуу райондордо шарият көнүмүш укуктун нормаларында да олуттуу атаандашты тапкан да, курандын аяттары жергиликтүү калкка түшүнүксүз болгон.

Жеңижок коомдук турмуштагы диндин ээлеген ордун белгилөө менен дин өкүлдөрү эшен, молдо кожо ж.б. тарабынан жалпы коомчулукка белгилүү болгон эрежелерин бурмалап, көп көрүнүштөрдү көз жаздымда калтырып коюшкандыктарын ашкерелесе да, алардын бетин ачууда Токтогулга жетпеси айкын. Токтогул адамдардын аң-сезимин оорулуу кыялдануунун

дүйнөсүнө алып кетүүчү эшендерге каршы чечкиндүү чыккан. Написин агыткан. ач көз. бузуку эшендердин образы Токтогулдун көп чыгармаларында: мисалы, анын «Эшенге» деген ырында төмөнкүдөй сүрөттөлөт эшендер мааниси түшүнүксүз табышмактуу дубаларды кыйкырып айтышып, мүрүддөрдү жердеги азгыргандын бардыгынан баш тартып, дене рухий жагынан өзүн-өзү кыйноого өтүүгө чакырышат. Мүрүддөр өзүнүн насаатчысынын дубасын түшүнүксүз айкырыктар жана адепсиз дене кыймылдары менен коштоп турушат. ж.б: Жеңижоктун эшендерге карата идеялары негизинен Токтогулдун идеяларына топ келишет, бирок бир катар өзгөчөлүктөргө да ээ. Эгерде Токтогулдун чыгармаларында негизинен мүрүддөрдүн жийиркеничтүү кылык-жоруктарынын бети ачылса, Жеңижок башка акындардын биринен кимисинен болсо да айырмаланып, пирлердин «ыйык» иш аракетин, жергиликтүү калктын арасында молдолордун манаптарга пайдалуу ишмерлигине караганда да терс мааниге ээ болгондугун баса көрсөткөн.

Анткени эмгекчи калктын нааразылыгын бошондотуп, алдоодо шарият менен коркутуп, төбөлдөрдүн бийлигин күчөтүүгө көмөктөшкөн. Пир өзүнүн үгүттөрүндө, эреже катары, пайгамбардын «Кедейлик—менин сыймыгым» деген санатына таянып, кедейликти мактаган, Чыгыштын бийлөөчүлөрүнүн ырайымсыз залымдигин каарданышып айыпташкан, ошол эле убак кытта жергиликтүү бийлөөчүлөрдүн ачкөздүгүн чеберчилик менен жаап-жашырган. Акырында пирлер кедейликтин, жамандыктын жана укуксуздуктун айыбынын бардыгын кудайдын алдында өз күнөөлөрү үчүн кыйналып, жакырданып отурган элдин өзүнө жаба салышып, байларды куткарышкан.

Кезек-кезеги менен эшенчилик ашкереленген Жеңижоктун айрым чыгармалары өзгөчө күчтүү: Мисалы, анын «Эсенаманга кайрылуусу» эшендикке берилгендердин моралга каршы жашоо образынын беделин түшүргөндүгү үчүн гана пирликке каршы эмес, ал өзүнүн негизги багыты боюнча пирдин ыйыктыгынын жана анын табияттан тышкары жаралышынын бетин ачуу болгон. Пирлердин элге каршы маңызынын бетин ачууда Жеңижок каалагандай туюмдарды билгичтик менен кеңири колдонгон. Мында тилдеп, согуу үчүн акынды күнөөлөө жарабайт, бардыгы көңүлдөгүдөй уйкаштырылып жана ташка тамга баскандай курч. Чыгармаларында касташкан уруулардын же өзүнүн жеке касын ашкерелөөдө бөлөк сыңдоонун объектисинин тигил же бул социалдык топко таандык экенин дайыма баса белгилеп турган. Анын сүрөттөөсүндө эшендер өзүлөрүнүн жашоолорунун жийиркеничтүүлүгүн дароо элес

төтишет. Ошондуктан пирлер менен кыргыз элинин ортосунда рухий жактан да, социалдык жактан да кенедей жакындашуу мүмкүн эмес. Пир кыргыздар үчүн жат нерсе: Өзүнүн колдоочусу пир деп эсептегендерди акын ата-бабалардын мурасына шек келтиргендик катарында караган. Ошого байланыштуу Эсенаманга карата айтылган ырында:

«ОН сегиз миң ааламды
Бир жараткан эмеспи.
Эң биринчи дүйнөгө
Нур жараткан эмеспи.
Аалам жашап турсун деп
Күн жараткан эмеспи.
Алмаштырган күн менен
Түн жараткан эмеспи.
Бардык жанга насипти
Бир жараткан эмеспи.
Адамзаттын баарысын
Тең жараткан эмеспи.
Жер дүйнөнүн туткасын
Элде кылган эмеспи.
Казак Майкот пирим деп
Жиндептирсиң, Эсеке!
Карыганча пириңди
Билбептирсиң, Эсеке!
Адал эмгек-динибиз.
Ата-баба — пирибиз.
Көпчүлүктөн адашсак,
Кандай болот күнүбүз?
Тантырактап адашпай
Таза жолго жүрүңүз.
Эс-акылдан адашпай
Элдин салтын билиңиз.

деп нукура кыргыз элинин үрп-адаты, салт-санаасындагы кылымдардан бери көздөй сакталып келе жаткан ой санаасын туюнткан. Пир кыргыздар арасында өзгөчө сыйга ээ эмес: Өзүнүн уруулаштарынын аң-сезимин эшенчиликтен жергиликтүү турмуштун рухий кубулуштарына чечкиндүү кайра багыт тоо үчүн ал тургай, ата-бабаларга пирдин милдетин таандык кылат деп жарыялайт акын.

Жеңижоктун чыгармаларында эволюцияланган патернализмдин башкаруусунун айрым формалары канаттануу менен белгиленет. Атап айтсак, кыргыздардын байыркы элестөөлөрүнүн системасында башкы орундардын бири таандык болгон ата-

бабаларга табынуу маселесине карата анын түшүнүгү ушундай. Уруунун жетекчилери талашсыз кадыр-барк менен пайдаланып турушкан патриархалдык-уруучулук коомдо ата-бабаларга табынуу толук эле калыптанган. Аксакалдардын жеке инсандык бийлиги тууган-туушкандарынын ичинде таралган каяшасыз багынуунун жана басмырлоонун сезими алардын тиги дүйнөдө жашаган «арбактарына» да көчүрүлгөн. Ошондуктан тирүү укум-тукумдары өз ата-бабаларын терең урматташкан, тирүү лөрдүн сак-саламаттуулугу белгилүү даражада ата-бабалардын арбагынын колдоосуна байланыштуу деп эсептешип, арбактардын көңүлүн алууга умтулушкан.

Албетте, кыргыз патриархалдык коомунда генеалогиялык маалыматтар боюнча өзүлөрүнүн пайда болушунун артыкчылыгы болгон тигил же бул тукумдар жана уруулардын ата-бабалары өтө кадыр—барктуу деп эсептелишкен. Ошол эле убакта өткөн кылымда эле ата-бабаларга табынуу жалпысыннан аксакалдарга сыйынуу менен ажырагыс биримдикте колдонулган. Патриархалдык моралдын маанилүү негиздеринин бири улууларга кынк этпестен баш ийүү, туугандык мамилелерди идеалдуу жөнгө келтирүү улуулардын сыйлоосуна негизделген, анткени үй-бүлөдөгү мамилелер чоң топтогу мамилелердин үлгүсү. Улууларды сыйлоо—адамдардын өз ара дурус мамилелеринин негизи: Жеңижоктун көз карашы ушундай рухта көрүнөт. Кыргыз элинин тарыхын изилдөөчү окумуштуу С.М.Абрамзондун пикири боюнча «турмуштун көчмөндүү түрүндө жашашкан көп элдердин идеологиясына чоң ролду ойношкон генеалогиялык баяндамалар бүтүндөй бардык муундардын патри багыттуу кан боюнча байланыштарынын принцибинде түзүлгөн ата-бабаларга табынуунун идеяларынан келип чыгышат»¹² Негизинен бул патри багыттагы принципти Жеңижок да өөрчүтөт, бирок ал өз чыгармаларында бир нече башка аргументацияны пайдаланат. Бул учурда акын ата-бабалардын социалдык абалдары боюнча кадырын өлчөөнүн жалган масштабын четке кагат, тирүү кезинде материалдык жетиштүүлүк менен эмес, рухий байлык менен айырмаланган ата-бабалар сыйлоонун объектиси боло алышат. Жеңижоктун дүйнөгө көз карашында анын антиклерикализи өзгөчө даана байкалат. Бул проблема акындын чыгармачылыгында маанилүү орунду ээлейт: Өзүнүн антиклерикалдык идеяларынын деңгээли боюнча Жеңижокту, Токтогул жана Барпы менен салыштырууга толук негиз бар. «Эгерде өзүбүздүн көз алдыбызга дүйнө көз карашты «бөлүмдөр», «уюмдар» сыяктуу уюшулган жыйынды катары элестетсек—деп жазат Б.Аманалиев, ошондо Токтогул менен Тоголок Молдо өзүлөрүн өтө эле ише-

нимдүү сезишкен жана өтө эле тайманбас ойлорду айтышкан дүйнөгө көз караштын уюлу болуп, кыргыздардын турмушунда дин кызматкерлеринин оруну жана ролу жөнүндөгү маселени айтуусу мүмкүн».¹³ Бул сөздөр Барпы менен Жеңижоктун дүйнөгө көз карашына толугу менен тиркелет. Атап айтсак, Барпы дин кызматчыларынын феодалдык чөйрөлөр менен байланышынын бетин Токтогулдан да айкыныраак ачат. Анын ишеними боюнча одоно күчкө таянышкан бай-манаптардан айырмаланып, молдолор: бир жактан жалганчылык, экинчи жактан-зордуктан пайдаланышат, натыйжада эл бүлүнөт деп корутунду чыгарат. Жеңижок дээрлик Барпыча жергиликтүү ак сөөктөр менен дин кызматкерлеринин социалдык кызыкчылыктарынын жалпылыгын баса белгилейт. Акындын молдолорго каршы позициясынын мындай курчтугу бир жагынан кыргыз элинин антиклерикалдык салттарын толук кабыл алуу су менен шартталган. Эмгекчи массалар көп учурда молдолорду, кожолорду, сопуларды ж.б: дин адамдардын өзүлөрүнүн социалдык антиподдору катары баалашкан. Элдик оозеки чыгармачылыктын антиклерикалдык мотивдери Жеңижоктун чыгармачылыгында ого бетер тереңделет. Молдолордун арамдыгы жана бузукулугу, алар социалдык-саясий маселелерди динге ылайыкташтырып түшүндүрүп жана шарият менен коркутушкан айрым сандырактардын бетин ачууга Жеңижок көп көңүл бурат. Моралдык жоопкерчиликтин проблемасын иллюзиялуу трансценденттик башталыштарга ооштуруп, аны алланын алдындагы милдет, ар кандай турмуштук жагдай алгылыктуу, анын ичинде эмгекчи элдин кызыкчылыктарына карама-каршы келген зомбулук да көнүмүш жоболорунда калыптандырууга умтулушкан Жеңижок, поэзиялык шартка туура-лап кудуреттин атынан мүлк жагынан теңсиздикти жактаган молдону ачык эле алдамчы деп атап, дин кызматындагылардын карапайым элге келтирген залалына көңүл бурган.

Бирок кээде акындын сатирасы дин кызматкерлеринин төмөнкү катмарларынын ашкерелегенде кандайдыр күндөлүк турмушту үстүрттөн жөндөп өтүп, «кыйкымчыл» темалардан алыс тайт. Молдолордун моралдык бузулушун мазактап, ал алардын идеялык маанисин баалоого алы келбестен, аларга кадимки четтеги байкоочунун көз карашынан мамиле кылат. Бирок, Жеңижоктун чыгармачылыгында диндин жогорку даражадагы адамдарын шылдыңдап мазактаган ырлары да бар. Мында да, акын сатиранын курч куралын колдонуп, диний насаатчыларды кыжырлануу менен мазактайт. Жеңижок ачык эле, өзүлөрүнүн жоруктарын «чыныгы кудайдыкы» деп шылтоолоп кадам сайын сопусунган эшен-молдолордун эки жүздүүлүгүн ынанарлык ашкерелөөгө жетишкен.

Жалган боорукерликке жамынышып, иш жүзүнө келгенде, караңгы элден пайда табуу дүнүйө жыюу. Аларда эч кандай көкөлөгөн максат жок: колунан келишинче алдамчылык менен байый берүү алардын бирден-бир умтулуусу. Жеңижок тарабынан дин насаатчыларынын өтө чоң артыкчылыктарга ээ болгон топторуна берилген мүнөздөмө мындайча жыйынтыкталат: булар жаман жүрүш турушту үйрөтүшкөн адамдардын үй-бүлөсү, алар жамандыкты пайдаланышат жана ошол эле убакта ага кызмат кылышат. Диний үрп-адаттарды сүрөттөөдө Жеңижок молдолордун, эшендердин, кожолордун эң биринчи максаты чөнтөктөрүн толтуруу экендигин айдан ачык түшүнгөн. Акын бул убаралуу дүйнөдөн баш тартууну жанталашып молдолор үчүн ырым-жырымдарды аткаргандыктарынын «акысы» катары тартуу алуу негизги ченем экенин баса белгилейт. Ал куран окуу адам баалуулуктарынын дегредациясын көбөйтүп, ошол эле убакта моралдык дегредацияны болтурбоо үчүн парадокустуу үмүттү калтырарын үстүрттөн түшүнөт.

Жеңижокко өзүнүн замандаштарынын ырым-жырымчылдыктарынын эпсиздиги байкалбай калган эмес. Көчмөн калктын арасында жашап келе жаткан архаикалык ырым-жырымдардын айрым түрлөрү жана үрп-адаттар XIX к. аягында калыптанып бүткөн система катары чыкпастан, кезек-кезек айкында луучу, кыйла трансформацияланган эскичиликтер катары гана сакталып калган болчу. Кыргыздардын рухий турмушун дагы мына ушундай эскичилик көрүнүштөргө карата да Жеңижок скептикалык тамашалоо менен мамиле кылат. Бирок ал кечиримдүү эпитеттер менен аткарылат. Анын пикири боюнча бир катар ырым-жырымдарга ишенүү өзүлөрүнүн караңгылыктарынан анын курманы болуша турган адамдардын феодалдык тоболдор тарабынан алданышынын натыйжасы.

Жалпысынан Жеңижоктун чыгармачылыгы жаркын маанайда, жөн эле тышкы кейип кепчүүсүнүн жана кайгыруусунун далдасынан турмуштук башталыштардын дарыгерлик касиети не теңдешсиз ишеним даана байкалат. Жеңижоктун кайсы нерселерди жактырбай койгонун, айтууну каалаганы менен, даремети жетпегендигинен жетишерлик айта албагандыгын билүү кыйын. Бирок анын айрым ойлору айкын эле такталып, көз карашы ачык байкалат. Анын чыгармачылыгы үчүн мүнөздүү болгон жаратылыш менен адамзаттын ажырагыстыгы кандайдыр негизги идеяны: муундарда уланып отурган турмуштун салтанатын ырастагандай.

Адамдын күндөлүк турмушу социалдык өзгөрүүлөрдүн жана тарыхый башаламандыктардын туруктуу таасирине дуушар болуп турат Чийинден чыккан окуялар гана эмес, дал ушул күндөлүк турмуш Жеңижоктун турмуш, адам, анын тагдыры жөнүндөгү ой жүгүртүүлөрүнүн пайдубалы. Акын «адам турмушу» деген түшүнүккө эки маани, өз ара байланышкан эки маңыз кийиргени мүнөздүү: алар «жердеги турмуш» жана «жакшы кемтиксиз турмуш». Биринчи аспектке турмуштун жекече имманенттик баалуулугуна көңүл бурулат, экинчисинде адамга турмуш тиричиликтеги керектөөлөрүн канааттандырууга мүмкүндүк берүүчү турмуштук факторлордун ролу баса белгиленет. Маселен биринчи аспекти караган убакта турмуштук башталыштын сакталышы жана өнүгүшү Жеңижок тарабынан жалпысынан ийгиликке (жакшылыкка) теңештирилет. Экинчи, жактан жашоо тиричиликти ар кандай жок кылуу жана ага кандайдыр кесир келтирүү жамандык катары бааланат. Жеңижоктун мындай көз карашы татыктуу жашоо тиричиликти коргоого багыттаган натуралисттик көз караш менен окшош. Акындын турмушка кастарлоо идеясынын өзгөчөлүгү айрым жаратылыш кубулуштарына, мисалы, жаныбарлар жана өсүмдүктөр дүйнөсүнө аяр мамиле жасоону үгүттөйт. Бул асыл идея эң эле байыркы мезгилден бери адамзатты ойлондуруп келе жатканын белгилөө зарыл. Уламыштардагы Асанкайгы адептик насыяттар менен кайрылып, алардын негизги маңызы бүт тирүү жандыктарга боорукерлик менен этият мамиле жасоого багытталган.

Жеңижоктун бир катар чыгармаларын талдоонун негизинде мындайча жыйынтык турмушту кастарлоо сокур, кыңк этпес жана жан тартпас болбоого тийиш. Ал баарыдан мурда адамдын болмушу алдында аракетчил болот жана башка болмуштун маанисин адамдын кызыкчылыктарына дал келтирүү зарыл. Жердеги эң жогорку баалуулук — бул адамдын өмүрү, ал кол тийгис нерсе: Анын үгүтү абстракттуу көрүнгөнүнө карабастан, Жеңижоктун мындай позициясы асыл, кээде ал бардыгына жана ар бирине жекече кайрылгансыйт, социалдык карама-каршылыктарды тоотпогонсуйт. Акындын аң сезиминде кайгылуу өлүм жана турмушту кубанычтуу кабыл алуу жаратылыштын табыйгы закон ченемдүүлүгү катары кабыл алынган деп болжолдосок жаңылбайбыз.

Өлбөс адам болбойт, аң сезимдүү жашаган ар бир адам өлүмдү алдын ала ойлонштуруп чыгууга жөндөмү жетпей калышы мүмкүн. Эгерде адам өлүм чыныгы турмуштун зарыл жана кайтпас жыйынтыгы экендигин түшүнсө, ал бул арты кайырсыз окуяны абийир жана салмактуулук менен тосуп алышы мүмкүн.

Анын болмушунун башталышы жана акыры адамга көз каранды эмес. Өлүм анын туулушунун жаратылышында негизделген: Жеңижоктун өлүм жөнүндөгү ой жүгүртүүлөрү кандайдыр жадатма идеянын мистикалык түстүн мүнөзүндө болбостон, турмуштук жагдайдын объективдүү бааланышы болуп эсептелет.

Дээрлик бүт көнүмүш ченемдер орундан орунга оошкон доорлордо адамдардан аман калуу үчүн шарттарга ыңгайлашууга кыйла эпчилдик талап кылынган. Мындай учурларда адам өлүм эмес, өмүр, жанын сактап калуу жөнүндө жан алакетке түшөт, өлүм коркунучун жашоого болгон аракет жеңип чыгат. Жеңижоктун мына ушундайча философиялык көз карашы элдин ой пикиринин көрүнүшү:

Кыргыздар илгертен бери эле сыртынан тоң мамиле кылып келишкени белгилүү, ошондуктан өлүм алдында титиреп коркуу жокко эсе. Өмүргө мындай пассивдүү мамилени түшүндүрүүгө умтулуп, кээ бир изилдөөчүлөр жашоону кыйналуу катары, ал эми өлүмдү андан арылуунун каражаты катары балоонун негизи болгон чыгыш концепциясы жатат деп ырасташкан. Демек, катардагы кыргыз, анын үлүшүнө туура келген кыйналууну каяшасыз кабыл ала берген имиш. Мына ушул жоштук азап-тозокто жашоодогу негизги үлүш катары моюн сунуу өмүр менен өлүмдүн ортосунда кескин айырмачылыкты көрбөсөн, турмуштан эч нерсени сурап талап кылбастан, ошонун өзү аркылуу өлүм алдындагы коркууну тоотпогондукка алып келет деген имишти айтышкан.

Чындыгына келгенде ырайымсыз патриархалдык-феодалдык Кыргыз жергесинде эл массасынын турмушун айласыз, келечексиз оор абалга жеткиргендиктен, алардын көпчүлүгү үчүн жердеги өлүм кайгыдан кутулуунун аргасы катары эсептелген. Ушуга окшогон мотивдер Жеңижоктун чыгармачылыгында да бар. Ошону менен бирге өлүм аркылуу тынчтануу азаптуу жашоого нааразылыкты билдирүү: Мына ошондо Жеңижоктун бардык катмардагы адамдардын толук теңдиги жөнүндөгү демократиялык ой толгоосу даана сыртка чыгат, мунун өзү алардын баары өлүм алдында бирдей алсыз деген тезис менен бекемделет: «Өлүм байларды да кедейлерди теңештирет». 14

Акындын айрым ырларына замандаштарынын адам чыдагыс шарттарына карата мамиле, эзилген массалардын дүйнөгө көз караштары үчүн мүнөздүү болгон камкордук, амалсыздык, ташталып салгандык ж.у.с. түшүнүктөр жана ал аркылуу калыптандырылат. Балким, ушул себептен Жеңижок үчүн өлүм санаты жөнүндө дегеле, өлбөстүккө караганда көбүрөөк

айтууга адатка айланган болууга тийиш. Ошентсе да акында ага ылайык адам инсандары жана алардын аракеттери ичкери жактан ошончолук баалуу жана ошончолук жакшы, ошончолук маанилүү жана ошончолук сонун болгондуктан, адилеттүүлүк менен акылга жараша алар өлбөстүккө татыктуу. Ушундай жагдайда ой жүгүртүп, Жеңижок өлүмдү жек көрөт. бирок бул өлүм тууралуу жеке өмүрдүн табийгы аякташынын көрүнүшү катары айтууга тоскоол болбойт.

Жеңижоктун бир катар ырларынын негизги идеясы адамды өлүм коркунучунан бошотуу, анын инсанын тушап жана аны өзүнүн жердеги болмушунан ажыраткандын бардыгынан бошотуу. Ушул мааниде акын жердеги турмуштун чегинде өлүмдүн үстүнөн жеңишке ээ болуу, өзү өлгөндөн кийин эмне болоору жөнүндө ойлонуунун маанисиз экендиги тууралуу айтат. Өлгөндөн кийин коркунунун кажаты жок, анткени. мында, эч кандай коркунучтуу нерсе жок. Жалпысынан өлүмдүн үстүнөн жеңишти акын жеке жагдайда «жалпы адам турмушунун үзгүлтүксүз агымы» катарында караган. Айрым учурларда жан менен дененин ортосундагы мамилелер жөнүндөгү маселени талкуулоодо четтеген Жеңижок үчүн бул проблеманы адамдын акыл эси чечүүгө алсыз деп ырастайт. Ошентсе да, ошол мезгилдин көптөгөн акындары сыяктуу ал жандын бар экенин мойнуна алат. Акындын оюна ылайык, адам бир тараптан, денеден жана экинчи тараптан, рухтан же жандан турган татаал жана толук кандуу биримдик. Аны үчүн рух жана жан бирдей эле нерсе. Бирок ал жан дене менен тыгыз өз ара аракеттешет жана белгилүү иретте түзүлгөн денеден гана жашайт алат деп эсептейт. Жанды өз алдынча жашайт дегендин тарапкерлери анын касиеттери деп эсептешкен турмуш, акыл эс денеден жана андан тышкары эч жерде байкалбагандыгынан жана бул касиеттердин денеден бөлөк жашагандыгын далилдөө мүмкүн болбогондуктан, алар, көбүн эсе дененин атрибуттары деп таануу мүмкүн. Инсанды аныктоо үчүн дене аябай маанилүү болгондуктан, ансыз адам өлгөндөн кийин да, сөөгүн коюу ырым-жырымдарын ишке ашыруу да мүмкүн эмес. Жан дене менен кошо өлбөйт. Өлгөн убакта жан денеден бөлүнөт, бирок ал бардык адамдарга жана жаныбарларга жалпы келген демилгесин гана күч болгондуктан, ал кудайга кайра кайрылып барбайт, ааламга сиңип жок нерсеге айланат.

«Карып кетет кайран жан,
Караанын да көрсөтпөй,
Каякка кетет зирек жан?
Эскирип кетет ээсиз жан»

Элесиң деги көрсөтпөй
Эсине түшөт зирек жан

Ак боз аттай зуулдап.
Аккан суудай шуулдап,
Кирип кетет турбайбы,
Ааламда жайы белгисиз.
Акылың деги жетиксиз.
Эрип кетет турбайбы!

(«Жеңижок» 19.б.)

Ошентип, өлүм менен бирге дене өлөт жана сөөккө айланат, жан да көзгө илешпеген чанга айланып, ал да жоголот. Өлгөн дөн кийин эч кандай туйгу болбойт. Демек, адам тирүү турган да өлүм жок, өлүм келгенден кийин адам жок. Акындын мындай мүнөздөгү пикирлери келе жаткан жок болуу эмес, бейпил кайгыруунун гана айкындалышы.

Жеңижоктун дүйнөгө көз карашы өлгөндөн кийин адамдын эч жерде жашабастыгын божомолдойт. Жеңижок адамдарды айлананы тегеренип карап жана күндөлүк чындыктын тажрыйбасында жердеги турмушта жакшы жашоого, аны чыныгы бейиш деп түшүндүрүүгө ниеттенген:

«Жарык дүйнө — бейишим,
Билип туруп чын сүйлө.
Бейиш мына бул дүйнө!»
(«Жеңижок» 61 б.)

Философиялык терминологияны пайдалансак, анда бу дүйнө менен о дүйнөнүн катышы жөнүндөгү акындын ой пикири мындай: адамдар көкөлөтүп айтылгандарга берилбей тиги дүйнө менен эмес, жердеги кадимки жашоону сактоого тийиш. Дүйнөнү кыймыл-аракетке алып келген жашоо, тиричиликке, имманенттүүлүккө кайрылуулары тийиш. Акын адамдын тирүү кездеги жашоосунун, турмушунун жакшы болушун самаган.

Социалдык болмуштун олку-солкулугу, эзүүчү жана эзилүүчүлөрдүн карама каршылыктарынын курчушу XIX к. аягындагы жана XX к. башталышындагы кыргыз коомчулугунда баалуулуктардын өзгөрүшүнүн жана статустук жоболордун шарттарында адамдын турмушка ылайыкташуу жөнүндөгү маселени курч койгон. Дүйнөнүн жыргалы, ырахатын пайдалануунун зарылдыгы жөнүндөгү Жеңижоктун философиялык ой-пикири өмүрдүн, убакыттын тез өнүгүшүнүн концепциясы менен тыгыз байланыштуу. Жеңижок өтө кыска жашоо мөөнөтүнүн агымында да, адам турмуштун көп түрдүү байланыштагыны, анын кубанычтарынан безгенге караганда, алда канча

көбүрөөк рахатка ээ болот деп айтат. Өзүнүн бу дүйнөгө жара-
лышы табиятка каршы эмес, ага багынып, үндөшүп жаңоосун
талап кылат. Адамдын жаралышынын маселесинин мындайча
коюлушу баарыдан мурда аскетизмге каршы, дүйнөнүн астын
да жана адамдын санда жоктугу жаңа бечаралыгы тууралуу
мистикалык окууга карама каршы. Дүйнөдөн безүү, өзүнүн
жеке жаратылышына, ээрчүүдөн баш тартуу, жердеги азгы-
рууларды жеңүү—Жеңижоктун динге карата көз карашында
анчалык баалуулукка ээ эмес. Андан да бетер, дал жаратылыш
ты ээрчүү адам үчүн татыктуу жашоонун милдеттүү шарты
катары жарыялангандыктан, жаратылыштан ар кандай чегин-
үү, акынга каршыдаи көрүнөт. Адилет болуу үчүн турмуш-
тун зарылчылыгынын чегинен чыгып кеткен аскетизмди ай-
кын эле жактырбоонун белгилери мусулманчылыктын кээ бир
канондорунда да бар экендигин айта кетүү зарыл. Албетте,
асман баалуулуктарына куру кыялчыл тартылуунун исламдын
турмушту түшүнүүсүнөн биротоло кууп чыгарып таштоо мүм-
күн болбогон, бирок ишенгендердин акыл-эсинин үстүнөн өзү-
нүн биринчилигин алардын гедоникалык мүнөздөгү каалоолору
менен бөлүштүрүүлөрү тийиш эле. Балким, дал ошондуктан,
ал тургай куранда да асмандагы нерселер жерде деген
болуп көрбөгөн дарактуу «сыйкырдуу бак» элесинде көрүнгөн.
Мусулмандардын бейиши кыялданууга арналып тургузулган
түбөлүк эстелик экени белгилүү —бул күн нуруна чагылыш-
кан өзөндөр менен укмуштай кооз гүлдөрдүн кумарланткан
музыка менен сулуу кыздардын дүйнөсү.

Исламдын жердеги аспектери жалпысынан кыргыздардын
кайсы катмарга жатканына карабастан, кандайдыр даражада
жагымдуу көрүнгөн. Кыргыздар бу дүйнөдөгү турмуштан атай
лап алыстап кетип, жасалма дүйнөгө өз эркинче бекинген, жа-
шоонун кубанычтарынан жана аны менен байланыштуу «кым
кууттан» өз ыктыяры менен баш тарткан адамдарды дээрлик
билишкен эмес.

Дүйнөгө элдик көз караштын гедонисттик агымы кыргыз
акындарынын жердеги рахаттануулардын жүйөлүү укук чене
мин ырастаган сергек реалисттик көз караштарын жараткан.
Акындардын пайдалуулук менен окшоштурулган рахаттануу
жөнүндөгү гуманисттик идеялары Жеңижоктун чыгармачылы-
гында андан ары өнүгүүгө ээ болду.

Калайык калктын жашоосуна ылайыкталган гедонизмден
Жеңижоктун туру баардуу, оптимисттик турмуш сезүүчүлүгү
менен айырмаланып, дүйнөдөн чарчап жадагандыктын эле-
менттерин камтуудан оолак турат. «Турмуш» деген түшүнүк

гана «баалуулук» деген түшүнүктүн жашашын шарттайт, болуштун аркасында гана буюмдар жакшы же жаман болушат. Жакшы буюмдар-турмуш жыргалчылыгынын булагы.

Жеңижок жер дүйнөсүн актабастан эле, аны ыр менен даңазалап, анын адамдын ишмердигинин бирден-бир гана реалдуу оруну экенин, ошондой эле жердеги рахаттануунун реалдуу негизи экендигин ачкан. Ал турмушту анын мээнеттери, керектөөлөрү жана рахаттануулары менен кабыл алат: Ошондуктан насыят айткан ой пикирлер менен рахаттанууларды даңазалоо катарлаш жүрөт. Дүйнөгө рахаттануу үчүн жаралган дүйнөнүн өзү да сонун. Акында рахаттануу принциби эң эле кеңири түшүрүлгөн пайда жана жеке өз кызыкчылыгынын принциби менен биригишет.

Адамда аракетчил башталышты колдоо менен Жеңижоктун чыгармачылыгы аскетизмге кандай болсо, гедонисттик рахаттануунун пассивдүүлүгүнө ошондой эле каршы турат. Аракетчилдик жана ырахаттануу, мурда биримдикти айкындап турушса, эми бири бири менен кайтастан ажырашып кетишип, бирин-бирине карама каршы коюшту. Ушуга байланыштуу жалган ырахаттануунун артынан саргара кууган жана ошо себептен күндөлүк иштерин таштап салган адамдар кескин айыпталат. Мындай адамдардын арасында «ирмемди карма» принциби жана ырахаттанууну токтоно албай издөө үстөмдүк кылат. Бул принцип анча-мынча Жеңижоктун дүйнөгө көз карашында да сезилет, бирок—ал принцип турмуштук интерпретацияга ээ болот. Акын убакытты жоготпостон, учурду кетирбестен кармап, баардуу иштерди жасоого, аларды өзүнүн ырахаттануусу менен айкалыштырууга чакырат. Мындай чакырыктар көбүнчө жаштарга багытталган. Адамдын жашашынын балуулугу ал мына ушундан көрөт. Айрым учурларда Жеңижоктун таасир этүүчү объектиге карата мамилесиндеги айырмачылыктар таңданарлык, мелүүн гедонизм чакырыгы жаштарга багытталган, карыларга болсо, өткөнгө арманда болбостон, колдо болгонго ыраазы болууга кеңеш берет.

Акын жаштардан туюу сезимин соолтууну талап кылбастан, аны акыл эстүүлүк менен чектөөнү жана ага үстөмдүктү гана талап кылат. Ар кандай түйшүктөн дарылай турган каражаттардын бири сүйүү болуп, ал адамдарга, өзгөчө жаштарга турмуштун баалуу жыргалчылыгы катары көрүнөт. Дал ошондуктан акын жаштыктын тез өтүшүнө жана карылыктын тез келишине нааразы. Адамдын каалаган жашы-оорусуз жана кырсыксыз өткөргөн жыйырма беш эмеспи, сүйүү курагы да ушул.

Ал жөнүндө:

«Кайран өмүр жыйырма беш
Өтпөй турган болсочу,
Жок дегенде он жылга
Кетпей турган болсочу!»

(«Жеңижок, 13 б)

Ырахаттануунун ички көз карандысыздыгын, коңул бейкут-тугун жана өзүнүн ичкерасынын мүчөлөрүнө материалдык жетиштүүлүктү камсыз кылган «ынтымактуу үй-бүлө» чыгат. «Ынтымактуу үй-бүлөнүн башында акылдын башаты болгон «карыя» турушу керек.

Жеңижоктун айрым ырларында таалай, тагдырга зор маани берген. Анын адамга карата алынган биримдүү дүйнө тартиби акындын аң сезиминде тагдыр катары мүнөздөлөт. Ал адамга карата тышкы зарылчылык сыяктуу айкындалып, адамды өзүнө багындырат, бирок анын «өзүмдүгүн» айкындабайт. Бул тагдыр алдын ала болжолдогонун карабастан, мажбурлаганы артыгыраак көрүнөт.

Тагдыр деген — өкүмчүл стихия. ал кубулуштардын адамдардын эркине көз карандысыз өсүп-өнүгүп отурган жана алардын эрки менен алдын ала токтотулуп калбай турган кубулуштардын кайтпастыгы. Адамдын күндөлүк иш-аракеттери өз алдынча көрүнгөнү менен кантсе да мындай өз алдынчалык, деп ырастайт Жеңижок, катуу чектөөлөрдүн рамакалары менен шартталган болот. Акындын айтканына караганда, эстүү да, наадан да зарылдыктын нугунда аракеттенишет экен. Алардын экөө тең ээ — жаасыздыкты алдын ала токтото алышпайт. Алардын жоруктарындагы айырма наадан өзүнүн аракеттери эркинен өзүнүн кайгылуу тагдырын турмушка ашырып, негативдүү зарылдыкты жакындата бергендигинде болуп олтурат. Адамдардын турмушуна тагдырдын мааниси жөнүн дөгү акындын идеяларынын бир тектүү эместигин белгилеп кетүү зарыл. Алып көрсөк, мисалы, акындын пикири боюнча көп нерсе ээ жаасыз тагдырга гана эмес, ошондой эле күтүлбөгөн кокустукка көз каранды болгон болмуштун өзгөргүчтүгүнүн проблемасына токтолуп, өзүнүн айрым ырларында Жеңижок адамдын күч-аракетинин түзүүчү маанисин тааныйт. Кайгы менен кубанычтын бирин-бири алмаштырып турган тагдырдын түйшүктөрүнүн «ыргагына» адам туруктуулукка каршы коюуга тийиш. Ой-пикирдин мындай агымы кантсе да, акында жазмыштын алдында адамдын күчүнө ишеними кебелбестигин айгинелеп турмуш болсо кээде анын бет алдында кычк этпестен бүгүлбөстөн, аракетчил каршылык көрсөтүү мүмкүн болгон чыргоолуу оюн катары көрүнөт. Ар бир адамдын бакытка укугун негиздөөдө Жеңижоктун чыгармачылыгы

ойногон ролду ашыра баалоо мүмкүн эмес. Бирок бул пробле-
ма боюнча да акындын позициясы айкын эле карама-каршы-
лыктуу. Бирде элегиялык кайгы жана бакыттын кол жетпес-
тиги, бирде күтүлбөстөн бакыттын закымдуу, ирмемге көрүнө
калып жана ошол эле заматта житип жоголгон көлөкөсү - Же-
ңижоктун кээ бир ырларынын мотивдери мына ушундай.
Экинчи жактан, акын бакыт ага умтула турган изги максат
болуп, ал бир катар турмуштук ырахаттанууларды өзүнө кам-
тыгандыгын баса белгилейт. Албетте, бакыт ойго келген ыра-
хаттанууда эмес, акниеттүү жана асылзат ырахаттанууда га-
на болушу ыктымал.¹⁶

Жеңижок адамдарды өзүлөрүнүн толук баалуу эместигинен
гана эмес, аны айланада курчап отурган болмуштун принцип-
түү ыксыздыгынан бактысыз. Алар бактыга татыктуу: Мына
ошондуктан эле адамдардын бактыга умтулушу жоюлгус нер-
се. Бирок бирөөлөр ага башкалардын бактысын тебелеп-тепсеп
барышат, башка бирөөлөр болсо, тескерисинче, өзүлөрүнүн
жыргалчылыгын курмандыкка чалууга жөндөмдүү келишет.
Көп учурларда жакшы ниеттүү турмуштун принциптерин ээр-
чүү бакыт аркылуу сыйланбай калат, жана тескерисинче кээ-
де мүдөөсүз жоруктар үчүн бакыт сыйы болушу мүмкүн. Ки-
йинки эскертилген бакыттын мөөнөтү тайкы болот. Бакытта-
гы чыныгы турмуш бардык башка адамдарга жардамдашуу,
жакшылыкка кызмат өтөө жана башканы жубатууну болжол-
дойт. Андан да бетер ар бирөө башка адамдардын бактысына
бул өзүнүн жана башка адамдардын бактысын камсыз кылуу
чу каражат экендигинин себебинен умтулууга тийиш.

Жеңижок тагдырдын түйшүктөрүнө туруктуу чыдаган, бир-
ок турмуш тагдыры аны аяган эмес. Каардуу болмуштун
шарттарында ал жакын адамынын бактысын коркунучка дуу-
шар кылбастан, ар бир адам жеке өзүнүн бакытка болгон нег-
изги керектөөсүн канаттандырууга мүмкүн боло турган уба-
кыт жөнүндө кылданган. Андан да бетер, акын өзүнүн чыгар-
маларында адамдардын кубаныч менен бактыга карата жолдо
бөгөт боло турган тоскоолдуктар жок деген ойду билдирет.

Жеңижоктун айрым пикирлери фатализмдин мунарыгы ме-
нен капталган. Адамдын жашашынын кээ бир учурлары чек-
сиз күчтүү жана ээ -жаасыз жазмыштын кайтпас чечими ме-
нен алдын ала аныкталган: Бирок тагдырдын күн мурунтан
болжонушу акындын дүйнөгө көз карашында адамдын жүрүш
турушунун активдүү мүнөзүн таануу менен айкалышкан. Өлүм
тагдырдын кайтпастыгы жана ошол эле убакта адамды сыноо-
нун эң жогорку көрүнүшү. Өлүп баратып, башкача айтканда,
өлүмдөн жеңилишке учурап, бирок тайманбай өлүү менен,
адам өзүн жеңүүчүнү жеңгендей көрүнөт.

ЫСАК ШАЙБЕКОВДУН

СОЦИАЛДЫК-ФИЛОСОФИЯЛЫК КӨЗ КАРАШЫ

XIX к. акыры XX к. башында кыргыз элинин коомдук-саясий турмушунун сересинде турган алдыңкы катардагы даанышман ойчул акындардын бири Ысак Шайбеков болгон. Акындын чыгармачылыгынын зор таасирдүү күчү кыргыз элинин турмушу менен тыгыз байланышта болуп, анын кызыкчылыгы, таламы үчүн кызмат кылгандыгында болду. Таланттуу ойчул-акын, өз доорунда нукура элдик каада-салтты, демократиялык көз карашты коргоп, сактоо үчүн күрөшкөн. Ал турмуштагы ар кандай терс көрүнүштөргө каршы талыкбай күрөшкөн. Өз замандаштары эмгек адамынын таламы үчүн жан күйгүзүп, кейип-кепчиген, алардын рухий байлыгын өстүрүүнүн талапкери болгон.

Ысак Шайбеков 1880-жылы Пишпек уездинин Чоң-Кемин айылында кедей адамдын үй-бүлөсүндө туулган. Ата-энесинен эрте ажырап, 10 жашар бала жергиликтүү оокаттуу кишилердин кол алдында жалданып турмуш кечирген. Кийинчерээк, Токмоктогу Молдо Закир калпанын үйүндө кызмат өтөө менен андан окуганды, жазганды үйрөнгөн.

1897-жылдан Орус байы Красчиковдун үй кызматында болуп, акындын өзүнүн айтуусу боюнча орус тилин үйрөнгөн.

Акындын чыгармачылык жолу 1908 ж. башталат, алгачкы кадамы Быстровка айылында кедей дыйкандардын балдарын окутуудан уланган. Ушул кырдаалда 1910 ж. Кеминдеги табигый кырсык жер титирөө, анын кыйратуучу күчү, элдин башына түшкөн оор күндөр акындын көз карашына зор таасир тийгизди. Ошол күндөрдө анын «Зилзала» аттуу чыгармасы эл арасында кеңири маалым болду. Ал эми 1916-жылкы үркүндө кыргыздардын улут-боштондук кыймылынын жүрүшүндө акындын «Кайран эл», «Азган эл», «Кайткан эл» атуу поэмалары жаралды. Бул чыгармаларда кыргыз эли өз башынан өткөргөн каргашалуу учурду гана мүнөздөбөстөн, кыргыз элинин кажыбас кайратын чыдамкайлык касиетин, ак пейил, мейман достук, адептүүлүк сапатын, рухий байлыгын көрсөткөн. Акын жараткан чыгарма 1916 ж. Кыргыз эли басып өткөн кайгылуу жолдун күбөсү катардагы маалымат эмес, кыргыз элинин ар бир мууну, келечек муундар үчүн коомдук—саясий кырдаалды, өлчөп-өкчөп көрсөтүүчү тарыхый маалымат. Биздин оюбузча акын өзү көзү менен көргөндөрдү, болгон окуяларды даана-ачык көрсөтүп кыргыз элинин рухий мурасына баалуу салым кошту.

Ысак Шайбековдун зор талантынын булагы, көз карашынын калыптанышында кыргыз элинин кылымдарды камтыган ооз эки эл чыгармачылыгы болгондугун баса көрсөтүү зарыл. Анткени акын кыргыз элинин ооз эки чыгармаларын зор ынтаа коюу менен угуп, Манас эпосунан, кичүү эпостордон, дастандардан үзүндүлөр айта билген.

Акындын элдик рухий мурасты терең, өздөштүрө билиши, өзүнүн коомдук турмушка карата жекече көз карашынын калыптанышына мүмкүнчүлүк берди. Анын чыгармаларындагы кездешүүчү коомдук турмушка карата баалуу ойлор, сунуштар социалдык маанидеги проблемаларды өз ичине ала баштады.

Тарыхый — прогресс жолунда адам баласы басып өткөн жолдогу социалдык-рухий байлыкты сактап калып, аны алып жүрүүчүлөр акындардын турары белгилүү.

Алардын катарында, «акылмандарга» өзгөчө орун таандык. Анткени алар рухий байлыкты алып жүрүүчүлөр. Тарыхчылар С. Скрибнер жана М. Коул белгилегендей «ар бир социалдык-рухий байлыкты сактап жүрүүчүнүн өлүмү ошол муун үчүн библиотеканын өртөнүп кеткенине барабар».

Кыргыз элинин басып өткөн жолундагы патриархалдык-феодалдык түзүлүштүн учурунда дал ушундай акылмандардын катарына Калыгулду, Арстанбекти, Калмырзаны, Балык ж.б. кошууга болот. Ал эми Ысак Шайбековка, аны менен бир доордо жашаган ага Замандаш акындарга да жогоруда аты аталган акылмандардын таасири тийбеген деп кароого болбойт.

Албетте, кыргыздын социалдык-саясий аң-сезимдеринин өнүгүшүнө өткөн кылымдагы кыргыз элинин турмушундагы өзгөрүштөр башкы себепчи болуу менен алдыңкы катардагы акындардын чыгармачылыгындагы прогрессивдүү көз караштын пайда болушуна жана өнүгүшүнө багыт берди.

Кыргыздын ойчул-акындарынын коңшу элдер, орустардын, казактардын, өзбектердин алдыңкы катардагы прогрессивдүү жазуучулары, ырчыларынын чыгармалары менен тааныш болушу, алардын чыгармачылыгынын терең мазмуунга ээ болушуна себепчи болду.

Ысак Шайбеков сабаттуу окуганды, жазганды тыкан өздөштүргөндүктөн орустун, Орто Азия элдеринин турмушундагы демократиялык идеялары менен тааныштыгы башкаларга салыштырмалуу басымдуулук кылган. Анткени, орус, тилинен, казах, татар тилдерине которулган орус классиктеринин чыгармалары менен тааныштыгы болгон. Казах агартуучулары Абай Кунанбаев, Ибрай Атынсарин, татар агартуучула-

ры Габдулла Тукай, Каюм Насыринин чыгармаларын окуй үйрөнүп эл арасында кеңири пропагандоочулардан болгон.

Ысак Шайбековтун алгачкы чыгармалары негизинен өз башынан өткөргөн окуяларга өмүр жолуна байланыштуу жаралган. Ар бир чыгармасында болуп жаткан окуяларды терең, кеңири мааниде мүнөздөп, анын сүрөттөмөсүн элестүү кылып көрсөтө алган. Бирок анын социалдык маңызын талдоого караганда айрым окуяларды ачык-айрым көрсөтүү менен гана чектелген.

Кеминдеги болуп өткөн жер титирөөнүн кыйраткыч күчү Ысактын аң-сезиминде олуттуу өзгөрүштөрдү пайда кылды. Анын көз карашы жаратылыштын күчтөрүнө карата ишеними өзгөрдү. Адамдардын өз баштарынан өткөргөн кайгы-муңу, кыйынчылык-түйшүгү эстен чыккыс окуя экендигин баса көрсөтүү, эл өз башынан өткөргөн кайгылуу күндөр акындын сезиминде түбөлүккө сакталып калды.

Өзүнүн чыгармачылыгынын башталышынан Ысак Шайбеков, ошол доордо жашаган башка кыргыз акындары сыяктуу эле коомдук турмуштагы социалдык-саясий кырдаалга кеңири масштабдагы мүнөздөмө берүүдөн обочо болгон. Ал кыргыз эли өз башынан өткөрүп жаткан патриархалдык-феодалдык мамилелердин күбөсү, жарчысы катары белгилүү, анткени анын көз карашы дал ушул чөйрөдө түзүлдү.

Ошону менен катар акын коомдук турмуштагы орун алган окуяларды билдирүү менен гана чектелбестен, терең анализдеп көрсөтүүгө умтулат. Акын айрым түшүндүрмөлөрү даана, так коюлгандыгы менен айырмаланат.

Акын өзү көрсөткөндөй чыгармачылыгынын алгачкы мезгилдеринен баштап карапайым калктын таламын коргогон.

«Сүйлөгөн билгенимче мен бир кедей». — («Кайран эл» 16. б.) Айрым башка өзүнүн замандаш акындарынан, ал тургай өздөрүн демократ деп эсептелгендерден да айырмаланып Ысак өзүнүн алгачкы чыгармаларында эмгекчи элдин таламын көздөп, үстөмдүк кылуучу төбөлдөрдүн туткунунан бошонуп, эл тарабына чечкиндүүлүк менен бөлүнүп чыккан. Ага Ысактын 1910 ж. жазылган «Зилзала» деген чыгармасы далил боло алат. Бул чыгарманын басымдуу бөлүгүндө коомдук турмуштагы патриархалдык-феодалдык чындыкты, социалдык теңсиздикти сүрөттөп көрсөткөн.

Чыгармада коомдук турмуштун кеңири структуралык мүнөзү, социалдык маңызы ар бир топтун иш аракети такталып талданбаса да айрым эпизод, фрагменттер, окуяга карата жекече көз караштар даана көрсөтүлгөн. Бирок бул чыгармада

Акындын дүйнөгө карата көз карашы, саясий жана философиялык позициясы моралдык-этикалык мамилесинин эволюциялык өнүгүү процесси өтө эле бүдөмүк түрдө берилет. Бул көрүнүш кыргыз коомунда рухий байлыктын өнүгүшүнүн деңгээлинин чектелген түрүнө байланыштуу экендиги шексиз. Акындын көз карашындагы айрым чектелгендиктерге карабастан, анын коомдук турмуштун структурасында адамдардын белгилүү сословиялык катмарга бөлүнүп калгандыгын көрсөткөн. Акындын көз карашы боюнча кыргыз коому бири-биринен айырмаланган эки бөлүк «байлар» жана «кедейлерге» бөлүнүп калгандыгына өзгөчө караган. «Зилзала» темасында кыргыздын башка акындары да өз чыгармаларын жаратышкан, алардын басымдуу бөлүгү ошол доордогу үстөмдүк кылып турган патриархалдык-феодалдык түзүлүштүн структурасын коргоп, табигый кыйраткыч кырсык адамдардын жүрүш-турушундагы терс көрүнүштөргө алардын кулк-мүнөзүнө ылайыкташып болгондугун ынандырууга аракеттенишкен. Ушул кырдаалда байлардын коомдук, жекече турмушта жетишкен ийгилиги, кедейлердин улам жакырланышына алып бара жаткандыгына көзү жеткен. Бул көрүнүштүн турмуштиричиликтин табиятына ылайыксыздыгын белгилеп, анын келип чыгышынын себептерин түшүндүрүүгө аракеттенген «Кайран эл» поэмасында анын башкы себептеринин бири катары коомдук байлыктын бөлүштүрүлүшүндөгү теңсиздиктен экендигин баса көрсөткөн. Акын, кыргыз элинин турмушун мүнөздөп келип, катардагы карапайым эмгекчинин жакырланып бара жаткан турмушуна кейип-кепчип, байлыктын улам байлардын бийлик ээлеринин колуна топтолуп бара жаткандыгына наалыган.

Бул жөнүндө: «Жер алганы аз келип бай-манаптын,

Жардынын бир-бир күткөн малын алды».

деген ыр саптары далил боло алат («Жазгыч акындар», 29 б),

Ысак өзүнүн чыгармаларында патриархалдык-феодалдык коомдук турмуштагы социалдык күчтөрдүн ээлеген орундарын тактоо менен кедей топторунун басымдуу бөлүгүнүн алсыздыгын, өтө эле пассивдүүлүгүн ал эми бай-манаптардын, кыргыз урууларынын турмушунда бүткүл чарбалык турмуштиричиликте үстөмдүк кыла тургандыгын белгилеген. Байлар, манаптар кедейлердин кол алдындагы байлыгына үй-тиричилигине үстөмдүк кылышкан. Манап, Ысактын мүнөздөмөсү боюнча уруулар арасындагы терс маанидеги жагымсыз, тажаал күч. Анын колунда уруу мүчөлөрүн баш көтөртбөй басып туруучу мүмкүнчүлүктөр бар. Карамагындагылардын үстөмдүгү зордук-зомбулук күндөлүк көнүмүш көрүнүш.

Ал эми байдын манаптан айырмасы, бай өз эркин уруу мүчөлөрүнө, зордук-зомбулук менен таңуулай албайт, анын бүткүл өмүрү байлык топтоого багытталган. Рухий байлык анын баалуулугу экинчи катардагы маселе. («Жазгыч акындар», 29 б.). Акын байлардын, манаптардын кыргыз коомундагы ордун мүнөздөп келип коомдук байлыкты түзүүгө күч сарптап кол тийгизбей ал байлыктын ээси болуп калгандыгын, эмгекчилердин эсебинен жыргал турмушта жашап жаткандыгын туура түшүнгөн. Ысак, чыгармаларында XIX кылымдын акыры XX кылымдын баш чендеринде кыргыз эли патриархалдык-феодалдык турмуштун кырдаалында, аларды жакырчылыкка укуксуздукка теңсиздикке дуушар кылган айрым жеке феодалдык тоболдор эмес, социалдык топ катары жашап турган бай-манаптык социалдык структураны күнөөлөгөн.

Бул көз караш боюнча акын кыргыз коомунда социалдык-саясий проблеманы чечүүдө, акын-демократ Токтогул Сатылгановка караганда да тереңирээк түшүнүктү бере алган.

Токтогул Сатылгановтун чыгармаларында коомдук-саясий проблемалар менен катар айрым жеке феодалдардын адилетсиздиги жагымсыз, ырайымсыз иш аракеттерин, ашкерелегендиги белгилүү. Анын тике, таамай айтылган сын пикирлери айрым учурда феодалдык төбөлдөрдүн жекече өкүлдөрүнө карата айтылгандыгын көрсөтүүгө болот. Маселен, бул мааниде Токтогулдун «Беш каман» аттуу чыгармасын айтсак туура келет. Чыгармада Кетмен-Төбөлүк манап Рыскулбектин балдарынын жетим-жесир, жардыларга көрсөткөн зордук-зомбулуктары, адилетсиздиктери, падышалык бийлик ээлери алдында кол-куушуруп кошомат менен кызмат өтөөлөрү, өз уруусунун өкүлдөрүнө карата жасаган ырайымсыздык иш аракеттери мүнөздөлөт. Токтогул, Рыскулбектин балдары элге карата бир дагы жакшылыкты ыраа көрбөгөндүгүнүн бетин ачкан. Жакыр, жардылардын колунда болгон байлыгын талап-тоноп, көрсөткөн кордугун баяндаган.

Ысак өзүнүн 1916—1917-жылдарда жаралган чыгармаларында «Зилзала» поэмасына салыштырмалуу патриархалдык-феодалдык коомдук мамилелердин негизин тереңирээк анализдөөгө жетишкендиги байкалат. Административдик башкаруу системасындагы болуш, ыстарчиндердин, жергиликтүү феодалдык тоболдордун койгон кишиси, падышачылыктын колонизатордук саясатын ишке ашыруучулар экендигин көрсөтөт. Ал жөнүндө акын:

«Миң үйгө бир манапты болуш кылган
Бай-манап жакшы жерди конуш кылган
Көңүлүнө жаккан жерди бекитишип
Кедейди келтирбестен көрүш кылган»

Шайлаган жүз койлуудан ыстарчын деп,
Түшкөндө казына акча кыстырсын деп
Бир кедей салык акча таппай калса,
Буйругун ыстарчындын кылчу эле эп.

(«Кайран эл», — 16-б.)

Ысак, болуш ыстарчындар эч кандай себепсиз эле зордук-зомбулук, зөөкүрдүк аракетин менен эс алгандыгын, баса көрсөткөн. Алар, менен катар жергиликтүү башкаруудагы бий (жергиликтүү соттор) өзүнүн күндөлүк иш аракетинде патри-архалдык-феодалдык түзүлүштү үстөмдүк кылуучу топтун кызыкчылыгына бургандыгын белгилеген.

Акын өзүнүн белгилүү «Кайран эл» аттуу поэмасында кедейлердин жакырдыгынын күчөшү жергиликтүү бийлик ээлеринин адилетсиздигинин натыйжасы экендигин туура түшүнгөн.

Ал көрүнүштү эскерип:

«Айлына байдын уулун бий шайлаган,
Жесир доо, чатак болсо ал «жайлаган»!
Бир кедей чыгым таппай кечиктирсе,
Мойнуна абак кесип сотко айдаган.

(«Жазгыч акындар», 29 б.)

Акын чеберчилик менен коомдук турмуштун жалпы мүнөзүн туура сүрөттөй алган. Кыргыз элинин реалдык турмушун мүнөздөп келип, Ысак эмгек адамынын өз башынан өткөрүп жаткан кыйынчылыктарын, оор турмушун көрсөткөн. Ал өзгөчө кедейлердин сабатсыздыгын караңгылыгына турмуштагы пассивдүүлүгүнө кайгырган.

Ысак Шайбеков, башка демократ акындар катары, жергиликтүү феодалдар эмгек адамдарынын үстүнөн болгон бийлигин, үстөмдүгүн бекемдөөдө падышачылык бийлик ээлеринин колдоосунан пайдалангандыгын туура көрсөткөн. Ошондуктан ал падышачылыкты бай-манаптардын коргоочусу жана таянычы, кедейлерди кысымга алып талап-тоноочу катары караган. Падышачылыктын колониялык саясатын, эзүүсүн улуттук мааниде эмес, социалдык аспекте түшүнгөн.

Падышачылык бийлик ээлеринин колонизаторлордук саясаттын ар кандай махинацияларын, чиновниктердин, жерги-

ликтүү феодалдардын алдым-жуттум иш аракеттеринин бир бутун системага айланып калгандыгын Ысак «Кайран эл» поэмасынын биринчи бөлүгүндө кеңири мүнөздөмө берген. Ысак Шайбеков колонизатор, баскынчылар менен жергиликтүү калктын ортосунда бирин-бири түшүнүү, бекем байланыштын түбөлүктүү болуп кетишине ишенген эмес жана алар бири-бирине ар кандай кырдаалда карама-каршы душмандык сезимде кала берерин түшүнгөн. Акын, падышачылыктын кыргыз элине карата жүргүзгөн колониялык, талоончулук саясаты сакталып кала берерине көзү жеткен. Өзүнүн бул оюн Ысак бир эмес, бир нече жолу кайра-кайра эске салган, ал тургай Совет бийлигинин жылдары ичинде жазылган чыгармаларында кайрылгандыгы белгилүү. Өзгөчө өзүнүн «Азган эл» поэмасында падышачылыктын колонизаторлук саясатына өтө сергектик сезим менен кыжырдангандык пикирлерин айтып. Орус падышачылыгы колоониялык ырайымсыз саясатты кыргыз элине гана эмес башка коңшу элдерге да каршы жүргүзүп жаткандыгына кыжырданган өзүнүн акындык чеберчилиги менен кош зомбулуктун алдында калган өз элине аз да болсо жөлөк болууга аракеттенген.

XIX кылымдын экинчи жарымында Кыргыз элинин турмушунда бир топ олуттуу өзгөрүүлөр падышачылыктын колониялык саясатынын натыйжасында келип чыккандыгын эске албай коюуга болбойт. Колонизаторлор жергиликтүү калктын карамагындагы сугат, чарбачылыкка ыңгайлуу жерлерди тартып алып, аларды тоо арасына сүрүп чыгарып, бошогон жерлерге борбордук Россиядан көчүрүлгөн жер иштеткен дыйкандарды олтурукташтыра баштаган.

Орус дыйкандарынын Кыргыз жеринде конуш алышы жергиликтүү элдер менен байланышты түздү, жаңыдан көчүп келген элдер менен кыргыздардын кызматташтыгы күн санап өсө баштады. Бул байланыш чарбалык багыт менен чектелбестен маданий турмуш-тиричиликте да пайда болду. Кыргыз элинин рухий байлыгы, сабаттуулугу боюнча өнүккөн элдердин өкүлдөрү менен байланышта болуп калышы, кыргыздардын рухий байлыгынын өнүгүшүнө бир топ ыңгайлуу өбөлгө түзүлдү деп айтууга болот.

Кыргыз коомчулугунда ушул учурга туура келген феодалдык системанын ыдырай башташы кыргыз элинин кош кабат эзүү алдында, жергиликтүү феодалдык төбөлдөр менен Кокон хандыгынын кол алдында болгондугу аркылуу түшүндүрүүгө негиз бар. Кокон хандыгынын үстөмдүгү астында

кыргыз эли үзгүлтүксүз болуучу уруулук кагылышуу, мезгил-мезгили менен боло калуучу чабыштар элди мөгдүрөтүп, турмуш-тиричилигин оор абалга дуушар кылып турган. Ушундай татаал шартта, Кокон хандыгынын жоюлушу, анын ордуна күч-кубаттуу орус империясынын карамагында болуп калуу кыргыз элинин турмушунда маанилүү өзгөрүштөрдү алып келгендигин айтбай коюуга болбос.

Бул өзгөрүштү Ысак Шайбеков да өзүнчө баалаган кыргыздардын орус империясынын карамагында болуп калышын, жактыруу сезими менен кабылдаган.

«Багынган мурункулар урушпастан, найза алып, кылыч салып куушпастан» — деп өзүнүн пикирин так көрсөткөн. («Кайран эл», — 15 б.) Ал өзгөчө кыргыздар орус империясынын составында болушу менен феодалдык ич ара согуштардын токтой башташын канааттануу менен белгилеген. Ошону менен катар Ысак орустар менен кыргыздардын жерди иштетүү маселесиндеги кызматташтыгын жактырган. Патриархалдык турмушка жерди иштете билүүнүн киришин кыргыздардын турмушундагы ийгилик, өз ара кызматташтыктын бекемделишинин белгиси катарында караган. Акын жерди иштете билүүнүн зор турмуштук мааниси бар экендигине бекем ишенген. Жердин баалуулугун, өстүрүлгөн эгиндердин баркын жогору баалаган. Анын, «Кайран эл» поэмасында качкан элден калган жерлер, анда өстүрүлгөн эгиндер жөнүндө улутунун жазган төмөнкү ыр саптарынан түшүнсө болот.

Роза. «Боролдой, Кер-Табылгы, Кемин-калды,
Айдалган арпа, буудай эгин калды.
Салган там, беде менен багы калды».

(«Кайран эл», 26 б.)

Акындын чыгармалары арасында 1916 ж. кыргыз элинин улут-боштондук кыймылына арналган поэмалар өзгөчө орунду ээлери талашсыз. Анткени, ал өз чыгармаларында окуяны терең анализдеп көтөрүлүштүн келип чыгышынын себептерин, анын ырайымсыздык жазалоолор менен басылгандыгын, качкындардын өз баштарынан өткөргөн азаптуу күндөрүн кеңири сүрөттөгөн.

Ысак Шайбеков тарыхый чындыкты элестүү түрдө мүнөздөп, «Кыргыз элинин куралдуу кыймылынын башкы себеби, падышачылыктын ырайымсыз—колониялык саясатынын натыйжасы» — деп көрсөткөн (Жазгыч акындар» 30 б.) Акындын терең түшүнүгү боюнча падышачылыктын бул саясаты орус байларынын кызыкчылыгы, жергиликтүү бай-манаптардын таламдарына ылайык келип чыккандыгын айтат.

Анын ыр саптарынан:

«Чыдабай бул зордукка каршы бастык,
Айры, чочмор, найзачан согуш ачтык» деген
(«Жазгыч акындар», 30-б.)

чечкиндүү сөздөрдү окуйбуз.

Кыргыздар Россия империясынын составына киргенден кийин падышачылык жергиликтүү калктан улам салыктардын суммасын, турун көбөйтүп, өзгөчө жерлерди ээлеп алууну күчөттү. Падышачылык өкмөт көчмөн кыргыздардын жерлерин мамлекеттин менчиги деп жарыялады. Ошол негизде керек болгон учурда жерлерди токтоосуз тартып алууга мүмкүн экендиги көрсөтүлгөн.

Натыйжада кыргыз жеринин кыртышы бай зоналары падышанын чиновниктерине бай казактарга, кыргыз байлары, манаптарынын ээлигине өтө баштады жерсиз калган кыргыздар байлардын, манаптардын, орус чиновниктеринин карамагында арзан жумуш күчүн түзгөн батрактарга айланды.

Өзгөчө падышанын, империянын карамагында турган элдерден падышалык армиянын тылдагы кара жумуштары үчүн мобилизациялоо жөнүндөгү указы карапайым калкты коогаланганга түшүрдү, нааразылык, кыжырдануу кыска мөөнөттө чоң регионду каптады. Айрыкча бай-манаптардын балдары өз ордуна башка бирөөлөрдү жалдап жиберүү укугуна ээ болушу кыжырданууну ого бетер өөрчүттү.

Бул проблема боюнча Ысак Шайбековдун чыгармаларынан төмөнкү саптарды окуйбуз.

«Алган менен аскер кылып ойнотсочу,
Уктап жаткан калк элек, ойготсочу.
Ишенип колубузга жабдык берип,
Кароолун барданкенин болжотсочу».

Койбостон кызматына алмак болду,
Алып барып ор казууга салмак болду,
Барчулар биз сыяктуу байкуш кедей,
Бай балдары үйүндө калмак болду»

(«Кайраң эл», 17 б.)

Албетте эл арасындагы нааразылык, кыжырдануунун тааал кырдаалы күн санап өсүп олтуруп 1916-жылдагы кыргыздардын улут-боштондук кыймылынын башталышына алып келди. Кыргыз эли өз башынан өткөрүп жаткан бул учурду Ысак Шайбеков, «Эки кабат эзүүнүн, падышачылыктын ыра-

Ыймсыз колониялык саясатынын натыйжасы» — деп туура баалай алган. Аны акындын төмөнкү ырларынан жолуктурабыз.

«Сураган бул тартипте элүү үч жыл,
Баарынан батып кетти кан-төккөн жыл»²

көтөрүлүшкө чыккандар тайманбастан, эр жүрөктүүлүктү көрсөтүшүп салгылашты. Бирок алардын уюмдашпаган, стихиялык түрдө чачыранды күрөш жүргүзүшкөндүктөн жеңилип калды.

Көтөрүлүштүн жеңилип калышынын натыйжасында көтөрүлүшчүлөр баш-аламан туулган жерин, элин, орун-очогун калтырып, качкындар болуп калышты. Чүй, Ысык-Көл, Тянь-Шань өрөөндөрүндө жашагандар толук дээрлик Чыгыш Түркстанды (Кытай Эл Республикасы) көздөй качышты.

Качкындардын өз башынан өткөргөн оор түйшүгүн, кыйынчылыктарын, тирилигин, алар менен чогуу болгон акын чындыкты кандай болсо, дал өзүндөй кылып сүрөттөп көрсөткөн.

Ысак качкындарда биринчи күндөн баштап эле тамак-аштын тартыштыгын ачкачылык, алсыздыктын запкысын тарта баштагандыгын, көпчүлүгүнүн ач-жылагач, үстүнө салар кийими жок калгандарын кайгыруу менен көрсөтөт. Качкындардын арасында улгайган адамдардын, жетим-жесирлердин, кароосуз жүргөн балдардын, адамдын зейнин кейиткен алар тарткан кыйынчылыктарды, баса көрсөтөт. Качкындардын артынан сая түшкөн падышалык-колониялык режимдин жазалоочу отряддарынын улгайган алсыз адамдардын эркек, аял экендигине, өспүрүм, ымыркай жаш балалыгына карабастан атып, чаап олтуруп жатышкандыгын кайгыруу менен айткан.

Ысак качкындардын турмушундагы социалдык теңсиздикти өзгөчө даана көрсөтөт. Качкын турмушта кедейлер капталган каргашалуу кыйынчылыктар, жөө-жалаң, жылуу кийимсиз, тамак-ашсыз оор турмушу көрсөтүлгөн.

Алардын болгон жүгүн көтөрүп, жөө-жалаң араң илкий басып бараткандыгын, көбүнүн ачкачылыктан, күндүн сууктугуна туруштук бере албай өлүп жаткандыгын муңайып маалымдаган. Ал эми байлар, манаптар качкындар арасында күч-кубаттуу унааларды пайдаланышып, алдыңкы катарларда кетишкендиктен куугунчу отряддарга кездешпей анча-мынча кыйналса да бөөдө өлүмдөн сыртта болушкан.

Качкындар дуушар болгон апааттын дагы бир көрүнүшү тоо этектери ашуулардагы улуу жааган кар, катуу суук, тоюттун жоктугу, малдардын жутчулуктан өлүшү болду. Качкындар бара жаткан жолдо малдардын өлүгү жолдорду бөгөп толуп жатты. Бир бөлүгүн куугунчу отряддар качкындардан

тартып алып калып жатышты. Чек арага жетип барган качкындар дээрлик малдарынан ажырап калышты. Айрыкча качкындардын чек ара ашуусундагы тарткан азабы, каргашалуу окуялар уккан кишини кайдыгер калтырбайт. Ошол окуяларды Ысак Шайбеков «Азган Эл» поэмасында Бедел ашуусундагы баяндамасында маалымдаган.

Анда:

«Беделге барган кезде семиз өлдү,
Айгыр үйрү жылкылар тегиз өлдү.
Бедел ашып Аксуу-Турпан баргандан соң
Төрт түлүк бири калбай баары да өлдү
Беделдин аркы жагы, берки жагы,
Жок экен шол ашууда чөптүн даны.
Чөбү жок үч күндүк жол баары таштан,
Чогулду далай малдын шондо каны.
Чайкалды зилзаладай кайран калык
Беделди эңкейгенде кийди чарык».

(«Кайран эл, 21, 22 б.

Качкындарды кытайлык чек арачылар, бийлик ээлери, шектенүү, жек көрүү сезими менен тосуп алышты. Алардын бийлик ээлерине карата жүргүзгөн күрөшүнүн Чыгыш Түркстандын элдерине терс таасирин тийгизиши мүмкүн деп шектеништи. Чек арага жакындатпай куугунтукка алышты, аткылашты.

Качкын кыргыздардын аргасыз абалынан пайдаланып Кытайлык бийлик ээлери ири суммадагы сый белектерди талап кылышты. Белек үчүн аттарды, акча, опий, кымбат баалуу буюмдарды алышты. Сый белектерди бербегендерден өздөрү зордук менен алышты, каршылык көрсөткөндөрдү өлтүрүп тартып алышты.

Ысак туура көрсөткөндөй «Кытайлык чиновниктер качкындарды жеңил байлык табуунун булагы катары карашкан».

«Пара берип, алардан өтүп кеттик».

(«кайран эл». 23. б)

Качкындар зор жоготуу, кыйынчылык, кемсинтүү өңдүү кордуктарды көтөрүп Чыгыш Түркстан, Кытай жерине кирип барышты. Ысак Шайбеков качкындардын арасында эл көргөн азаптуу, кайгылуу күндөрдүн баарын алар менен кошо өз башынан өткөргөн кордукту алымча-кошумчасы жок болгонун-болгондой реалдык чындыкты сүрөттөп көрсөткөн. Ачкалыктан алсыз шишик каптаган болор-болбос тытылган кийимчен жылаңаяк, жылаңбаш качкындардын бир сындырым нан, кандай болсо да бир жумуш табуу үчүн Чыгыш Түркстандын айыл-кыштактарын, шаарларын телмирип кезип жүргөнүн ая-

нычтуу сезим менен сүрөттөгөн. Жергиликтүү эл өздөрүнүн жетинбеген оор турмуш-тиричилигинен, качкындарды жек көрүү сезими менен кабылдашты, үйлөрүнө жолотпой айдап куоалашты. Айласы кеткен качкындар ачтан өлбөө үчүн өздөрүндө сатууга мүмкүн болгон буюмдардын баарын сатып жатышты. Айрым учурларда ачкалыктаң өлтүрүп албо үчүн өз балдарын жергиликтүү оокаттуу кишилерге бала кылып багып алууларын өтүнүп кайрылышты. Турмушта мындан ашык кордук болбостугуна бир тарых күбө.

Качкындарды жергиликтүү оокаттуу, кызыл-кулактар болор-болбос даны үчүн эне сүтү оозунан кете элек кыздарын аялдыкка берүүгө мажбурлашты. Бул көрүнүштү Ысак Шайбеков төмөнкүчө мүнөздөгөн:

Ала кийиз төшөк жок,
Жерге жатты кайран эл.
Аксы, Турпан сыз жери
Белге батты кайран эл.
Кийим, тамак таба албай
Алдырады кайран эл
Ар кимге там бергин деп
Жалдырады, кайран эл
Чогулушуп өлгөнүн
Көмүшпөдү кайран эл
Казан, аяк, табактар
Үйүн сатты кайран эл
Үйгө жыйган төшөнчү
Жүгүн сатты кайран эл

(«Кайран эл». 33, 34, 35. б.)

Качкындардын турмушун, тозоктуу күндөрдү акындык чеберчилик менен сүрөттөгөн акындын чыгармасы тарыхый документ, анын турмуштук чындык экендигине толук негиз бар. Ысак бул көрүнүштү кандайдыр бир кокустуктан келип чыккан окуя катары эмес узака созулган социалдык процесстин натыйжасы катары караган. Бул процесстин системасында сүткорлук, кызылкулактыктын да белгилүү үлүшү бар. Патриархалдык-феодалдык түзүлүштүн шартында Ысак Шайбеков соода-сатык мамилелеринин өнүгүшүнүн пайда боло баштагандыгын түшүнө алган. Соода-сатык, кызыл-кулактык жакырлыктын сазына батып бара жаткан калктын турмушун ого бетер начардатып жаткандыгына көзү жеткен. Анын бул көз карашы алгачкы «Зилзала» поэмасында да учкай көрсөтүлгөн болучу. Анда кызыл-кулактардын жапа чеккен элдин турмушун көрүп-билип туруп, абийирсиздик менен керектелүүчү

буюмдарды өз наркынан бир нече эсе жогору баа менен таңуу-
лап, элдин аргасын кетирип жаткандыгын баса көрсөткөн.
Соодагер кызыл-кулактардын сезиминде өз байлыгын калкты
алдоо жолу менен арттырудан башка аракети жоктугун аш-
кеределеген.

(«Жазгыч акындар,» 33 б.)

Акын кызыл-кулак, сүткорлор калктын эсебинен байып
жаткан учурдун жагымсыз шумпайлары катары караган. Өз-
гөчө акын адамдын атак-даңкын анын колдо болгон байлыгы,
анын кандай жол менен пайда болгондугуна карабастан жого-
ру баалангандыгын жийиркенүү менен караган.

Ысак Кытай жериндеги элдин жашоо шартын, турмуш ти-
ричилигинин деңгээлин көрүп, жергиликтүү калктын качкын-
дарга карата жасаган мамилелерин, көз караштарын иликтөө
менен коомдук турмуштун көп көрүнүштөрүн терең түшүнө
баштады. Туулуп өскөн жер, анын табияты өткөн күндөрдү көз
алдында элестетүү менен бир топ маанилүү пикирлерди козго-
гондугу көрүнүп турат.

Акын «Кайран эл» поэмасында:

«Көчкөн журт Үч-Турпанга келгенинде,
Билбестен дорголорго желгенинде,
Кадырын өз жеринин шондо билди,
«Буланчы, качкын кыргыз» делгенинде.
Ар кимдин мисир деген өскөн жерин,
Кир жууп, киндиктерин кескен жерин.
Анда барып азаттык таппаган соң,
Сагынды күн-түн качып безген жерин.
Үч-Койсуу, катар-катар Карой, Сарой,
Семиртип кыш күнүндө кайтарган кой.
Кордукка чыдай албай келсек дагы,
Ар дайым туулган жерге бурулган ой.
Тор-Айгыр, өйүз-бүйүз Доро, Колтор,
Ажалдан кутулууга качып келдик,
Калайык, өз жеринди сыймыктуу көр.

(«Кайран эл» 24, 29 б.).

деп, мекендештеринин чөгүп бара жаткан сезимин козгоого,
келечектен үмүттөнүүгө чакырган.

Ысак Шайбеков соода, кызыл-кулактык, акча-товар мамилелеринде акчанын чексиз үстөмдүгүн, коомдук турмушта ар кандай маселенин чечилиши акчага көз каранды болуп калгандыгын түшүндү. Акча менен ар кандай маселени, ар кандай учурда чечүү мүмкүн экендигине көзү жетти. Акчаны өз ко-

луна топтогон кызыл-кулактардын канчалык адамгерчиликсиз, адепсиз, мээримсиз, ыймансыз экендигин акын баалай алган. Кытай жергесинде акча бардык маселелерди чечүүдө башкы ролду ойногондугун, адамгерчиликтин ар кандай түрүнөн жогору баалангандыгын кейип-кепчип эскерет. Ал жөнүндө:

«Турпандын кирип бардык калаасына,
Жери тар бизден бетер кедей экен.
Пул алды мал оттоого талаасына.
Күмүшүн жарым сээрди бүтүн сээр деп,
Шумдары качкындарды алдап жеди.
Билген соң алдатканын зарлап-зарлап,
Жеткирсин жазаңызды кудай деди».

(«Кайран эл», 23 б.)

Албетте тарыхта белгилүү болгондой адамдардын тигил же бул коомдук турмуштан баш тартуусу жаңылык эмес, ал муундан-муунга өтүп келе жаткан көрүнүш. Бул сыяктуу маселелерди интерпретациялоо XIX к. акыры XX к. баш чендериндеги Кыргыздын ойчул-акындарынын чыгармаларында маанилүү орунду ээлеген. Өзгөчө Молдо Кылыч Шамыркановдун чыгармаларында кеңири орун берилгенин көрүүгө болот. Ал эми жалгыздык, коомдук турмушта башка түшкөн оорчулук Ысак Шайбековдун чыгармаларында кеңири баяндалган. Анын алгачкы чыгармасы «Зилзалада», 1916—17 ж. жазылган чыгармаларында каралган.

Маселен, «Кайран эл» поэмасында:

«Кай адам жан талашып, өзү качып,
Жеринде катын менен бала калды».

(«Кайран эл», 25 б.)

Бул сыяктуу көрүнүштөр тагдыр-жазмыш эмес коомдук турмушта тарыхый социалдык турмуштун натыйжасында келип чыккандыгын чечкиндүүлүк менен көрсөткөн. Акын жалгыздыкты тагдырдын натыйжасынан келип чыккан көрүнүш эмес, аны адам баласынын турмуш-тиричилигинен четтетүүгө боло тургандыгына ишенген. Бирок качкындардын бир тобунун жалгыздыктан кутулуунун, турмуш-тиричиликтин жөнгө түшөрүнө болгон ишенимин жоготуп койгондуктарына зейни кейинген. Акын качкындардын канчалык оор турмушту, трагедиялык көрүнүштөрдү өз баштарынан саат мүнөт сайын дуушар болуп жатышса да эркиндикти эңсеп, өмүр жолуна үмүттөнгөндүктөрүнө сыймыктангандыгын жашырбаган.

Ал жөнүндө акын:

«Баш кошуп, чогуу байыр албай,
Сайлап жүрөт, кайраң эл.
Азаттыкты эңсешип,
Зардаң жүрөт кайраң эл». деп өтө омоктуу жы-
йынтыкка келгенин көрүүгө болот.

(«Кайраң эл», 38, б.)

Ысак Шайбековдун эркиндик, боштондук жөнүндөгү идеяларын Кыргыздардын кылымдарды бойлоп келе жаткан элдик традицияларынын уландысы катары кароого болот. Акындын идеясы Кыргыз элинин боштондукка жетишүү идеясынын бир бөлүгү.

Бул жерде, Кыргыз жергесинде патриархалдык-феодалдык түзүлүштүн шартында турмуштук идеалды иштеп чыгуу эки багыт боюнча, биринчиси кеңири эл массасы тарабынан, экинчиси учкул сезим ээлери ойчул—акындар тарабынан жүргүзүлгөндүгүн айтсак ашыкча болбосо керек. Аталган мезгилде калк арасында ар кандай социалдык-утопиялык ой жүгүртүүлөрдүн ар кандай формаларынын бөлгөндүгүн танууга болбойт. Ал биринчиден алгачкы коомдук түзүлүштү өзгөчө кооздоп көрсөтүү аракети. Коомдук турмуштагы оор кыйынчылыктар алдында, ата-бабаларыбыз жашап өткөн «алтын кылымды» элестетип даңазалоо. Экинчиден алыскы, кандайдыр бир жердеги элдер жашаган турмуштун образдарын идеализациялоо. Айтылган мифтерде көрсөтүлгөндөй алыскы бир өлкөдө жашаган бактылуу адамдардын турмушу жөнүндөгү уламышты Англиялык белгилүү тарыхчы А. Л. Мартон «Элдик утопия» деп атагандыгы бекеринен эмес. Анткени эзилген калк социалдык, саясий, нравалык эзүүдөн кутулууну эңсеген, андан бошонуу ну самаган. Бирок бул максат, ойлор кыргыз коомчулугунда өтө эле жөнөкөйлүгү менен айырмаланган. Ошого байланыштуу кыргыз элинен чыккан алдыңкы катардагы ойчул-акындар өз элинин сыймыгы, ишеничтүү тиреги болуп келген. Ошолордун бири Кыргыз эли үчүн жан күйгүзгөн эркиндиктин жарчыларынан Ысак Шайбековдун чыгармаларында омоктуу проблемалар каралган. Анын эркиндикти көздөгөн идеясы, Кыргыз элинин тарыхый-социалдык мүдөөсүнө топ келет. Анын бардык чыгармаларында эки катар кысымдын таасиринде калган кыргыздардын нааразылык менен чыккан кыймылынын табийгый көрүнүш экендигин баса белгилеген. Анын мындай позитивдүү ойлору, пикири «Азган эл» поэмасында басымдуу орунду ээлейт.

Кыргыздын айрым өткөн мезгилдерди өзгөчө көкөлөтүп идеалдаштырган ойчул акындарынан айырмаланып, Ысак пат-

риархалдык-феодалдык түзүлүштү жөнгө салуу үчүн өткөн доордогу ата-бабалардын изине кайрылбастан, келечекке умтулууга чакырган. Ысак Шайбековдун өз доорунун белгилүү оичул утописти Сен-Симондун «Золотой век человечества не позади нас, а впереди» деген тезиси менен такыр байланышы түшүнүгү болбосо да, анын талапкери катары чыга калышын зор сыймык менен кароого болот.

Анын:

«Зарлашы калайыктын кабыл болуп,
Келеби уруяттын кең заманы!
Ошолор унут болор бир аз күндө
Эгерде келе калса тең заманы» деп

олуттуу жыйынтык чыгарган. («Кайран эл», 22 б.)

1916-жылдагы улут-боштондук кыймылынын негизинде кыргыз жумуриятынын аң сезиминде олуттуу структуралык өзгөрүштөр, ал эми ойчул акындардын көз карашында, турмуш-тиричилик жашоо системасын мүнөздөөдө жаңыча ойлор, шкирлер келип чыккандыгы талашсыз.

Албетте адам баласынын эркиндик, ага жетишүү мүмкүнчүлүгүнө байланыштуу проблемалар өткөн доорлордон бери көздөй келе жаткан тарыхый-рухий эволюциялык процесс.

Бирок, 1916-ж. улут-боштондук кыймылы анын кубаттуу таасир күчүнүн бар экендигине карабастан зор өзгөрүштөр келип чыкпады. Эгерде акын мурда өз уруусу, жакындарынын таламдарына жан-дили менен берилип, аракеттенсе, эми бардык Кыргыз элинин кызыкчылыгы б.а. кыргыздардын улуттук сыймыгы үчүн күрөштү. Акындын 1916—1917 ж.ж. жазылган чыгармаларында бүткүл кыргыз элине таандык проблемалар чагылдырылып козголгондугун көрүүгө болот. Акын бүткүл калктын эркиндикте жашоого жетишишин эңсейт.

Ал: «Өкүмүнө Николай

Көнүшпөдү кайран эл

Чыдап тирүү зордукка

Огуз беле кайран эл».

(«Кайран эл», 34 б.)

Ысак Шайбеков өзүнүн чыгармаларында адам, адамдык адептүүлүк сыяктуу философиялык олуттуу проблемаларды чечмелөөгө аракеттенген. Ал эми айрым онтология (бытие) гносеология (чындыкты таанып билүү жөндөмдүүлүгү) маселелерин этикалык проблема катары чечмелеген. Ысак да башка кыргыз акындары сыяктуу эле моралдык проблемаларга өзгөчө орун берип, аны бытиенин фундаменталдуу маселеси-

нин деңгээлине чейин көкөлөткүсү келет. Көпчүлүк учурда акын моралдык проблемалардын болгон жыйындысын топтоо менен чектелип, аны кеңири коомчулукка пайдалануу үчүн сууш катары киргизбейт.

Ысак, көпчүлүк учурда адамдардын иш аракеттерин, пикирлерин даана баамдоо менен аны турмушка ашырууга, ак көңүлү менен катышат. Ал көбүнчө адамдарда кандай сапаттардын болушу мүмкүн эле, анын кандайлары кездешсе ошол көрүнүштү өтө элестүү көрсөтөт. Ошону менен бирге ар бир адамдан талап кылынуучу турмуштук уклад, акын тарабынан бүткүл элдик, жалпы адам баласынын турмушунан ажырабастан бир бүтүн көрүнүш катары каралат. Бирок ошол эле мезгилде ар бир кишиден анын жасаган иши үчүн жекече жоопкерчилигинин сакталышын зарыл деп эсептейт.

Ысактын чыгармаларында коомдук турмушта үстөмдүк кылып, көнүмүш адатка айланып калган моралдык нормаларга канааттанбагандык даана сезилет. Ошондуктан анын чыгармаларынын маңызы үстөмдүк кылуучу тоболдордун моралына сын пикирлерди айтуу менен калктын кеңири катмарында эл кадырлап сыйлаган инсан болуп калды. Албетте, анын сын көз карашы турмуштун бардык тармагын өз ичине алган деп айтуудан алыспыз, анын турмуштун белгилүү тармагындагы терс көрүнүштөргө карата багытталган сын пикири калган тармактарга да өз таасирин аз да болсо тийгизгендигин айтпай коюуга болбойт.

Ошону менен катар акындын чыгармаларында үстөмдүк кылуучу идеологиянын нравалык кризиске улам тереңдеп кирип бара жатышындагы көрүнүштөрдү көрсөтүшү өтө маанилүү. Акын бай-манаптык эгоизм алардын жүзүкаралык иш аракеттеринин бетин ачуу менен алардын өзгөрбөс ондогон моралынын улам төмөндөгөндөн-төмөндөп бара жаткандыгын туура баамдап көрсөткөн.

Ысак, манап өз уруусунун мүчөлөрү менен жеке өзүнүн кызыкчылыгы үчүн гана мамиле түзө тургандыгын, алардын анын жогорулап көкөлөшү үчүн керек экендигин баса көрсөткөн.

Тарыхта белгилүү болгондой манап жана бай негизинен зордук-зомбулук, амалкөйлүк, нааданчылык принциптерин жетекчиликке алуу менен паразиттик турмуш өткөрүп келишкендиги айдан ачык. Зулумдук зарылчылыктан келип чыккан, адамкерчиликтүүлүк пайдасыз аракет деген түшүнүктө, бай-манаптык морал «үстөмдүк» жана «келишүүчүлүк» адамдар-

дын өз ара мамилелериндеги башкы категориялык норма катарында каралып келген. Ошого байланыштуу Ысак Шайбековдун чыгармаларында нрава (кулк-мүнөз- толугу менен белгилүү социалдык мааниде көрсөтүлгөндүгүн баса көрсөтүү зарыл. Акындын бай-манаптык моралдын нормаларына карата сын пикири патриархалдык-феодалдык түзүлүштүн шартындагы адамдардын өз ара мамилелерине карата берилген белгилүү ойчул-акын Калык Акиевдин пикирине туура келет.

Ысак Шайбеков, Калык Акиев коомдук турмушта адам баласынын өсүп жетилиши, үчүн коомдогу терс көрүнүштөгү моралдык мамилелер менен катар, кулк-мүнөз-психиканын өнүгүшүнүн артта калуучулугу, мекендештеринин рухий сергектигинин өсүшүнө түздөн-түз жолто болуп жаткандыгын белгилешкен. Бирок турмушта үстөмдүк кылып турган патриархалдык-феодалдык тартиптер, ойчул-акындардын бул сыяктуу ойлорунун калк арасында кенен масштабда сиңип кетишине мүмкүнчүлүк бербеди.

Кыргыз эли басып өткөн тарыхый катаал жолунда калктын кулк-мүнөзү рухий байлыгы ар кандай ырым-жырымдар, жок нерселерге кулдук уруп ишенүүлөрүнүн натыйжасында өнүгүү процессинде кандайдыр бир ныксыроо кырдаалын өз башынан өткөрүп келгендиги белгилүү. Бирок рухий байлыктын структурасында анын өнүгүшүнө түрткү болгон көрүнүштөр кыргыздардын Россия империясынын карамагында болуп калгандыгы менен түшүндүрүүгө толук негиз бар. Анткени, Орустар, кыргыздар, Орто Азиянын башка коңшу элдерине караган да рухий байлыгы, маданияты боюнча алда канча алдыда тургандыгы талашсыз. Ушул көрүнүштүн өзү кыргыздардын турмушунда, тиричилигинде, маданиятында жаңыча көрүнүштөрдүн келип чыгышына түрткү болду.

Ал эми 1916 ж. окуялар, орустар менен кыргыздардын ортосунда али социалдык, саясий маанидеги орчундуу проблемалардан тургандыгын көрсөттү. Албетте Ысак Шайбеков, анын замандаштары (мс: Жутакеев) бул көрүнүштөрдүн маңызын толук түшүнө албаса да чындык, акыйкаттык жолун тоскон бөгөттү көрө алган. Ысак коомдук турмуштагы чындык ар бир кишинин, феодалдык тоболдордун да, букаралардын да кулк-мүнөзүнө өзгөчө белги калтыра тургандыгын өтө кыраакылык менен баамдаган. Турмушта эмгек адамы жаңы турмуштук шартка ыңгайлашып жашап, өзүнүн жан дүйнөсү менен бай-манаптардан жогору тургандыгына өзгөчө көңүл бурган.

Акын өзүнүн чыгармаларында кыргыздардын туулуп өскөн жер, коңшу башка элдерге карата жакшы пикирлерин, моралдык туруктуулуктарын жогору баалаган. Бирок, кээде акниетүүлүк, моралдык туруктуулукту кыянатчылык, керт башынын кызыкчылыгы үчүн күрөшкөндөрдүн ийгиликке ээ болуп кетишин өтө өкүнүчтүүлүк менен белгилеген. Ошону менен катар акын өз чыгармаларында ар кандай учурда, элден чыккандарды көкөлөтүп көтөрбөйт. Ар кандай турмуштук шартта ындынь, өчкөндүк, алсыздыкка моюн сунуу, келечекке ишенбөөчүлүк сыяктуу көрүнүштөр «Зилзала» поэмасында анализделип көрсөтүлгөн. Акындын чыгарган корутундусунда кедейлер бардык өз баштарынан өткөргөн сыноолордо өзүнүн адамдык сапатын сактап кала алгандыгын сыймыктануу менен көрсөтөт. Ысактын чыгармаларында адамдардын ыймандуулук дараметине өзгөчө орун берилет. Дүйнөдө адамдан баалуу эч нерсе жок деген корутунду чыгарат. Бул Протагордун («О человеке как мере всех вещей») тезисине, туура келе тургандыгын айтсак жетиштүү болор. Бул ой адам баласынын теңдиги жөнүндөгү идеянын негизделишинде чечүүчү роль ойногондугу талашсыз. Акындын көз карашында ар бир адам өзүнүн табияты боюнча бири-биринен айырмасы жок, ошондуктан турмушта бардыгы бирдей абалда болушу зарыл деп эсептеген.

Акын өзүнүн бардык чыгармаларында адам баласынын баалуулугун өзгөчө жогорулатып көрсөткөн. Ысак Шайбеков адептүүлүктүн негизги жоболору катары төмөнкү сапаттарды баса көрсөткөн: адемкерчиликтүүлүк, салабаттуулук, туруктуулук, шайдооттук, улууларды сыйлоо, эмгекти сүйүү ж.б.

Ал адамдагы моралдык сапаттын жогорку деңгээли катарында ата-энени кадырлап-сыйлоону, үй-бүлөлүк каада-салтты коргоону, ата-уулдук милдетти абийирдүүлүк менен аткарууну талап кылган.

Албетте бул сыяктуу асыл максаттуу ойлорду патриархалдык-феодалдык турмуштун шарттарында жүзөгө ашыруу оңой-олтоң иш эместиги ачык. Айрым консервативдик көз караштардагы акындардын пикирлери боюнча кыргыз коомун башкаруучу феодалдык тоболдор менен анын карамагындагылардын, ата менен баланын, бир туугандардын, күйөөсү менен аялдын ортосундагы мамилелери кылымдар бойлоп өз кылыбында келе жаткандыгын көрсөтүп, патриархалдык-феодалдык түзүлүштү, андагы структуралык көрүнүштөрдү коргоп калууну көздөгөн. Алардын берген осуяты боюнча ата менен баланын ортосунда ата-балалык мээрим, коомду башкаруучу менен карамагындагылардын ортосунда милдет жана тартип, улуу

менен кичүүнүн ортосунда кадырлашуу, достордун ортосунда ишеним билдирүү сыяктуу кыйышпас биримдиктин сакталып кала бергендигин далилдөөгө аракеттенишкен. Алар өзгөчө патриархалдык-феодалдык моралдын критерияларын универсалдуу көрүнүш, ошол критериялардын негизинде бирден-бир татыктуу адам тарбияланат деп ишендирүүгө умтулушкан.

Бул көрүнүштү Ысак Шайбеков өз алдынча турмуш ырактары негизинде түшүндүргөн. Ал көрсөткөндөй адам төрөлгөндөн өмүрүнүн акырына чейин өз үй-бүлөсүнүн калган мүчөлөрү менен биримдикте бирге бир үй-бүлөлүк жалпылыкта жашайт, адептүүлүк, моралдык туруктуулук өз ара мамилелеринин жакшы көрүнүштөрүнүн жыйындысы. Мындай көрүнүштөр басып өткөн белгилүү бир мезгилде пайда боло тургандыгын эскерген.

Ысак, адамдын турмуштагы башкы тиреги, анын жерди иштетүүдөгү эмгеги менен тыгыз байланышта экендигин көрө алган. Анын чыгармаларында эмгек маселеси башкы орунду ээлейт. Адамдын жерди иштетүү, ага сарптаган эмгек маселеси боюнча акындын чакырыгы акын-демократ Токтогул Сатылганов, Тоголок Молдо, Жеңижок, Барпы Алыкуловдор менен үндөштүгүн көрүүгө болот.

Турмуш-тиричиликтин идеалы катары Ысак анын толук жетиштүү деңгээлде болуп өтө байып же өтө жакырданып кетишин каалаган эмес. Турмуш-тиричиликте зарыл болуучу мүнүмүм деп, адамдын физически жашап турушун камсыз кыла ала турган материалдык байлыктын жетиштүүлүгүн башкы критерия деп караган. Турмуштагы реалдык чындыкта эч качан идеалдык көрүнүштө болбой тургандыгы анын жакшы жактары менен жаман жактарынын катар тура тургандыгына көңүл бурган. Акындын чыгармалары жакшы менен жаманды талдап, бирин экинчисине каршы багыттоо максатында эмес социалдык-саясий турмушка карата туура баа берип, аракеттенүүгө багыт берет.

Турмуш өтө татаал, анда азаптуу кыйынчылыктар менен сүйүнүчтүү көрүнүштөр кошо жүргөндүгүн белгилейт. Бирок жакшылык сейрек кездешип, жамандык бүткүл өмүр түркүмүндө өкүм сүрүп келе жаткандыгына өкүнгөн.

Ысак үчүн тиричилик адам баласынын аалам, жер, асман ай, күн менен учугу үзүлбөгөн байланышта болгондугу катары каралат. Ошол болгон байланышка карата ой жүгүртүп, кабылдап, жооп кайтарып мезгилди сезе билүү жашоо экендигин көрсөтөт.

XIX к. акыркы XX к. баш чендеринде дүйнөдөгү жалпы абалдын татаалдашып бара жаткан кырдаалында кыргыздын ойчул-акындарынын ой жүгүртүүлөрүндө, учурга карата мамилелеринде өзгөрүштөрдүн болбой койбогондугу белгилүү. Алардын дүйнөдөгү өзгөрүштөргө турмушка карата берген баасы, аракети кээде бир тараптуу болуп калгандыгы да белгилүү.

Ысак турмушта адамдын азап чегүүсүндө кайгы капасын да өзүнчө гумандуулук адептүүлүктүн сакталып калгандыгына маани берет. Адам ар кандай катаал кырдаалда турмушту улантууга жөндөмдүүлүгүнө ишенген. Анткени анын жашоосунун маңызы ошол экендигине көзү жеткен.

Ысактын чыгармаларында турмуш, тиричилик жана адамдар ар дайым кыймыл-аракетте жана орун алмашууда. Анын турмушту бир бүтүн организм сыяктуу көрүнүш, ал ар дайым кыймыл аракетте деп белгилейт б.а. турмушту, тиричиликти сүрөттөөдө анын көз карашынын диалектиканын закондоруна туура келе тургандыгына күнөм санабоого негиз бар.

Ысак адамдардын жана айрым нерселердин туулуп, пайда болуп, өлүп жок болуп тынымсыз кыймыл аракетте болушу чексиз түгөнгүс, үзгүлтүксүз процесс экендигин туура баамдаган. Бул түшүнүк акындын терең сезиминде дүйнөдө, жер жүзүндө, үзгүлтүксүз өзгөрүштөрдүн болуп турушун туура сезгендигин баяндайт. Албетте дүйнөдө бардык көзгө көрүнгөн, көрүнбөгөн нерселер үзгүлтүксүз агымда, кыймылда экендиги жөнүндөгү идея адамзаттын сезиминде кеңири тараган түшүнүк, жаңы ачылыш эместиги баарыга маалым. Бирок бул сыяктуу идеяны күндөлүк турмуштук байкоонун негизинде анын айрым принциптерин акылман ойчул адам гана коомдук турмушка киргизе алышы мүмкүн экендиги талашсыз. Ушул түшүнүктүн негизинде караганда Ысак Шайбековдун стихиялык-диалектикалык идеясы анын жүргүзгөн байкоолорунун жыйындысы, турмуштагы реалдык чындыктын сүрөттөлүшү экендигин көрүүгө болот. Ошону менен бирге анын түшүнүгүндөгү түркөйлүк (наивность) билим деңгээлинин төмөндүгү, көз карашындагы диндик түшүнүктүн басымдуулугу менен түшүндүрүүгө болот.

Ысак Шайбековдун чыгармачылыгындагы социалдык-философиялык көз караштар турмуштун түркүн көрүнүштөрүндөгү реалдык чындыктын элементтерин өз ичине алат. Социалдык чындыкты көрсөтүп жана аны баалоодо объективдүүлүк анын чыгармаларынын негизги багыты.

Акындын чыгармаларында патриархалдык-феодалдык мамилелерге адилетсиздик, теңсиздик, бирөөлөрдүн күчүнөн пайдалануу сыяктуу көрүнүштөрдү сын көз менен караган.

Ысактын көз карашында жакшылыктын жарчыларын жакырлангандардын гана арасынан көрүүгө боло тургандыгы жөнүндө пикир басымдуулук кылгандыгын танууга болбойт. Жалпы эле ушул доордо башка ойчулдардын түшүнүгү, көз карашында да бул көрүнүш негизги орунду ээлеген! Өзгөчө Ысак коомдук турмушта саясий жана экономикалык жактан болуп жаткан баш аламандык, туруксуз ызы-чуу, кагылыштарды жек көрүү сезими менен кабылдаган жана падышачылыктын колониялык бийлик ээлеринин иш аракеттерин ашкерелөөнү өзүнүн бирден-бир үлүшү катары сезген.

Акын турмуш-тиричиликтеги туруксуз өзгөрүш, бир көрүнүштүн экинчи түшүнүксүз көрүнүштөр менен көз жаздымда алмашып кетиши, адамдардын өз ара мамилелеринин мүнөзүнүн кескин түрдө өзгөрүшүн товар-акча мамилелеринен келип чыгып жаткандыгын сезген. Товардык—акча мамилелердин уят-сыйытты билбеген жаман көрүнүшүнүн Чыгыш Түркстандагы (Кытай) көрүнүшүн жек көрүү менен андагы наадандык, түркөйлүктү ашкерелеп ырга кошкон.

«Кийиз, тери сатышып
Кажылады, кайран эл,
Сата электе базарчы
Бажылады кайран эл,
Бажы деген зордукка
Зар ыйлады кайран эл
Соодагерге алдатып
жеңил сатты кайран эл
Жесир калган эри өлүп
Келин сатты, кайран эл.

(«Кайран эл. (33, 34).»

Акын акчанын коомдук турмушта, адамдардын жеке турмушунда жашоонун бирден-бир чегин, баалуулугу, өлчөмү болуп калгандыгына айрыкча өкүнгөн.

XX к. башында кыргыз элинин турмушунда башка коңшу-элдердегидей эле моралдык психологиялык, нравалык өзгөрүштөрдүн белгилүү даражада өнүгүү процесстери даана сезиле баштады. Бул көрүнүш бүткүл элдин рухий байлыгынын бардык тармактарында пайда болду.

Ысак Шайбеков болуп жаткан өзгөрүштөрдөн сыртта калган жок. Бирок анын түшүнүгүндө, кабылдоосунда өзгөрүштөрдүн бир кылка өнүкпөгөндүгүнө карабастан, социалдык

маанидеги олуттуу маселе, улут аралык маселе биримдик, кызматташтыкка зор маани берген.

Акындын бул проблеманы баалоодогу саясий көз карашы, акын-демократ Токтогул Сатылгановтун көз карашына топ келет. Ал эми туулуп өскөн жери, элине карата мамилесинде патриотизмдин духу жогорку баалуулукка татыктуулугун даана байкоого болот.

Ысак Шайбеков философтор кайрылган турмуштун терең маңызы, тирүү жандын жашоосунун жашырын сырлары жөнүндөгү маселелерди да өзүнчө чечмелөөгө жасаган аракетин көрсөтүү зарыл. Өзү жашаган доордо диндик окуулардын эркин ойлорго карата койгон чектөөлөрүнө карабастан өмүр, тиричиликтин адам турмушундагы баалуулугун жогору койгон.

Ар бир кишинин өз тагдыры, бактысы үчүн умтулуусун жашоонун негизи катары караган. Адамдын акыйкы эрдиги, абийри чындыктан жалт коюп чегинбөө, жамандык менен келишип калбай туруктуулук менен күрөшө билүүнү эсептеген.

Ысак реалдык турмуштун агымында кандайдыр бир белгисиз күчтөрдүн ага өз таасирин тийгизип тургандыгына күмөн саноо менен карган. Ааламдагы бардык нерселер өз алдынча көрүнүш анын башталышы да болбогон аягы да болбоштугуна жана тынымсыз өзгөрүп турарына түшүнгөн. Ошол түшүнүктүн негизинде анын чыгармаларында турмуш тиричилик ар дайым кыймыл аракетте, өзгөрүүдө боло тургандыгы даана көрсөтүлөт.

Ысак Шайбеков өз чыгармаларында Кыргыз эли өз башынан өткөргөн оор күндөрдү чагылдырып, реалдык турмуш-тиричиликтерине терең мүнөздөмө берип, коомдук турмуштагы социалдык, экономикалык жана саясий кырдаалга өз алдынча корутунду чыгара алгандыгы менен баалуу. Анын чыгармаларындагы терең мазмундуу социалдык-философиялык ой жүгүртүүлөр ар бир китеп окуучуну кайдыгер калтырбайт.

КАЛЫК АКЫЕВДИН

ЧЫГАРМАЛАРЫНДАГЫ СОЦИАЛДЫК ЧЫНДЫК

Философиялык ой-жүгүртүүлөрдү тереңдетип, улам жаңы пикирлерди жаратууда Кыргыз эли кылымдарды карытып келе жаткан рухий байлыгын урпактарга сабак катары муундан муунга мурас кылып калтырып келгендиги маалым. Бул көрүнүштүн теориялык жактан гана эмес практикалык да таанып билүүчүлүк мааниси зор.

Анткени, коомдук турмуштун ар кандай көрүнүштөрүндө, рухий байлыктын маданий турмуш тармактарындагы ээлеген орду менен катар элдик мурастардын маанилүү компоненттери, анын негизги өзөгүн түзө тургандыгы белгилүү. Ошондуктан элдик мурасты илимий-практикалык негизде өздөштүрүү орчундуу актуалдуу маселелердин бири. Өзгөчө кыргыз элинин рухий, маданий мурастарын үйрөнүүнүн маалымат берүүчүлүк жана тарбиялык маанисин баса көрсөткөнүбүз эп. Бул улуу максаттын күбөсү болуу үчүн анын айрым өкүлдөрүнүн социалдык-философиялык көз караштарын талдоого алып көргөнүбүз оң.

XIX к. акыры XX к. баш чендеринде Кыргыз жергесинде белгилүү ойчул—акылман чоң таланттын ээлери акындар элдердин тынчтык, бейпил турмушу, жалпы эле турмуш-тиричилик, курчап турган айлана чөйрөдөгү көрүнүштөрдү таанып билүү маселесин коюу менен бирге, олуттуу философиялык проблемаларды коюп жана өз алдынча чечмелешкен. Алардын арасында кыргыздын белгилүү сүймөнчүк акыны Калык Акыев бар. Акын өзүнүн алгачкы эле чыгармаларында патриархалдык-феодалдык турмушка сын көз менен карап, карапайым калктын таламын көздөп, коргоп чыккан.

Анын жаратан чыгармаларында социалдык-философиялык маанайдагы терең ойлор, пикирлер жана максаттар даана сезилет. Ойчул—акын коомдук турмуштагы кубулуштарды ой жүгүртүүнүн элегинен өткөрүп, анын урунучтуу учурларын жалпылап, андай жалпылыктын түпкүрү жөнүндө өзүнүн түшүнүгү, дүйнө түшүнүүсүнүн масштабына жараша акыл толготуп, актуалдуу проблемалардын айланасында ой жүгүртөт.

Калык өзүн курчап турган дүйнө, табият кубулуштары тууралуу терең ойлонуп, алардын себептерин аңдап-билүүгө аракеттенген. Ал өзүндөгү болгон акындык даремети менен адам турмушу, жашоонун маңызы жөнүндө болгон ой толгоосун көркөм ыкма менен угармандарга жеткире алган. Өзгөчө акындын акыл-эстин дүйнө таануудагы, же болмушту андай

билүүдөгү орду жөнүндөгү ой жоруп, бабалар калтырган мурасты үйрөнүүнү абзел көрүп, өзүнүн учкул кыялынан жаралган асыл ойлорун ортого салып, калкынын сезимин ойготууга өз үлүшүн кошуу анын асыл максаты болгон.

Бирок тилеке каршы акындын асыл ойлору, турмуш түрмөктөрүнө карата көз караштары боюнча социалдык-философиялык аспекти камтыган гуманитардык маанайдагы чыгармалар али жазыла элек. Ошого байланыштуу бул чыгарматарыхий-философиялык негизде изилденген алгачкы эмгектерден. Изилдөөчү, ойчул—акын Калык Акиевдин дүйнө-таануусунун өнүгүшүн, анын логикалык калыптанышын анализдөөгө аракет жасады. Эмгектин жазылуу структурасында маселелерди чечмелөөдө айрым кемчиликтердин орун алыш мүмкүнчүлүгүн четке какпайбыз. Келечекте жаңы толуктоолор менен жазыларына ишенебиз.

Кадырман калкыбыздын чыгаан уулу ойчул—акын Калык Акиев 1883 ж. Тяншандын жумгал аймагында кедей кишинин үй-бүлөсүндө туулган. Балалык чагында жалпыга таандык бирде камсыз болгон, бирде моңгүрөп жокчулуктун запкысын тарткан турмушту көргөн. Анын акындык таланты жаш мезгилинен эле өз курбалдаштары арасында белгилүү боло баштагандыгын теңтуштары эскеришет. 15 жашка келгенде Калык алгачкы ырларын эл арасында, бала ырчы катарында тартуулай баштаган.

Калыктын акындык таланты күн өткөн сайын артып, ырларынын тематикасы табияттын кооздугу, сулуулук темасынан, коомдук турмуштун жагдайларын анын социалдык маанайын териштирип, реалдык турмушту баалоого өтө баштады.

Калыктын акындык талантынын, чыгармачылык ой толгоосунун өнүгүшүнө Токтогул Сатылганов чоң таасир көрсөттү. Токтогул Калыкты жолуктурган күндөн баштап, андагы акындык зор талантты баамдаган жана аны жетектеген.

Токтогул такшалган залкар таланттын ээси, белгилүү сынчы катары Калыктын ар бир сөзүнө талдоо жүргүзүп, ыр жаратуусуна көмөк көрсөттү. Эл арасында өзүн алып жүрүүсүн, адеп, салт санаа түркүмдөрүн үйрөтүп, көзөмөлгө алып жүрүш-турушка үйрөткөн.

«Акынды, акындык деңгээлге жеткирүү, түлөгө чабылуучу күлүктү таптаган сайыпкердин түйшүгүнө тете» экендигин улуу акын Токтогулдун көп жолу кайталап айтканыгы белгилүү эмеспи.

Токтогулдун акыл-насаат сөздөрү, ак батасы анын чыгармаларында төмөнкүчө мүнөздөлөт:

«Букарага карыпка
Бой которуп керилбе,
Айта жүрөр элге деп
Аянбай бердим демилге,
Балапан келип жетилди,
Кетмен-Төбө калкында,
Кадырың билер эл менен,
Балам кайда жүрсөң жаркылда!
Жакшы жүрүп, топ жарып,
Балам, жаш күнүңдө шаракта.

(К. Акыев, танд. чыг. 1972, 438 б.)

Бала ырчы Калык өз устаты Токтогулдун ишеничин актап адил сүйлөгөн акындык даремети зор, элдин сүймөнчүгү, залкар акын болуп жетилди. Өз устаты каалагандай жаң бакты болуп, бай-манап, бий-болуштарды ээрчибей, кадырман кыргыз элинин сүймөнчүк акыны болуп, чын жүрөгү менен элине кызмат кылды. Анын бул аракети феодалдык тоболдорго жаккан жок. Ал тынымсыз куугунтукка алынып, улам жер которуштуруп жашоого аргасыз болгон, бирок карапайым калкынан акынды эч кандай күч ажырата алган жок. Калык, Токтогулдун сүймөнчүк шакирти катары кыргыз эли үчүн зор кызмат кылды, кыргыз рухунун алтын казынасына баалуу салым кошту. Өз устаты Токтогулдун поэтикалык мурастарын, философиялык терең пикирлерин топтоодо иштиктүү эмгектенди. Калыктын акындык дарамети жөнүндө сөз болгондо аны залкар акындардын катарында карагандыгыбыз талашсыз, бирок акындын ойчул-акын, философиялык терең ойлордун ээси экендигин баса көрсөтпөгөндүк түшүнүксүз абалда калууда. Аны көбүнчө Токтогулдун социалдык-философиялык идеяларын жайылтуучу окуучусу катары гана көрсөтүп, өзүнүн чыгармаларындагы социалдык, философиялык терең пикирлер көмүскөдө калып келүүдө.

Албетте бул аспекте С. Байходжаевдин изилдөөсүн, колдоого болот, анткени анын монографиясында Калыктын чыгармаларындагы эки багыт: чыныгы реалдык турмуштун сүрөттөлүшү, диндик символикалык көрүнүштөр менен биримдикте баяндалгандыгы туура көрсөтүлгөн. Учурдагы турмуш бул көрүнүштү дагы бир жолу ырастап олтурат. Калыктын алгачкы оригиналдуу чыгармаларынын бири «Жокчулук», бул чыгармада акын адам баласынын сезиминин терең түпкүрүндөгү адамдык касиетти, анын жөнүн көрсөтүү менен жакыр, жардылардын көз карашы менен феодалдык төбөлдөргө наалат айткан.

Өзгөчө бул чыгармада кыргыз коомундагы XIX к. акыры XX к. баш чендериндеги орун алган адилетсиздиктин идеясы камтылган, терең философиялык ойлор туюнтулган.

«Көз каратып байларга,
Карып кылдың жокчулук.
Көңүлүмдү чөгөрүп,
Арык кылдың жокчулук.
Жалдыратып байларга,
Жалчы кылдың жокчулук.
Таманымды жоорутуп,
Жара кылдың жокчулук.
Жаман чокой, жаргак шым,
Чом кийгиздиң жокчулук.

(К. Акыев, танд. чыг. 1954. 56 б).

Акын коомдук турмуштагы үстөмдүк кылган социалдык адилетсиздикти, теңсиздикти ажырата билген. Табияттын кенчи жер байлыгынын алдуулардын кол алдында болуп, калктын калың катмарынын андан ажырап калгандыгы аны аябай тынчсыздандырган. Калык, бул сыяктуу адилетсиздик көрүнүштөрдүн жөнгө салынышын эңсеген, анын айла-амалын табуунун үстүндө ойлонгон, бирок ал бул жолду таба албады.

Ал «Жокчулук» аттуу чыгармасында айрым жокчулукка дуушар болгон жеке адамдын тагдыры эмес, бүткүл адамзаттын тагдыры жөнүндөгү олуттуу маселени койгондугун баамдоого болот.

Бирок Калыктын көз карашында туруктуулук позициясынын өзгөрүлүп тургандыгын байкоого болот. Ал бирде кедейлерге боорукерлик позицияда турса, бирде андан бираз четтеп калгандыгын көрүүгө болот. Бул маанайда анын мекендештеринин жакырчылык турмуш-тиричилик шартынын келечекте оңдолуп кетишине ишенбөөчүлүккө түрткөн. Ошондон болсо керек, айрым изилдөөчүлөрдүн Калыктын пессимисттик (ындыны өчкөндүк) позициясы басымдуулук кыла тургандыгын белгилегендиги. Албетте Калыктын көз карашындагы пессимизмди андагы жекече сапат катарында эмес, турмуштун патриархалдык-феодалдык укладынан келип чыккандыгын айтсак түшүнөөрлүк болор. Аны ырастоо үчүн акындын төмөнкү ыр саптарын келтиребиз:

«Кирерине үйү жок,
Саарына ую жок,
Жарма кылар даны жок,
Жатар жайы дагы жок.
Боз кыроо болгон күзгө жуук
Кыргый келген күнү суук

Кыштоосуна эл конду,
Жердин бети тон болду
Жер тоңсо да бир кепе.
Казайын деп ойлоду,
Карагайлуу отоко,
Казып кирди бир кепе.
Терезе жок, тешик бар,
Каалгасы жок, эшик бар.
Шамал айдап шаштырып,
Кепеге толот жааган кар.

(К. Акыев. танд. ырл. 1954. 60. 61 б.)

Акындын бул чыгармасы эмгек адамынын коомдук турмушта ээлеген ордун жана анын муңу-зарын баса көрсөткөндү гү даана көрүнүп турат. Ошону менен катар анын чыгармаларында патриархалдык-феодалдык турмуштун чиелешкен кырдаалы даана сүрөттөлөт жана мүнөздөлөт.

«Залимдердин кордугу
Кантип чыксын көңүлдөн»
(К. Акыев танд. чыг. 1972, 218 б.)

Бул саптардан акындын коомдук турмушка карата мамилесин, ага берген баасын, көз карашын толук көрүүгө болот.

Калыктын коомдук турмушка карата көз карашындагы терең социалдык маанай, терең пикир Пишпек, Нарын Пржевальск уездеринин өкүлдөрү менен өткөрүлгөн Котмалдыдагы (Рыбачье шаары) жыйындын жыйынтыгы боюнча «ит котордун тобунда» аттуу чыгармасында даана чагылдырылган:

«Үч дубан эл топ кылып,
Эски доону жок кылып.
Эми тарап кайттыңар,
Ичкен жеген эл тыңып
Үч дубандын чоңдору,
Баарың топко бардыңар,
Оңду-солду кайсалап,
Очойто чыгым салдыңар.
Ээр токумун которуп,
Жөө чубады заардуулар.
Жалган доого чакыртып,
Чыяз бийлер ойноду.
Байкуш элдин мойнунан,
Өгүнтөн бери сойгону,
Букарасын бүлүнтүп,
Болуш-бийлер тойбоду

Күнөөсүздөн доо тартыл,
Көптүн чыкты ойрону.»

(К. Акыев, танд. чыг. 1972, 368, 369 б.)

Акындын болуп өткөн жыйынга берген баасын, таамай-так айткан талдоолорун, турмуштун чиелешкен негиздерин терең түшүнгөн акылман, адилеттүү сынчы, коргооч инсандын гана колунан келе тургандыгын байкоого болот. Бул жыйын элдин көптөн күткөн эңсөө-үмүттөрүн чечмелөө үчүн эмес, феодалдык төбөлдөрдүн элдин үстүнөн болгон үстөмдүгүн бекемдөөнүн катардагы иш чаарасы болуп калды. Калык анын ээлеген орду, максаты боюнча туура корутунду чыгарган. Калыктын чыгармаларында ата-бабалардан келе жаткан мурас-тарыбызга зор маани берүүгө чакырганын байкоого болот, ал артка чегинүүгө үгүттөгөндүк же чакырык эмес, артка көз чаптырып учурдагы турмуш-тиричиликтин жагдайын жонго салуу, ага бөгөт болгон терс көрүнүштөрдөн арылууга карай болгон аракет деп түшүнүүгө болот.

Акындын чыгармаларындагы дагы бир өзгөчөлүк, ал алгачкы чыгармаларында өз уруусу ага карата патриоттуулукка негизги көңүлдү буруп келсе, кийинчерээк анын көңүлүнүн борборунда бүткүл кыргыз эли жөнүндөгү, улуттук кызыкчылык басымдуу орунду ээлегендигин көрүүгө болот.

Бул көрүнүш XX к. башындагы коомдук турмуштагы пайда болуп жаткан көрүнүштөрдүн, өзгөрүштөрдүн Кыргыз жергесине да тийгизген таасири деп кароодон алыс эмеспиз.

Анткени XIX к. акыры XX к. башында алдыңкы катардагы ойчул—акындар тарабынан коомдук турмуш, саясий кырдаалга карата ой жүгүртүү процесстеринин күндөлүк турмуштун чектеринде өз алдынча корутунду чыгаруу үчүн кадам коюуга жасалган аракеттеринен байкоого болот. Ар бир ойчул—акын кыргыз коомундагы болуп жаткан кубулуштарды баамдап жана сезип, байманаптык түзүлүштүн терең кризиске батып бара жаткандыгына ынануу сезими пайда боло баштады. Албетте бул түшүнүктүн бардык ойчул—акындарда бирдей деңгээлде өсүп жетилген деген сөздү айтуудан алыспыз. Ал түшүнүк, акылмандык ой жүгүртүү, башка кыргыз ойчулдары сыяктуу эле Калыктын да сезимин толкундаткандыгында талаш жок. Бирок, Калыктын бай-манап, бий-болуш, эшен-кожалордун коомчулукка жагымсыз иштерин ашкерелеп сыноодо өз устаты Токтогулдун деңгээлине көтөрүлө албагандыгын көрсөтүп коюу зарыл. Аган карабастан патриархалдык-феодалдык турмуштун түпкүрүн, маңызын, табиятын сын көз менен кароосу түздөн-түз Токтогулдун таасири алдында болгон.

дугун баса көрсөтүү керек. Маселен, Калыка өзүнүн «Өткөн күндөр» аттуу чыгармасында Токтогул менен чогуу аш, той-лордо ырдаганда той берген бай-манаптарды, жалпы эле оокаттуу кишилерди көкөлөтүп, мактап-жактап ырдабастан, манаптардын, бай, бийлердин, болуштардын мыкаачылык, паракорлук, алдамчылык иштерин ашкерелеп, эл алдында алардын бетин ачкан:

«Көптү ойноп жеп, болуш—бий,
Көркөө болуп баратат.
Каяша айткан дыйканды,
Кан жөткүртүп сабатат
Кээ бирөөнүн оокатын
Кеги бардай талатат.»

(К. Акыев, танд. чыг. 1972, 409 б.)

«Баракбай сүткорго» деген чыгармасында:

Токтогул: «Аман-эсен дени сак,
Турасыңбы Баракбай?

Калык: Амандашса акындар,
Угасыңбы Баракбай?

Токтогул: Сендей сүткор кылгыча,
Койсочу кудай жаратпай.

Калык: Аласанды доолайсын,
Аттанып алып таң атпай.

Токтогул: Кесирленип калыпсын,
Шатманаалы манаптай.

Калык: Казы алыпсын кардыңа,
Баке, сүзмө куйган чаначтай... деп

бир чети күлкү, бир чети чындыкты таамай айтып, өзү жашап жаткан доордун социалдык жагдайына туура баа бере алган.

(Айтыштар, 1972, 231 б.)

Акындар биринин оюн., экинчиси бекемдеп, коомдук турмуштагы терс көрүнүштөрдү гана ашкерелебестен, алардын ыр саптарын кунт коюп угуп жаткан калктын сезимине тарбиялык маанайдагы таасир тийгизишкен.

Калык кыргыздардын коомдук турмушундагы орун алган социалдык адилетсиздикти өз устаты токтогулдай жек көрүү сезими менен кабылдап, колдон келген мүмкүнчүлүгү менен аны ашкерелеген. Анын чыгармаларындагы таамай айтылган курч, сезимтал сөздөр угармандардын коомго, заманга карата көз караштарын калыптандырууда чечкиндүү роль ойногондугуна шек саноого болбойт.

Анын:

«Жаш чемирчек кайрылып,
 Жан бактым жатып сарайда
 Жетимдиктин зарпынан,
 Жетишпедим далайга,
 Элге теңдик—болуш, бий,
 Бербегенин кордодум.
 Жегендерди кордойм деп,
 Акыры өзүм шордодум.
 Кийимдин баарын өртөтүп,
 Жигитинен тепки жеп,
 Өзү Брдатып, өзү урган
 Бу кордугу эппи деп
 Залимдердин кордугу,
 Кантип чыксын көңүлдөн.

(Айтыштар, 1972, 216, 217, 218.)

Калык Акыевдин көз карашындагы терең социалдык, философиялык ой жүгүртүү, аны чечмелөөгө бел байлоо анын «Жокчулук», «Зилзала» аттуу чыгармаларында орун алгандыгын белгилөө туура болор эле. Жокчулукта ата-бабалардан келе жаткан мурастарыбыздагы токчулук, бейкуттук, ачык кол, ак пейил, боорукерлик ж.б. коомдук турмушта улам бузулуп бара жаткандыгын, анын башкы күнөкөрлөрү алдым-жуттым, ачкөз, мээримсиз байлар, манаптар, эл башкаруучулар экендигин көрсөтөт. Байларда эгоисттик (өзүмчүлдүк) психология, зөөкүрчүлүк турмуштук нормага айланып калгандыгын кейинкепчип сүрөттөгөн:

«Он төртүмдөн жалдантып
 Малай кылдың жокчулук,
 Таманымды жоорутуп
 Жара кылдың жокчулук
 Көз каратып байларга,
 Карып кылдың жокчулук
 Көңүлүмдү чөгөрүп,
 Арык кылдың жокчулук
 Жалдыратып байларга
 Жалчы кылдың жокчулук
 Бүтүн жанды кемитип
 Жарты кылдың жокчулук,
 Оорусу жок онотуп
 Кесел кылдың жокчулук»

К.Акыев Кулусун, 1976,5,6, 6:)

«Зилзала» аттуу чыгармасында акын кыргыз айылдары дуушар болгон табияттын кырсыгын терең ой жүгүртүү менен адамдардын башына келген алаамат бардык пендесине бирдей запкы, кайгы—мунду алып келгендигин көрсөтүп, кырсык байды, бийди, молдо, эшен, кожо карапайым пенделерге бирдей зыян келтиргендигин сүрөттөө менен алсыздардын ого бетер оор турмушка дуушар болушуна кейип-кепчиген Дегиси пендесин бул жалганда адептүүлүк, ынтымакта, биримдик, кызматташтыкта жашоого үндөгөн. Кудай «сыйлаган» пенделер катары элдин түшүнүгүндө сиңип калган, «касиеттүү», «азиз» делип эсептелген эшен, калпа, молдо, кожолордун да кырсыкка дуушар болушу акындын сезиминде түркүн ой толгоолорду туудурду. Коомдук турмуштагы адилетсиздик, теңсиздик, үстөмдүк кылуучу топтордун өз колунан жасалган, турмушка таңуулап киргизилген көрүүнү экендигине Калыктын көзү жеткендигин төмөнкү чыгармасынан көрүүгө болот:

«Жер титиреп, там баскан,,

Жаман кабар угулду.

Ойдо жок өлүм зилзала

Ошону ойлоп таң калам

Жамаатка боорум ачышып

Жакамды бекем карманам.

Дайыма селде чалынып

Дааратыма суу деген

Ар жуманын түнүндө

Таң атканча «үү» деген

Эшендерди там басты.

Бейнамаз деп чочуткан,

Беш убак намаз окуткан

Молдолорду там басты.

Дүкөнгө пулун толтурган.

Дүнүйө тилеп олтурган,

Машинедей апылдап

Пайда жакка кол сунган

Алдамчыны . там басты.

Самоордо чай калбай

Кол майларга май калбай

Убайым салды элдерге,

Ушул жыл, ушул ай кандай?..:

(К. Акыев, «Зилзала» 1972, 341—344 б).

Калыктын койгон суроосу, ой жүгүртүүсү, анын себептерин түшүндүрүүдөгү аракети алааматка карата ар түркүн топтордун тарткан түйшүгүн талдоосу анын социалдык—философиялык көз карашынын терең мазмууну акынды кыргыздын

чыгаан ойчул-акындары менен бир катарда экендигин айгыне лейт. Болуп өткөн алааматтын эчкимге, манапка, байга, молдо эшенге, эмчи-домчуга, жөнөкөй пендесине, жетим-жесирлигине карабастан мөгдүрөтүп койгондугу акынды терең ойлотту, анын себептерин билгиси келди, бирок аны түшүндүрүүгө чамасы келген жок. «Бир жараткандын өзүнө маалым» деген туюм менен өзүн-өзү жоошутту: Бирок акындын ой толгоосунда коомдук турмуштагы өкүм сүрүп жаткан социалдык теңсиздик, адилетсиздик, зордук-зомбулук, наадандык, адепсизик, деген терс көрүнүштөрдүн бардыгы жараткандын деле купулуна толбогондуктун натыйжасы деген пикир анда сакталып калгандыгы талашсыз.

Анткени болуп өткөн алааматтан кийинки жаралган акындын чыгармаларында Орус колонизаторлорунун жергиликтүү башкаруучу мекемелеринде кызмат өтөшкөн чиновниктердин, жергиликтүү болуш, бийлердин адепсиздиги, паракорлугу, зөөкүрчүлүктөрүн инсандык эрежелерди одоно бузгандык катарында күнөөлөгөн.

Калктын дуушар болгон кыйынчылыгы жергиликтүү феодалдык тоболдор менен колонизаторлук бийлик ээлеринин тил табышып, кызматташып кетиши карапайым жамааттын турмуштук түйшүгүн ого бетер оорлотуп жибергендигин акын туура түшүнгөн. Калык өзүнүн устаты Токтогулдан кийин «ак падышаны» «зулум» жана «кан ичкич», бардык элдер, анын ичинде кыргыздар дуушар болуп жаткан кыйынчылыктардын башкы күнөөрү катарында көрсөткөн. Падыша, анын колониялык башкаруу мекемелеринин чиновниктеринин иш аракетин карапайым калктын мүдөөсүнө каршы коюлгандыгын баса көрсөткөн. Кыргыз элинин турмушундагы социалдык адилетсиздикти, табийгый кырсык алааматты «ак падышанын» колониялык саясатын кыжырдануу сезими менен бетин ачкан:

«Падыша салган зордукту,

Баштайын ырдап алыстан.

Бай -манаптар, бий-болуш.

Балекет болду жабышкан.

Падыша залым түтүндөн,

Байпак менен тон алды.

Барган сайын кыныгып

Баштагыдан чоң алды.

(К. Акыев, танд. чыг. 1972, 450 б.)

«Уу тырмактар элди эзип,

Жеп ичкенге мактанаар.:

Күнөөсүз элди айыптап.

Күнүмдүккө жеп -ичет.

(К. Акыев, танд. чыг. 1972, 409 б.)

Акын эл ичинде жанын сатып, соода-сатыкты өзүнө «кесип» кылып алган алдым-жуттум, ачкөз, амалкөй, жанбактыларды, эл көзүнө башына селде оронуп, тымызын адепсиз турмуш ке чирген молдо, сопуларды жек көргөн. Алардын топтоп алган байлыгын, өз элине карата кыянат, зор кылмыш, жараткан ал дында зор күнөө деп караган.: Акындын:

«Арзан берем сизге деп,
Жанын сатып жалманган
Имам азан урсун деп,

Бир тыйынга қарганган» деген ыр саптары ага

далил болорунда шек жок.

К. Акыев: танд: чыг. 1972, 344 б).

Албетте, Калык Акыев кыргыздардын патриархалдык-феодалдык коомдук турмушунда соода—сатык иштеринин улам тереңдеп кирип келишинин социалдык—экономикалык маңызын жеткилең түшүнө албаса да анын сын көз менен карашы жердештери арасында соодагерлердин, сүткорлордун көзбөө мочулук, алдамчылык аракеттерин ашкерелөөдө чоң роль ойногондугу талашсыз. Жалпы негизде акын кыргыз коомундагы социалдык жагдайды баалоодо устаты Токтогул салган чийир менен жүрө алгандыгын баса көрсөтүү зарыл. Бирок ал өз көз карашы боюнча бул багытта радикалдуу маанайдагы жаны ойлорду, пикирлерди, кошумчаларды киргизе албагандыгын да көрсөтүп коюу зарыл деп эсептейбиз. Калык Акиев белгилүү талант ээси болуу менен катар кыргыз элинин ооз эки чыгармаларынан дастандарды, эпикалык чыгармаларды ж.б: жакшы билген, алардын мазмунун чечмелеп сүйлөөнү сыймык көргөн: Анын айткан варианты боюнча «Жаныш-Байыш» кичи эпосу эл арасында кеңири белгилүү болгон, 40-жылдарда өзүнчө китеп болуп жарык көргөн. Акындын вариантын да «Жаныш-Байыш» эпосу идеялык багыты боюнча Токтогул Сатылгановдун вариантында жарык көргөн «Кедейкан» кичи эпосунан бир топ айырмаланат. Бул чыгармада жетим өсүп бой жеткен Кедейдин, элди оор турмушка дуушар кылган эзүүчүлөргө каршы келишкис, тайманбас күрөш жүргүзгөндүгү, бай төбөлдөрдүн элге көрсөткөн ар түрдүү кордугу үчүн өч алгандыгы, бийлик башында турган хандын бийлигин айла амал менен колго алууга жетишкендиги, бир мезгилде байлардан көргөн кордугу үчүн өч алуудан, жалпы карапайым калкты азаптуу турмуштан куткаруу үчүн күрөшүүчүнүн деңгээлине жеткирет. Кедейкан орноткон тартипте калайык калк эркиндикте, теңдикте, жыргал турмушта жашоого жетишкендиктери, бардык байлык тең болуштурулуп, эл бейкуттукта жашап калгандыгы баяндалат.

Ал эми Калыктын «Жаныш-Байыш» аттуу чыгармасынын идеялык багытында «Кедейкан» эпосундагыдай радикалдуу социалдык-экономикалык өзгөрүштөргө карата күрөшүүчү каармандын образы мүнөздөлбөйт. Тарыхый турмуш жагдайында өткөн доордо болуп өткөн болмушту патриархалдык — феодалдык турмуштун шарттуу белгилери менен мүнөздөп көрсөтөт. «Жаныш-Байыш» чыгармасында акын кыргыз элинин өткөн замандардан бери көздөй акыл-эстүү, адилеттүү турмуш-тиричилик үчүн жүргүзүлгөн күрөшүн сүрөттөйт.

Калык Акыевдин варианты боюнча «Жаныш-Байышта» «Кедейкан» эпосунан айырмаланып, эл кадырлаган хандык башкаруунун кайра калыбына келтирилиши, өзүн хандык да ражага көтөрүп алган арсыздардын, башкаруудан куулгандыгы, эл жактырган хандык башкаруу кайра орноп, элдердин жайма-жай жашап калгандыгы баяндалат. Акындын көз карашында, дүйнөнү кабылдоосунда, белгилүү ойчулдар суктанган «алтын доор» (золотой век) жөнүндөгү түшүнүк анча өнүкпөгөздүгүн, бирок оор турмуштан куткаруучулар, алардын чечкиндүү иш аракеттери жөнүндөгү идеялар баса көрсөтүлгөндүгүн байкоого болот. Анын өзүнүн устаты Токтогулдун «Алтын доор артта эмес алды жакта», деген түшүнүгүн жетээрлик кабылдабагандыгы сезилип турат. Калык негизинен чыгарма чылгында кыргыз элинин бактылуу, акыл-эстүү, адилеттүү турмуш ыргактарынын идеясын бекемдөөгө умтулгандыгын көрөбүз.

Бул сыяктуу турмуштук ийгиликтердин айрым учурларда белгилүү бир аймактарда бекем сакталып калгандыгын канааттануу менен көрсөткөн. Маселен, «Жаныш-Байышта» эркиндик, адилеттүү башкаруучунун ишмердүүлүгүнө байланыштуу узак мезгилдерге өкүм сүргөндүгү айтылат. Жаныш жана Байыштын баатырдык, чечкиндүүлүк аракети менен жалпы калкка берилген эркиндиктин үлгүлөрү мүнөздөлөт. Калыктын чыгармаларындагы боштондук, теңдик, эркиндик идеяларынын, Кыргыз элинин ооз-эки чыгармаларынын идеялары менен дал келгендигин оңой эле түшүнүүгө болот. Кыргыздын ойчул акындары Калыгул, Арстанбек, Молдо Кылыч Шамырканов, Токтогул, Тоголок Молдо, Жеңижок, Барпы, Ысак Шайбековдун даанышман акындык талантарына, элибиздин кылымдарды бойлоп келе жаткан ооз-эки чыгармачылыгы, кандай башкы булак болуп кызмат кылса, Калык Акыевдин чыгарма чылгынын да башкы булагы Кыргыз элинин ооз-эки чыгармалары болгондугун баса көрсөтүү зарыл. Анткени кыргыз элинин ооз-эки чыгармаларындагы социалдык идеялар акындын чыгармаларынын негизин түзгөндүгүндө.

Ошону менен катар Калык айрым учурда турмуштагы адилеттүүлүктү, жаратылган ийгиликтерге, жакшылыктарга (добродетель) жана жакырчылык көрүнүшкө, дүнүйөкорлукка берилип кетпөөчүлүккө да байланыштырат. Ал эми акын өз көз карашында кедейликке одоно теңдемечиликке жалпы аскетизмге багыттоодон алыс. Ал турмуш-тиричилик ишинин ойдогудай болушу, керектелүүчү каражаттардын молчулукта болуу тургандыгына өзгөчө маани бергендиги белгилүү. Мүмкүн ошол себептен акын дыйканчылык гана бирден-бир иштин оңунан чыгышына себепчи деп караган. Ошого байланыштуу анын ой толгоосунда «алтын доор» жөнүндөгү түшүнүк социалдык маңызга караганда, экономикалык мүнөзгө багытталгандыгы көрүнүп турат. Бирок, бул патриархалдык феодалдык турмушка карата экономикалык уклон менен, анын социалдык негизине берилген сын пикир экендигин байкоого болот.

Акын коомдук турмуштагы объективдүү чындыкты көз жаздымда калтырбоого бардык күчүн, аракетин жумшаган жана аны өз чыгармачылгында чагылдырууга аракеттенген. XIX к. акыры XX к. башында кыргыз элинин турмушунда ислам дини, анын окуусу турмуш-тиричиликтин, жүрүш-туруштун, күндөлүк жашоонун, жарык дүйнө, акырет тагдыр жазмышы ж.б.: жөнүндөгү көз караш ар бир инсанды кызыктырган: Эл арасында Исламдын таасир күчү, ага болгон ишеним күчтүү болгондугу талашсыз. Бирок диндик окуудагы каралган эрежелер, талаптар, шариаттын белгилүү канондору жалпы ар бир киши эмес, диндик окууга коомчулукту ынандыруу, аны бекемдөө үчүн күрөшкөн эшен, молдо, кожолор ж.б.: тарабынан да толук аткарылбай келгендиги жумурай журтка белгилүү. Биздин оюбузча дин мекемелеринин өкүлдөрүнүн Ислам дининин окуусу боюнча өздөрүнүн маалыматтарынын тайкылыгы анын башкы себеби болгондугу талашсыз. Ошондой эле жалпы коомчулуктун диндик мектептерге тартылбай, сабатсыз абалда калышы деп кароого негиз бар. Бул көрүнүштү кыргыз элинде айтылып жүргөн «Чала молдо, дин бузат», «молдо пун айтканын кыл, кылганын кылба» деген ж.б.: учкул сөздөр далилдейт.

К. Акыев өзүнүн чыгармаларында дин кызматчыларына карата, алардын иш аракетине өзүнүн устаты Токтогулдун жолун жолдогондугу көрүнүп турат. Токтогул өзүнүн «Эшен-калга» аттуу чыгармасында:

«Эпчилдик менен эшендер
Элден алып жейт экен,

Жалган сөздү апыртып
«Баарын билем» дейт экен — деп көрсөтсө,
(Токтогул, 1 том. 1968, 56 б.)

Ысак Шайбеков «Зилзала» аттуу чыгармасында:

«Таза даарат алалбай
Башына селде чала албай
Шарияттын түз жолун,
Жакшы жолго салалбай
Молдолор кесир кылдыбы?» деп корутунду
чыгарса. (Рукоп. фонд. АН: Кырг № 194 14-156.)
Калык Акиев:

«Кожомун деп дем салып,
Кооз чаар тай алып
Көтөрүп теспе, тумарың.
Келишчи эле чубуруп.
Эшенмин деп алдаса
Элдин баары көнчү эле» деп болгон чындыкты
айтып, өзүнүн көңүлүн сергиткен.

К. Акыев, танд. чыг. 1972 410 б.)

Ойчул акындар Токтогул, Ысак Шайбеков, Калыктар өздөрүнүн коомдук турмушка карата көз карашында социалдык адилетсиздикти кандай жек көрүү сезими менен караса, дин кызматчыларынын жараткан алдында жасап жаткан кыянатчылыктарына да дал ошол деңгээлде наалат айтышкан. Калык Акыев диндин, шариаттын канондорунун так орундальшынан калкыбыздын маанайы жарык, көңүлү куунак болоруна ишенген. Ал диндик окууну ыйык көргөн: Бирок аны бурмалап, диндик окууга чүмбөттөлүп алып, элди алдаган анын айрым өкүлдөрүндө сын көз менен карап жагымсыз иш аракеттерин ашкерелеген. Бул багытта акындын Ислам динине карата мамилеси улуу ойчул акын Калыгул Бай Уулунун түшүнүгүнө, ой жүгүртүүлөрүнө жакын экендигин белгилөөгө болот. Калыгул өз урпактарына Ислам дининин башкы үлгүсү Курандын идеяларын бекем кармоого, ошону менен катар ата-бабаларыбыз кылымдар бойлоп кармап келе жаткан мурасыбыз каада-салтты ыйык сактоого чакырган. Ушул эле көз карашты ойчул-акындар Молдо Ныяздын, Молдо Кылыч Шамыркановдун, Жеңижоктун ж.б: чыгармаларынан көрүүгө болот. Ойчул акындар ислам дининин окуусундагы инсандык теңдик, депутаттуулук, бирөөлөрдүн артынан ушак сүйлөө, зордук-зомбулуктун адилетсиздиги, жетим-жесирлерди коргоо, кары-картаңдарга көмөк көрсөтүү ж.б: жөнүндөгү үлгүлөрүн туура түшүнүп, анын коомдук турмушта иш жүзүндө ашырылышына ынтызаар болушкан.

Алар өз чыгармаларында Эшен, Молдо, Кожо, Калпа ж.б: Ислам канонундагы адам баласынын мүдөөсүн коргогон, аны ыйык тутууну көздөгөн багыттарын биле туруп, аны бурма лап, кошаматкөйлүк менен патриархалдык — феодалдык төбөл дөрдүн кызыкчылыгы үчүн динди социалдык турмушка таңуу лап, үстөмдүк кылуучу топтордун таламын коргоп, алардын адилетсиз иш аракеттерин Ислам динииндеги шариаттын канон доруна ылайыктап, актагандыктары үчүн сынга алышкан, жүзү каралык, алдамчылык иш аракеттеринин бетин ачышкан.

Калык Акыев коомдук турмушта анын жарык жүзү бардык адамга бирдей тийбей, адилетсиздиктин, теңсиздиктин, жеке кызыкчылыгы үчүн алп урушуунун, бир туугандык байланыш тардын бузулушу сыяктуу көрүнүштөргө бурулуп бара жаткан дыгына зейни кейиген.

Ушул маанайда акын устаты Токтогул Сатылгановдун турмушка ыракаттануу жөнүндөгү идеясын андан ары өнүктүргөндүгүн көрсөтүүгө болот. Бирок турмушта өкүм сүрүп жаткан теңсиздик, зордук-зомбулук жашоонун табыйгый жыргалынан пайдаланууга мүмкүнчүлүк бербей жаткандыгына өкүнгөн. Ал эми патриархалдык — феодалдык түзүлүштүн төбөлдөрү адепсиздик жүрүш-турушу менен зээнди кейиткендигине наалыйт.

Ал жөнүндө:

«Энсенди кесип кор кылды
Эзип жүрүп шум заман
Бай -манаптар, бий-болуш,
Балекет болду жабышкан:»

(К. Акыев: танд. чыг: 1972, 428, — 450 б.)

Акын. адам баласынын жыргал күндө жашоо максатына бөгөт болуп жаткан заманга, мансап ээлери бай-манаптар, бий болуштар, алардын адилетсиздик иш аракеттери себепчи экендигин баса көрсөткөн. Өзгөчө алардын эгоисттик мансабы, башкалардын кызыкчылыктарын эске албагандыгын, жеке өздөрүнүн кызыкчылыгы үчүн эч нерседен тартынбай курмандыкка чалууга даяр экендиктерин зор өкүнүч менен белгилеген. Акындын зээнин кейиткен көрүнүш, патриархалдык-феодалдык доордун шартында адамдардын колунда топтолгон дүнүйө, байлык алардын эмгеги менен жыйналып, жашоо деңгээлин жогорулатып койгон өңдүү, байлык ээлери даңазалоо, башкалардан кандайдыр артыкчылыктарын көкөлөтүп көрсөткөндүк. Анткени, байлык анын ээсин башкалардан жогору даражада экендигин далилдөөчү көрүнүш болгон. Байлык ээлери, акын баамдагандай коомдук турмушта өздөрүнүн

артыкчылыктарын сактап калыш үчүн падышачылык Россиянын колонизаторлук иш аракеттери менен кызматташ болуп, анын жергиликтүү чиновниктери менен тил табышып кетишкендиктерин тарых далилдөөдө.

Орус колонизаторлору тарабынан таңууланган «Жаңы тартип» ыкмалары жергиликтүү феодалдык төбөлдөрдүн ачкөздүгү турмуштун бардык тармактарына терең тарап, ата-бабалардан мурас катары уланып келе жаткан моралдык тирек олуттуу түйшүккө дуушар болгондугун турмуш көрсөтүүдө. Турмушта сословиялык иерархия (төмөнкүлөрдүн жогоркуларга сөзсүз баш ийүүсү) өз таасирин бардык социалдык топторго, коомдук башталгыч ячейкасы болгон үй-бүлөгө да тийгизди. Ий-бүлөдө да иерархиялык тартип күйөөсү менен аялдын, улуулар менен жаш балдардын ортосунда да сакталууга тийиш болгон.

Калык Акыев аял затынын адамдык беделин, кемсинтип, үй кызматчысы катары гана кароону айыптаган. Анын чыгармаларында Кыргыз аялдары Орто Азия элдеринин айрымдарына салыштырмалуу өзүн эркин сезип, чүмбөттөлбөй коомдук жыйындарда катышуу мүмкүнчүлүгү болгондугун көрсөтүү менен көп аял алуунун турмушта закондоштурулгандыгына, күйөөсүнө толук көз карандылыкка айландырылгандыгына, аялдарга эч кандай жашоо табиятынан артыкчылыктардын берилбегендигине кейиген. Акындын бул идеясы Токтогул менен болгон айтышында даана сезилет.

Акын үй-бүлө материалдык байлык, социалдык катмар принциптери боюнча эмес, бирин-бири жактырган тунук сезим, сүйүүнүн негизинде каралышын жактаган. Акын айрым чыгармаларында өз кыздарын калың үчүн, кыз сүйбөгөн жигитке ал тургай улгайган кишилерге турмушка чыгаргандарды жек көрүү сезими менен айыптаган.

Калык Акыевдин социалдык-саясий идеялары негизинен патриархалдык — феодалдык турмуштун көрүнүштөрүндөгү эволюциянын тенденцияларына төп келерин белгилөөгө болот. Ал заман ыргактарына, уруулук же өз ара чыр-чатактар болуп турары ылайык келе тургандыгына өзүнчө маани берген. Бул жерде анын коомдук турмушка карата көз карашынын чар жайыт мүнөздө экендигин көрүүгө болот.

Акындын көз карашы, түпкүлүктүү идеялык түшүнүгү кыргыз элинин акыл-эске негизделген бактылуу турмушка жетишүү үчүн күрөшүн жетекчиликке алган. Өзгөчө Калыкка Токтогулдун эркиндик үчүн күрөш идеясы зор таасир тийгизгендигин айтпай коюуга болбойт. Анын натыйжасын акындын жа

шап жаткан турмуштун жыргалчылыгына жетишүү, жалпы жыргалчылыкты өткөрүп жибербөөгө карата болгон чакырыгынан даана көрүнүп турат. Албетте Калыктын чыгармачылыгында философиялык проблемалар анын поэтикалык түшүнүк төрү менен айкалышып тургандыгына өзгөчө маани берүү керек. Анын табияттагы болуп жаткан кубулуштардын суунун агымындай тынымсыз өзгөрүлүп тургандыгы, жердеги жыргал менен ыракаттануу, ар бир адамдын рухий байлыгынын кай-талангыс баалуулугу жөнүндөгү бизге калтырган моралдык насааттарынан көрүүгө болот. Өмүрүнүн акыркы күндөрүнө чейин акын талыкпастан өз чыгармачылыгын элине, өлкөсүнө, келечекке, жыргал күнгө жетишүүгө чакырууга арнады. Калык Акыев калтырган баалуу мурас кыргыз жаштарынын көп муундарына белсемдүү кызмат кыла тургандыгында шек жок.

ШИЛТЕМЕЛЕР

1. СССР элдеринин философиялык жана коомдук -саясий ой жүгүртүүсүнүн тарыхы боюнча очерктер. М,1957, 818-825 б:
2. Галактионов А.А., Никандров И.Ф. XI-XIX кылымдарынын орус философиясы. Л., Наука. 1970, 7 б.
3. Айтматов Ч. Ак таңдай акындын мурасы. Жеңижок. ырлар: Ф: 3-5 б.
4. Мельвиль. XX кылымдын буржуазиялык философиясынын жолдору. М., Мысль, 1983,34 б.
5. Кол жазма фондулары. Оп. 610 (5278), 4 б.
6. Венюков М.И. Илинин ары жагындагы аймактардын жана Чүй боорунун өлкөсүнүн очерктери. Запискилар. 1961. 4-кит 117 б.
7. Валиханов Ч. Чыгармалар, т.I Алма-Ата. 1961. 480 б:
- 8: Бартольд В.В. Кыргыздар. Тарыхый очерк. т:II, М., 1963, 517 б:
9. Валиханов Ч. Чыгармалар, т.I, 413 б.
- 10: Абрамзон С.М. Кыргыздар жана алардын этно-генетикалык жана тарыхый-маданий байланыштары. М. «Наука», 1970, 337 б.
11. Аманалиев Б. Токтогулдун жана Тоголок Молдонун социалдык саясий жана философиялык идеялары. Ф., 1963, Илим», 143 б.
12. Кол жазма фондулары. Оп. 327 (788), 19 б.
- 13: Кол жазма фондулары. Оп 610 (5248), 1 б.
14. Ошондо эле. 3 б.
15. Кол жазма фондулары. Оп.. 691?3 5329 8 б:
- 16: Кол жазма фондулары. Оп. 691 (5329), 16-17 б.
17. СССР элдеринин философиялык жана коомдук -саясий ой жүгүртүүлөрүнүн тарыхы боюнча очерктер. т.II,М.,СССР ИА. 1956, 788 б.
18. Исак Шайбеков в кн. «Писатели советского кыргызстана» Киргосиздат, 1958. С. 31.
19. С. Байходжаев. «Жазгыч акындар». с:7:
20. Взаимосвязи киргизского народа с народами России, Средней Азии и Казахстана. изд. «Илим», 1985 г.
21. Ысак Шайбеков. Кол жазма фондулары Оп. 696 (5329) 16 б.

22. Кудайбергенов. «Ырчылар доор жарчысы». Кыргызмамбас, 1969, 56 б.
23. К. Акыев. Танд. чыг: 1972, 438 б:
24. К.Акыев. Танд. чыг: 1954., 56 б
25. К.Акыев. Танд. чыг: 1972, 60,61 б:
- 26: К.Акыев. Танд. чыг. 1972, 368, 369 б:
- 27: Айтыштар, 1972. 231 б.
28. Айтыштар, 1972, 216, 217, 218 б.
29. К. Акыев. «Күлүсүн», 1976. 5—6 б
- 30: К:Акыев. «Зилзала» 1972, 341—344. б.

МАЗМУНУ

Киришүү	3
Ойчул акын	9
Жеңижоктун позитивдүү реализми	14
Болмушту этикалык интерпретациялоо	23
Жеңижоктун дүйнөгө көз карашынын социалдык-саясий аспектиси	40
Жеңижоктун чыгармаларында дин жана ага карата мамилелердин коюлушу	71
Ысак Шайбековдун социалдык-философиялык көз карашы	87
Калык Акыевдин чыгармаларындагы социалдык чындык	109

728844